

SERVIENSEK ÉS FAMILIARISOK

VÁZLAT A KÖZÉPKORI MAGYAR ALKOTMÁNY- ÉS KÖZ-
IGAZGATÁSTÖRTÉNET KÖRÉBŐL

IRTA :

SZEKFŰ GYULA

(FEOLVÁSTATOTT A M. TUD. AKADÉMIA 1911. JUNIUS 12-IKI
OSZTÁLYÜLÉSÉN)

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1912

SEPRÁFÉRESE
ÉS TÁJÉKOZTATÓ

1851. ÉVI KÖNYVNYOMDÁJA

1851. ÉVI KÖNYVNYOMDÁJA

1851. ÉVI KÖNYVNYOMDÁJA

13.628/xxiii 3

1851. ÉVI KÖNYVNYOMDÁJA

18519. — Az Athenaeum r.-t. könyvnyomdája.

TARTALOM.

I. A középkor első fele.

Oldal

1. §. Egyházi familia. — 2. §. Királyi familia. — 3. §. A magánfamilia előzményei. — 4. §. Hadi szolgálat. Servientes. —	
5. §. Birtckkezelő és udvari szolgálat. Officiales	7

II. A középkor második fele.

1. §. Az Anjouk állásfoglalása. Jcghatóság. Hadi szolgálat. —	
2. §. Egyéb vonatkozások a XIV. és XV. században. —	
3. §. A királyi familia a XIV. és XV. században	46

III. A familiarisok a középkori közigazgatásban.

1. §. Az erdélyi vajda és székely ispán hivatala. — 2. §. Egyéb erdélyi hivatalok. — 3. §. Pénzügyigazgatás, igazságszolgáltatás stb. — 4. §. Befejezés. A Hármaskönyv felfcgása ..	85

NOTES

1. The first part of the notes is devoted to a description of the general character of the country, and to a statement of the objects of the expedition.

2. The second part contains a description of the route, and of the various places visited.

3. The third part is devoted to a description of the various objects of interest, and to a statement of the results of the observations.

4. The fourth part contains a description of the various objects of interest, and to a statement of the results of the observations.

5. The fifth part is devoted to a description of the various objects of interest, and to a statement of the results of the observations.

6. The sixth part contains a description of the various objects of interest, and to a statement of the results of the observations.

7. The seventh part is devoted to a description of the various objects of interest, and to a statement of the results of the observations.

8. The eighth part contains a description of the various objects of interest, and to a statement of the results of the observations.

9. The ninth part is devoted to a description of the various objects of interest, and to a statement of the results of the observations.

10. The tenth part contains a description of the various objects of interest, and to a statement of the results of the observations.

A czímben lévő két latin szó az egykorú emlékekben a magyar társadalom egyik osztályának tagjait jelöli. Irántuk való érdeklődésem a XVI. századi erdélyi történet egyik problémája ébresztette fel. I. Ferdinánd király az osztrák tartományok és Magyarország után Erdélyben is nyugati mintára való közigazgatást akart berendezni. Erre vonatkozó reformtörekvései tanulmányozása közben találkoztam lépten-nyomon a familiarisokkal, a kik a régi magyar közigazgatásban feltűnő nagy szerepet töltöttek be. Komolyabb megfontolás után szükségesnek látszott a régi magyar közigazgatás egyes vonásaival, s ezzel kapcsolatban a familiarisokkal való megismerkedés, hogy a régiek megváltoztatására irányuló reformtörekvések megérthetők legyenek, annál is inkább, mivel I. Ferdinánd erdélyi reformjában igen sok engedményt tett az ott már életben volt közigazgatási elveknek. Mindezen kérdésekhez hazai alkotmány- és jogtörténetünk termékei vajmi kevés felvilágosítással szolgálnak. A hazai tudomány mai állását — a közfelfogás szerint is — Timon Ákos összefoglaló munkája tünteti fel, melyben a familiarisok XV. századbeli jogi állásának körvonalazását találjuk. Megállapítja, hogy a familiarisok szolgálati viszonyban, azaz szerződésben állók voltak, a familiaris hűséget és szolgálatot fogadott, az úr viszont a familiaris ellátására kötelezte magát. Ez az ellátás vagy olyanformán történt, hogy a familiaris évi fizetést húzott, vagy pedig úgy, hogy urának házában, annak kenyérére élt; de leggyakrabban mégis földbirtokot kapott urától. A birtoknak, melyet ebben a vonatkozásban praedium-nak neveztek, átengedése, adományozása eleinte a szolgálatba lépőnek élete tartamára szólt, majd bizonyos nemzedékre s idővel örökletes jellegűvé lett. Ily módon a praediumtól vezetve, Timon magyarázatában a praedialistákhoz

jut, s miután kiemelte, hogy kezdetben és sokáig úgy az egyházi, mint a világi főuraknak is voltak praedialistái, a magyarázatot bezárja azzal, hogy a mohácsi vész után a világi főurak részéről megszűnik a praediumok osztogatása, s innen származik az egyházi nemések elnevezése.¹⁾ Felfogása szerint tehát a familiarisokból kiinduló fejlődés az egyházi nemesekkel végződik, s az eredeti szerződési viszonyból később földbirtoknak bérbeadása, majd örökbe adományozása jön létre. Mivel ezen előadás segítségével sem a XVI. századbeli familiaris viszony mivoltához, sem ennek közigazgatástörténeti jelentőségéhez nem tudtam közelebb jutni, kénytelen voltam a kérdés egész complexuma megvilágítása kedvéért a középkori okleveles anyaghoz fordulni, a mely csakugyan várakozásomon felül adott útbaigazításokat. Az így nyert adatok összefüggése felderítésénél Kollár Ádámtól és Bartal Györgytől nyerhettem irányt. Ők még megoldandó kérdést láttak a serviensekben és familiarisokban, a melynek megoldására a rendelkezésükre álló okleveles anyag s a nyugati analog képződmények ismerete alapján törekedtek. A néposztály fogalma meghatározásánál és német analogiák vizsgálásánál az ő útmutatásukat követtem.²⁾

¹⁾ *Timon Akos*: Magyar alkotmány- és jogtörténet; 3. kiadás, 543, 544. ll. — A »Magyar Jogi Lexikon« *servientes* cikke egyedül a Hármaskönyv adataiból készült, s a familiarissal synonym magánserviensekről semmit sem szól. Az *aulicus* és *familiaris* cikkek ugyanott megelégesznek a decretumok néhány vonatkozása felhasználásával. A Hármaskönyv régi fordításai a familiaris elnevezésre szolga, család, cseléd, udvarnép, udvarbeli, udvari ember, hozzátartozó, alattvaló, hozzátartozandó neveket használják (Magy. Tud. Akad. kiadás glossariuma). Az irodalomban — Timon idézett előadásán kívül — többnyire csak elszórt, futólagos megjegyzésekkel találkozunk, a melyeket a tárgyalás folyamán a maguk helyén fogunk említeni. Igen értékesek ezek között *Ladányi Gedeon* és *Hajnik Imre* megjegyzései. A kérdésnek a jogtörténeti érdeklődés köréből való kiszorulására jellemző, hogy *Illés József*, a ki az Anjou-kor okleveles anyagát pontosan áttanulmányozta, a familiaris-viszonyt minden magyarázat nélkül említi és megjegyzi, hogy az Árpád-korban elvétve fordul elő. (Az Anjou-kori társadalom és adózás, Budapest, 1900. 9. l.)

²⁾ A felhasznált kiadatlan oklevelek nagy részét *Thallóczy Lajos* cs. és kir. osztályfőnök és *Tagányi Károly* országos levéltárnok uraknak köszönöm. A kérdés XVI. és XVII. századi vonatkozásaira *Takáts Sándor* levéltárigazgató úr volt szíves útbaigazítást adni.

I.

A középkor első fele.

1. §. *Egyházi familia.* A germán nyugaton, a vérségi kötelékben élő társadalmi szervezetben éles, messziről látható határvonalak voltak a szabadok és szolgák között, mely határ a vérségi kötelék meglazulásával és a vele összefüggő gazdasági és hadi intézmények felbomlása óta mindinkább homályos és elmosódottá vált. A Karoling-korszakban már mindkét osztály erősen differentiált állapotban volt, a differentiálódás módjára pedig a birtokviszonyok és az ezekből folyó személyi jogviszonyok voltak alakító hatással. A fejlődés legvilágosabban az egyházi birtokokon látható, s a fejlődés eredményeként előlépő új néposztályok is legelőször az egyház birtokain jelennek meg világos körvonalakban. Az egyházi birtokon élő szolgák mellett mind több és több lesz az egyháztól függési viszonyba jutott szabad ember, s a IX. századtól kezdve az ugyanazon egyházi birtokon élő szolga és szabad népességre egy és ugyanazon összefoglaló elnevezések tűnnek elő, a melyek többé nem az illető egyénnek szolga vagy szabad voltát, hanem az egyházhoz, mint a birtok tulajdonosához való személyes viszonyát fejezik ki. Az egyházi birtokokon való népességnek — tekintet nélkül annak szolga vagy szabad, vagy e két vég közt mozgó voltára — a X. század óta állandó összefoglaló neve a *familia* lesz. *Familia S. Petri*, — *familia Bambergensis ecclesie* stb. mindenkit magában foglal, a ki csak az illető egyház birtokán, bármily specialis feltétel vagy szerződés alapján lakik. Az elnevezés tehát, érvényen kívül helyezvén a szolgát és szabadot szétválasztó elvet, összefoglaló, egységesítő jellegben mutatkozik. Később, mikor már a hűbériség kezd kialakulni, a familia összefoglaló neve alá jutott, gyakran nagyon is kérdéses és változékony jogviszonyokban élő néposztályok is kezdenek szolgálati viszonyok szerint összesűrűsödni. Más szóval az összefoglaló familia név tartalma specializálódik, s a familiába tartozó egyes, az egyházzal ugyanazon jogviszonyban lévő egyénekre ugyanazon elnevezések jönnek használatba.

Ezek az elnevezések két csoportba oszthatók. Az egyikbe olyanok, melyek egyszerűen azon életmódra, illetőleg kézi foglal-

kozásra mutatnak rá, a melylyel az egyén életét fentartja, azaz minek végzésére az egyházzal, mint a birtok tulajdonosával szemben kötelezve van (*aratores, vinitores, pistores* stb.). E kifejezések a familiának alacsonyabb, a földhöz és ennek élvezete fejében végzett kézimunkához kötött tagjait jelölik, — a másik csoport elnevezései pedig azon egyéneket, kik nem annyira kézimunkára, mint inkább a birtokos, az úr közelében, udvarában való *személyes*, vagy pedig kimondottan *katonai, lovas* szolgálatra voltak kötelezve. Ezek tehát a kézművesekkel, mesteremberekkel szemben a familia előkelőbb, emelkedésre hivatott rétegeinek tekinthetők. Foglalkozásukat nem lehetett oly röviden és világosan körülhatárolni, mint pl. a szakácsokét vagy harangozókét, ezért elnevezéseik sem oly világosak és használatukban nagy az ingadozás. Ilyen nevek: *serviens, famulus, familiaris, minister, ministerialis, officialis, curialis, cliens, miles, nobilis*, a mely nevek tartalma később elhatárolódván, egyesek eltűnnek, vagy tartalom nélküli stylusbeli kifejezéseké válnak, kimennek a használatból is, mások viszont, mint a *ministerialis* és *officialis* annál szélesebb körű és pontosabb jelentést nyernek.¹⁾

Ezen fejlődési menetnek alapfeltétele a földnek teljes birtokbavétele, s vele a földközösségnek, mint uralkodó tulajdonjogi formának megszűnése, azaz a magánbirtoklás és a rajta alapuló gazdasági rendszer kifejlődése volt. Magyarország területén az alapfeltételt szent István létesítette: a magánbirtoknak törvényileg való biztosításával megadta a lehetőséget a nyugati fejlődéshez hasonló fejlődés megindulásához. A hazai idevonatkozó adatok száma igen csekély és napról-napra várhatjuk, hogy még a meglévők száma is kisebbedni fog, a mint XI. és XII. századbéli okleveleink származástörténete lassanként pontosabban ismeretes lesz. A hazai benzés apátságok legrégibb okleveles anyaga mégis elég bizonyosságot nyújt arra, hogy a nyugateurópai értelemben vett familia

¹⁾ V. ö. ezen, czélunkhoz képest, teljesen külsőleges összeállításra Waitz: Deutsche Verfassungsgeschichte 5, 190. s köv. II. 428. sk. Lamprecht: Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter 1², 1146. sk. Schröder: Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte, 1907., 447. sk. — A legújabb, s a régítől sokban eltérő felfogást és irodalmat a ministerialisok eredetére I. F. Keutgen: Die Entstehung der deutschen Ministerialität (Vierteljahrschrift für Sozial- u. Wirtschaftsgeschichte 1910, 1. sk.).

magyar területen is létrejött, miután szent István átültette hazánkba a nyugati egyházi rendet, mint nagy földbirtokost.¹⁾ A nyugati kifejezések magyar területen jelentkezését vizsgálva, nem szabad azonban szem elől tévesztenünk, hogy egyrészt a név átvételénél ma még ismeretlen technikai körülmények is szerepet játszhattak, mint pl. hogy melyik nyugati kolostorból vette át ez vagy az a hazai oklevél írója stylusát, — másrészt hogy a nyugati kifejezéssel nem szükségképen azt az intézményt jelölte a hazai nyelvszokás, a mit a kifejezés nyugaton jelentett, hanem talán valamivel primitivebbet vagy talán egész mást. Azaz a helyett, hogy XI. századi viszonyainkat tisztán nevek alapján azonosíthatnók a nyugati, német viszonyokkal, az egyes elnevezéseket tartalmukat illetőleg egyenkint meg kell vizsgálnunk.²⁾

1) A két első századbéli egyházi birtokok társadalmi viszonyairól alapvető munkát végzett *Erdélyi László*; idevágó adatainkat legnagyobb részt a tőle vagy vezetése alatt kiadott oklevéltárak és az ő összeállításai, főként: A pannonthalmi főapátság története I, 554. sk., 570. sk., A tihanyi apátság története I, 456. sk. II. szolgáltatják.

2) A cseh jogfejlődés is átvett sok germán kifejezést, s azoknak új, a germán kulturális fok *alatt* lévő tartalmat adott; így említetnek nagyon korán cseh *beneficarii, milites, officiales, ministeriales* a nélkül, hogy kifejlődött hűbérjogi kötelekkel volnának. V. ö. *J. Lippert: Socialgeschichte Böhmens in vorhussitischer Zeit* I, 246. Mindjárt itt meg kell ragadnom az alkalmat annak kidomborítására, hogy egész kutatásom folyamán német *analogiákról*, de nem *hatásról* lesz szó. A tárgyat érintő birtok- és jogtörténeti problémák megoldásánál nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az egész familiaris intézmény a középkorban teljesen magától, törvényhozási vagy más elméleti beavatkozástól mentesen fejlődött ki az adott társadalmi viszonyokból. A mennyiben tehát ez utóbbiak a német társadalmi viszonyokkal analogiában voltak, igen természetes, hogy az ezekből kifejlődött intézményeknek és osztályoknak is analogiát lehet, sőt kell is keresnünk a német jogfejlődésben. Direkt átvételről itt még annyira sem lehet szó, a mennyiben szent István berendezésénél erről beszélni szoktak. A német feudalismushoz hasonló képződményekről különben régebben több szó esett nálunk, mint manapság. Kollárról és Bartalról nem szólva, *Ladányi Gedeon* is igen világosan látta, hogy a magyar alkotmány és társadalomba szent István óta sok feudális elem jutott be; egyik külön fejezete »Feudalis átalakítások« címét viseli (A magyar királyság alkotmánytörténete a szatmári békekötésig I. Debreczen, 1871.), szerinte Kálmán király hűbérivé tette a magyar hadrendszert is, a magyar főnemesség pedig »hosszas, elszánt küzdelmet folytatott azon célból,

A hazai benczések okleveleiből konstatálható volt, hogy az egyházi földesúr népei a XI. században, szent László korában két csoportra oszlottak: a kézműves szolgacsaládokra, másrészt a *ministri*, néha *ministeriales* néven előforduló háznépre,¹⁾ a nélkül, hogy ez utóbbiak jogviszonyairól pontosabb ismereteink volnának. A két néposztályt együtt tekintve, első pillanatra feltűnik a német egyházak familiájával való hasonlatosság. A kézművesek, akár őstermeléssel, akár iparüzéssel foglalkoztak, élesen megkülönböztethetők a *ministri*-től, kik végeznek ugyan nagyon különböző házi, belső szolgálatokat, de főkötelességük a lovas szolgálat. Erre jellemző az a körülmény, hogy a szent Lászlótól *minister*-eknek nevezett osztályt a tihanyi alapítólevél még 1055-ben *equites* szóval jelöli.²⁾ A lovas szolgálat Magyarországon ép úgy előkelőbb, kiemelkedő állást biztosított az illető egyénnek, mint nyugaton. A lovon, hadban, vagy az apát személye körül, utazásaiban szolgáló *minister*-osztály lassankint a birtok igazgatását is kezébe kerítette. Az apát gazdatisztjeit, követeit, közülük választja ki, az apátot, tulajdonjogából folyó ténykedésénél már szent László korában *suus minister* helyettesíti.³⁾ Ehhez képest a mennyiben az egyházi birtok földesúri kormányzását az apát személyes megbízásából világiak végezték, ezeket is bizonyosan nem a szőlőművelők, vagy pásztorok közül választotta ki az apát, hanem a *mindenesekből* vagy lovas szolgálóból,

hogy a kisebb nemességet magától hűbéri függésbe hozza» (id. m. 64. l.). Ugyanezen állásponton volt *Hajnik Imre* is, a ki a nyugati birtoktörténeti analógiák felismerésében is úttörő volt: A magyar alkotmány és jog az Árpádok alatt, Pest, 1872, 142. l. a Hofrecht kifejlődéséről, 218, 225. l. a nagybirtok territorialis törekvéseiről, 285. l. az egyházi familiáról beszélt. Az örökös főispánság a magyar alkotmánytörténetben ez. akad. értekezésében (Budapest, 1888.) az örökösödés elvénél nem riadt vissza »német példa« feltételezésétől sem. Újabb alkotmánytörténeteink (Timon, Király) a kutatás ezen irányát elhagyták. Eléggé meg nem becsülhető kivétel a későbbi rendi korra *Ferdinandy Gejza*: A rendi elemek a magyar alkotmányban, Bpest, 1907.

1) *Erdélyi László* megállapítása. A pannonhalmi főapátság története, I, 554. Később már összefolynak az elnevezések. 1199-ben *ministeriales* közé sorolják az *aratort*, *vinitor*, *exequialist*. Hazai Okmánytár 5, 2.

2) V. ö. *Erdélyi László*: Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben 66. l. s az ott felsorolt irodalmat.

3) A tihanyi apátság története I, 496.

a kik már szolgálatuk folytán is közelebb álltak az apát személyéhez, mint az alacsonyabb rangú és szétszórt falvakban élő iparosok és őstermelők. Így bár a XI. század óta állandóan szereplő *comes curialis, officialis, provisor, villicus, dispensator* állások viselőiről nem is állapítható meg esetenként, hogy a ministerek közül valók, a hazai és külföldi viszonyok hasonlósága ezt egészen természetesnek tünteti fel.¹⁾

A szent Istvántól biztosított magánbirtoklási jog tehát nálunk is létrehozta az egyházi birtokokon a familiát és annak két osztályát: a kézművesekét és az emelkedő háziszolgáket, lovasokét, egyszóval ministerekét. Ezt a megállapítást további vizsgálatunkhoz annyiban tartjuk fontosnak, hogy ezen ponton indul meg a specialis hazai fejlődés, a mely a nyugatinál sokkal később kezdődván, s a nyugati viszonyok hirtelen átültetésén alapulván, a hazai primitívebb állapotok hatása alatt a nyugatitól eltérő, de hozzá sokban rokon irányt vett. Az egyházi birtokokon tartózkodó minden népnek az egyházi familia fogalma alá való összefoglalása a német területen, nálunk is, csak addig lehetett használatban, míg bonyolultabb birtoklási formák ki nem fejlődtek, s míg a familia fogalom alá tartozó egyének számbelileg is el nem szaporodtak. A XI. és XII. századi egyházi birtokoknak szétfolyó, rendszerbe nem igen foglalható jogviszonyai közt élő néposztályaiból korán kialakultán előlép az egyházi birtok legelőkelőbb néposztálya, a hadi szolgálatot teljesítő, birtokjoggal rendelkező, személyes szabadságban élő *jobbágyok, nemesek* osztálya. A mint a XI. század közepén élt *equites* utódai a század végén a *ministri*, ép úgy a hadi, lovas szolgálat folytán világos, hogy a *ministri*-nek egyenes utódai a XII. század végén már nagy számban élő harczos jobbágyok. Ekkor már teljesen kialakulva lép elénk a földesúri joghatóság alatt lévő familia differentiálódásából származott három néposztály: az egyik a továbbra is földműveléssel és kézművességgel foglalkozó, nem szabad állapotban maradt népek: *populi, populi conditionarii*,

¹⁾ V. ö. Keutgen id. m. 483. sk. l.: ilyen hivatalokba 1000 körül a félszabad függők közül esetről-esetre rendeltettek be, — később a német viszonyok között a hűbér különíti el az osztályokat. — U. ott 185.: a paderborni püspökségben a XI. század elején már ministerialisokból áll a gazdasági kezelő személyzet.

kik továbbra is kézi foglalkozásuk szerint neveztetnek, — továbbá a *ministri*-ből kialakult *nobiles*, az esztergomi érsekség birtokain korán *nobiles exercitantes*, a benczés birtokokon *jobagiones*, *jobagiones exercitantes*, másutt *jobagiones bellatores*,¹⁾ — ez a két osztály ekkor már állandó határok között van, pontosan körülírt jogokkal és terhekkel; — s a harmadik, a valószínűleg előkelőbb osztályokból, a jobbágyok közül a földesúr udvarába, személyes szolgálatra berendeltek, vagy a birtokok kezelésével megbízott tisztviselők. Így a tihanyi apátság népei felsorolásánál első sorban állanak a *curiales comites*, *quos prefatus* (I. András) *rex ad tuendum salubriter populos monasterii sui constituerat*, a kik a jobbágyok közül kiválasztva nyerték tisztjüket, mivel a következő osztály felsorolása így kezdődik: *Ceteri vero ioubagiones hii sunt*, ezek pedig, második osztályként, *sunt ioubagiones equites ecclesie, servicium impendentes*. S csak ezek után következnek az alsóbb osztályok tagjai, kézművességük szerint elnevezve, az *udvornici* és más *condicionarii*.²⁾

A míg tehát nyugaton az egyházi (s hozzá tehetjük, világi nagybirtokon is lévő) familia felbomlásából komplikáltabb jog- és birtokviszonyok között nagyon különböző néposztályok álltak elő, és köztük a nem szabad eredetű dienstmannok, a nem szabad lovagok, kik lassankint elfeledtetve nem szabad eredetüket, ministerialis néven a legelőkelőbb néposztálylyá küzdtek fel magukat a vassalitas és a beneficialis-rendszer, egyszerőval a hűbériség bonyolult retortáin keresztül: addig nálunk egyszerűbb és általánosabb érvényű viszonyok között az egyházi familia lovas szolgálából: egyházi nemesek, nemes jobbágyok váltak, kik megjelenésükkel nem alakították át a társadalmi viszonyokat, de a kiknek létrejövésében és consolidálódásában nem lehet félreismerni a nyugati hűbériséghez hasonló, de egyszerűbb fejlődési menetet. A lovas szolgálattól származó, tehát nem szabad eredetű egyházi nemesek uroktól nyert birtokuk fejében hadi szolgálatot teljesítenek, természetesen urok, a földbirtokos vezetése alatt és zászlaja alatt, de tekintve, hogy a földbirtokos püspökök és apátok háború esetén

¹⁾ Regestrum Varad. ed. *Karácsonyi-Borovszky*, chronol. sorrendben 195, 203. sz.

²⁾ 1211. összeírás, A tihanyi apátság története I, 502.

a királylyal együtt tartoztak hadba menni, az egyházi nemesek hadi szolgálata is bizonyos mértékben közjogi természetűvé lön. Ez a körülmény párosulva a másikkal, hogy nem királyi birtokon, magánjogi kötelékben, öröklési joggal élnek, az egyházi nemesek osztályának határozott hűbérjogi jelleget ad, s e jelleget az osztály századok folyamán át meg is tartja. A mint a XI. és XII. századnak egyszerűbb, tisztán patrimonialis viszonyaiban a földesúr az összes, birtokán lakó népesség felett jurisdictióval bírt, ezen állapot egyenes folytatásaként az egyházi nemesek is megmaradnak a földbirtokos joghatósága alatt. Az elítélt egyházi nemes birtoka is nem a királyra, hanem a földesurára száll vissza, mint ezt már IV. Béla jóváhagyta az esztergomi érsek nemeseire vonatkozólag.¹⁾ A közsabad, azaz királyi nemes és a nem szabadok közt lévő helyzeténél fogva az egyházi jobbágy is emelkedni törekedett, miként a német ministerialisok,²⁾ de sokkal kevesebb sikerrel, közjogi szerepre, — a már említett katonai szolgálaton kívül — az egyházi nemes nem is tudott soha szert tenni nálunk.

Mindezen körülmények ismerete korán rávezette jogtörténészeinket arra a megállapításra, hogy a hazai társadalmi osztályok történetében sok érintkező pont van a német viszonyokkal, így beszél Kollár ministerialis osztályról a magyar jogfejlődésben, bár maga a szó elég ritkán fordul elő a hazai emlékekben.³⁾ Bartal

1) *Nullus judicium curie regie . . . populos ecclesie Strig. conditionarios et nobiles suos universos judicare possit, sed ejusdem ecclesie Strig. judices, videlicet palatinus suus vel iudex curie sue aut terrestris comes per archiepiscopum deputatus, in omnibus judicet. Si nobiles ecclesie Strigoniensis in furto vel spolio per palatinum regni nostri vel iudicem curie nostre ordine juris servato interficerentur, possessiones taliter interfectorum non ad palatinum regni vel iudicem curie regni devolvantur, sed ad ecclesiam Strigoniensem.* Az oklevelet felhasználta már Bartal: *Commentarii* 1, 352. — V. ö. Wenzel 8, 352.: az egyházi nemes birtokát csak egyházi nemes veheti meg, a földbirtokos consensusával és a birtokon lévő servitium magarávállalásával. — *Ozorai József*: Az egyházi vagy praedialis nemesek és birtokuk, Esztergom, 1887., inkább az újkori fejleményekre nyújt tanulságos adatokat, kevésbé a középkoriakra és legkevésbé a vizsgált néposztály eredetére.

2) 1272.: *quidam nobiles exercitantes ecclesie Strig.* és néhány, udvari szolgálatra berendelt *conditionarius moliuntur in regni nobiles aggregari*, *Knauz*: *Mon. eccl. Strig.* 1, 603, — hasonló esetről sok emlékezés van.

3) *Ad. Franc. Kollár*: *Historiae jurisque publici regni Hungariae amoenitates*, vol. 2, Vindobonae 1783., 116. l.

hasonlóképen a német egyházi udvarok ministerialisait ismeri fel az esztergomi érsek *palatinus*, *judex curie*, *judex terrestris* hivatalnokaiban.¹⁾ Az eddig szemügyre vett fejlődési menet kényszerít bennünket Kollár és Bartal felfogásához csatlakozni, ki kell azonban emelnünk, hogy a Bartaltól a német ministerialisokkal azonosított udvari hivatalnokok csak azon esetben érdemlik ki az összehasonlítást, a mikor az egyházi nemések örökösödési joggal bíró osztályából kiválasztva kerültek udvari hivatalokba. Ezen udvari hivatalok esetenként kinevezés útján töltek be és mint ilyenek, a familiaris-viszony kereteibe tartoztak, a mint ezt később látni fogjuk. Az udvari és birtokkezelő hivatalnok-osztályt az oklevelek alapján ma már élesen el tudjuk választani az egyházi nemesekétől. Ez utóbbiak az által, hogy közjogi vonatkozású hadi szolgálattal megterhelt birtokukat a magánföldesúr jogköre alatt örökletessé tudták tenni, ezzel az egyházi familiából, a földbirtokossal való személyes összeköttetésből kiváltak, s így további kutatásunk köréből kiesnek. Az egyházi népek kormányzásának tisztje és az udvari hivatalok az ő kezükből azokéba mentek át, kiket mint az egyházi familia harmadik osztályát jelöltünk meg. Mielőtt ezeket, mint a teljesen kialakult familiaris-osztály officialisnak nevezett ágát közelebbről vizsgálnók, szükséges figyelmünket arra is kiterjeszteni, nem hozott-e létre a birtokviszonyok azonossága világi birtokokon is az egyháziakéhoz hasonló képződményeket. Itt első sorban a királyi birtok lép előtérbe, a vizsgálatot azonban bonyolultabbá teszik a középkori monarchiának egymással összevegyített és szét nem választható köz- és magánjogi elemei. Az, a mit az egyházi birtokokon határozott körvonalakban láttunk, a királyi birtokon sok más viszonylatban elmosódottabban jelentkezik.

*

2. §. *Királyi familia.* Nagyon természetes, hogy a kiterjedt királyi birtokokon az egyének jogviszonyai sokkal gyorsabban differenciálódtak, mint más, kisebb birtokokon. Már szent István

¹⁾ Bartal, id. m. 1, 352, 353. — V. ö. még *Ladányi* és *Hajnik* említett műveit.

korában egy csomó, különböző névvel jelzett néposztályt találunk a királyi birtokon, a várak körül, a nélkül, hogy jogunk volna ezek létezéséből egy külön, mindezeket magában foglaló királyi familia létezésére következtetnünk. Kézművesek és harcosok ép úgy voltak a királyi birtokon, mint az egyházéin, de a birtok kiterjedt volta folytán nem lehetett meg a familia kiképződéséhez szükséges személyes összeköttetés a szétszórt földek lakói és a királyi udvar között. A mint az egyházi familia emelkedő tagjai harcos és udvari szolgálatokat teljesítettek, ehhez képest megfelelő osztályokat csak magában a királyi udvarban kereshetünk, annál inkább, mivel a harcosok (*milites*) a várföldeken decentralizáltak voltak letelepítve. Az egyházi familiának ilyen megfelelő osztály a királyi udvarban csak a *ministri* lehettek, kiknek bírsága a XI. század közepe táján az ispánéhoz és közszabadéhoz középső helyet foglalt el,¹⁾ s kiket a király a határkijelölés akkor még nem épen közönséges megbízásával ruház fel.²⁾ Kálmán király korában már szó van a király és a herczeg *nagyobb* ministereiről, káplánjaik mellett; a káplánokkal egy sorba helyezés azt mutatja, hogy a királylyal vagy herczeggel személyes, közeli

1) V. ö. Erdélyi: Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben, 65. sk. l., azon állítása azonban, hogy a »minister vagy jobbágó név eredetileg a civisek századosaira és tizedeseire illik legjobban«, nem látszik általános érvényűnek. Hóman Bálint (A zágrábi püspökség alapítási éve, Turul 1910., 104. l.) is elfogadja Erdélyi László feltevését, pedig a tőle felhozott igen értékes szent László-korabeli archontologiai adatok épen Erdélyi feltevése ellen bizonyítanak és a ministereknek udvari és központi szolgálatára utalnak. Erdélyi nézeteinek egy újabb formulázásában (Jobbágóság szerepe a magyar társadalomban, A pannonhalmi főapátsági főiskola évkönyvében, 1910—11., 199. l.) sokban érintkezik fennebb kifejtett felfogással, így: »A jobbágó név eredetileg tisztet jelentett, még pedig a fegyveres szabadosok tizedeseit és századosait tekinthetjük kiválságosan olyanoknak, a kiket legrégebben, kimutathatólag szent László törvényeiben ministereknek vagyis jobbágóknak neveztek«, s tovább, hogy a lovas szolgák közül szokta a földesúr a »várak és földesuri kuriák, udvarházak, jószágok tisztjeit, ispánjait« szent László korában kinevezni, azért vették fel az előkelő jobbágó (= minister) nevet. Természetes, hogy az egyházi és királyi minister állása különböző volt, a mit Hóman Bálint id. h. nem vett tekintetbe. A királyi minister már az 1055. tihanyi oklevél kiadásánál is az ország előkelői között szerepelt.

2) A tihanyi apátság története I, 490, 492.

érintkezésben álló egyénekre kell gondolnunk, azaz oly előkelőkre, kik a király bizalmát bírva körülötte vannak, a nélkül, hogy valami hivatalt viselnének, s ép ez teszi lehetségessé, hogy ad hoc kiküldetésekre, milyen egy-egy nagy tiszteletben álló apátság birtokainak körüljárása, alkalmaztassanak. Így III. Béla ismert oklevelében a király bizalmas embereinek felsorolása: *quamplures ministeriales regis viciniore et remoti*,¹⁾ ugyanoly helyzetű egyénekre vonatkozik, mint előbbi oklevelekben a *primates* s ezek között egy *joubagio regis*. A XI. századi *minister* szó ki is hal a XIII. század elején,²⁾ a *ministerialis regis* szintén rövid életű elnevezés, holott bizonyos, hogy a XIII. századi királyságnak ép úgy szüksége volt udvarában bizalmas, megbízható, birtokadománynyal és más királyi kegyekkel lekötöztetett emberekre, mint a XI. századi királyoknak, s nem elégedhetett meg az olyan független nagyurakkal, kikről freisingi Ottó emlékezik. Ezen egyéneknek a XIII. század eleje óta *familiaris* a nevük. II. Endre panaszkodott a pápának, hogy az esztergomi érsek kiátkozta *quosdam meos familiares, filiorumque meorum, principes non confessos vel convictos*,³⁾ a mikor is a *familiaris* mint a királyi *ministerialis*, *primates*, *ministri* utódja jelenik meg: a királyi udvarban élő, a királyi családdal személyes összeköttetésben álló előkelőket jelzi. A kifejezésben a király *személyével* való összeköttetés, a személyi momentum a szembetűnő, ép úgy, mint mikor V. István is familiarisait külön is befoglalja a cseh királylyal kötött békébe.⁴⁾ A szó használata teljesen fedi a német cancellariai szóhasználatot: II. Ottó császár *nostre familiaritati digne adjuncto*, vagy II. Konrád *familiares nostri* kifejezésben az ő személyükhöz hű urakat értik, kik közé nem egyszer érsekeket és püspököket is számlálnak.⁵⁾ A kifejezés tehát, mint hazai alkotmányunkat és jogviszonyainkat illető annyi más latin elnevezés, Németországból került ide, az átvételnél fontos, hogy a mai Ausztriát képező territoriumokban is megvolt az azonos nyelvhasználat: a hazai fejlődéssel eddig nem eléggé méltányolt összeköttetésben lévő Stájerországban, a

1) 1173—1185: A pannonhalmi főapátság története I, 605.

2) 1214-ben még *ministri regis*: Hazai Okmt. 5, 6.

3) 1232: *Knauz*, Mon. eccl. Strig. I, 283.

4) 1271: *Wenzel*, 3, 255.

5) *Waitz* id. m. 6, 294.

marchio összes udvari emberei, a nemes hűbéresek ép úgy, mint a ministerialisok, nem szabad lovagok együtt *de familia marchionis* nevezettek.¹⁾

A királylyal való személyes viszony fennállását bizonyítja még a pozsonyi káptalan egy megjegyzése, melylyel egy előtte megjelent egyént *familie regis*, a királyi familiából valónak állít, míg ugyanannak testvérei nem onnan valók.²⁾ Ehhez képest gyakori, hogy a királyok papokat neveznek familiarisaiknak, mint V. István a hantai prépostot,³⁾ IV. László az esztergomi prépostot,⁴⁾ III. Endre a káplánját⁵⁾ vagy máskor a fejevári kanonokot.⁶⁾ A királyi familia ezen előkelőbb tagjai mellett nyoma van annak is, hogy alacsonyabb rangúak is tartoztak a királyi familiába, így emlitenek közönséges tárnokot is királyi familiarisként,⁷⁾ a kit a király csak később nemesít. A kifejezés tartalma tehát itt sem korlátozódik előkelő emberekre, nagyurakra, hanem az egyházi familiának példája szerint itt is felvehetjük, hogy a familia a királyi udvarban lévő összes embereket magában foglalta. Előkelőbb tagjai lehettek az időnkint ott tartózkodó urak, kik haddal, harczosokkal szolgálták a királyt, bele tartoztak az ott élő harczosok, papok, az udvar szükségletei kielégítésére dolgozó kézművesek és munkások, a kikről természetesen ritkábban esik szó, nem is számítva azt, hogy a királyi udvart és királyi birtokokat aránylag sokkal kevésbé ismerjük, mint az egyházakét, kolostorokét, nincsenek is róluk oly értékes összeírásaink, mint az egyházi birtokokról. Mindazonáltal megállapítható, hogy a királyi familiaritás a XIII. században még pontosan körül nem

1) *Fr. v. Krones*: Verfassung u. Verwaltung der Mark u. des Herzogthums Steier von ihren Anfängen bis z. Herrschaft der Habsburger (Forschungen z. Verfassungs- u. Verwaltungsgesch. der Steiermark, I. Bd.) Graz, 1897, 84. l.

2) 1249: *Wenzel*, 11, 366.

3) 1270: *Wenzel*, 8, 303.

4) 1288: *Wenzel*, 4, 311.: *familiaris clerici domus nostre*.

5) 1291: Hazai Okmt. 4, 80.

6) 1294: *Knauz* 2, 359.: *familiarem clericum domus nostre*. Legközelebb álló volt a király személyéhez természetesen káplánja vagy a kancelláriában tényleg működő papja.

7) 1280: *Wenzel* 4, 216.

írható személyes viszony, minden közjogi vonatkozás nélkül, részleteiben még ingadozó, de már a további fejlődés csiráival. II. Endre a vele személyes összeköttetésben lévő hű embereit hívja familiarisainak, de ezek hatásköre, szerepe és foglalkozása az udvarban még nincs pontosan meghatározva. Beszél *familiaris juvenis noster*-ről,¹⁾ egyik *familiaris noster*-ét küldi haddal az osztrák herceg segítségére,²⁾ máskor *serviens noster*-ét bízta meg követséggel.³⁾ Hasonló határozatlan, de udvari szolgálatbeli és személyi viszonyra mutat IV. László, a mikor határjárásra *aule nostre miles*-ét küldi ki.⁴⁾ Ez utóbbi, a *királyi udvarbeli miles*, valamint a *serviens* és *familiaris* lesznek a további fejlődés hordozói.

De mielőtt továbbhaladás céljából a királyi és egyházi familia vizsgálatából vont eredményeket összehasonlítanánk, a magyar alkotmánytörténetből eddig is nagy figyelemre méltott királyi szolgák, azaz *nemesek* osztályának tárgyunkhoz való viszonyát kell röviden szemügyre vennünk. A mint a XI. századi mileseket nem hozhattuk a királyi familiával összeköttetésbe, mivel ezek a szétszórt királyi birtokokon, távol a király személyétől laktak s hiányzott személyi összeköttetésük a királylyal, mint a föld birtokosával, époly kevéssé vehetjük fel, hogy a *serviens regis*, a *nobiles serviens* valaha is a királyi familia tagja lett volna. A királyi, azaz állami bíraskodás alá tartozás, királyi zászló alá hadba szállás és királyi adománybirtok élvezése az illetőket a király, mint közjogi személy fenhatósága alá hozta, s ha bizonyos is, hogy az Árpádok királysága *patrimonialis monarchia* volt, melyben annak természete szerint a köz- és magánjogi elemek nehezen választhatók szét, mégis világos, hogy a királyi szolgák már a XII. század végén az egész országban elég sűrűen laktak, s a királynak, mint az ország urának, s nem mint nagybirtokosnak, a föld birtokosának engedelmeskedtek.⁵⁾ A királyi szolga név tehát, — mint Pauler megállapította, — ellentétül

1) 1298: Wenzel 10, 295.

2) 1298: Wenzel 12, 619.

3) 1291: Hazai Okmt. 2, 20.

4) 1273: U. o. 6, 190. Felhasználta már Hajnik: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyesházi királyok alatt, 61. l.

5) V. ö. Pauler: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt, I, 430. sk. I.

szolgált másnemű, vármegyei, egyházi, földesúri szolgálkkal. Hozzátehetjük: ellentétül a király *udvari* szolgáltaival is, kiknek neve a XIII. században *familiaris*, *miles*, vagy kifejezetten *serviens noster*, a mikor is foglalkozásából látható, hogy nemcsak nemes, hanem udvari ember is. Nagyon valószínű, hogy a primitív gazdasági viszonyok között korábban még lehető volt, hogy egyszerű királyi serviensek is bejárjanak a királyi udvarba, még Imre király is megengedi egy közszabaddá lett vendégnek, hogy ő és örökösei a királyi udvarba bejárhassanak,¹⁾ de a XIII. században már nagy tömegekben, vármegyénként fellépő királyi szolgálk, nemes szolgálk a familiával és a királyi udvarral semmi vagy csak esetleges összefüggésben vannak, ha t. i. valamelyik közülök a királytól különös kegyképen udvari szolgálatra²⁾ berendeltetik.

Maga a *serviens* név is, mint ezen királyi nemesek megjelölése, háttérbe szorul a *nobilis* mellett, mely a XIV. században egyedüli uralomra jut. Mindezt szükséges volt konstatálnunk, hogy a XIII. század második felében általánossá vált, a familiarissal synonym *serviens* elnevezést a nemesi osztályoktól minél élesebben elválasztva tárgyalhassuk.

*

3. §. *A magánfamilia előzményei.* A XIII. század közepén, vizsgálatunk szempontjából tekintve, az egyházi birtok lakossága három nagy csoportra volt osztható. Az egyik a kézművességgel és őstermeléssel foglalkozóknak productív csoportja, melyből később a jobbágyság fejlődött ki; a másik az egyházi nemeseknek renddé tömörülő osztálya, mely tisztán hadi szolgálatot teljesített (nem számítva némely földesúri szolgáltatásokat), — végül harmadik osztályként voltak az egyházi birtokon udvari szolgálátokat tévő egyének, kik ezen személyes szolgálati viszonyuknál

¹⁾ 1204: *Wenzel* 1, 91.

²⁾ Egyes különös esetekben még megemlékezik a király az udvarba járhatásról: így a királyné egyik aranyművésének: *aula vero nostre celsitudinis pateat eis, tamquam aliis aulicis nobilibus regni nostri*, 1243: *Wenzel* 7, 132; ilyen esetek azonban, mikor az illető *inter aulicos nostros computabiles* kerül (1266, v. ö. *Kollár* id. m. 2, 88.), nem annyira tisztán nemesítésre vonatkoznak, hanem a nemesítéssel együtt a királyi familiába sorozásra is.

fogva a birtok kormányzását, s a birtokkal összekötött jogok gyakorlását is végezték. Láttuk egyúttal, hogy mielőtt még az egyházi birtok lakossága annyira differentiálódott volna, hogy e három csoport egymástól élesen elvált volna, tehát a legkezdetlegesebb stadiumokban, e három csoport fejletlen kezdeteit tévő néposztályok mind együttvéve az egyházi familia tagjai voltak. A további fejlődésben az egyházi nemesek, valamint a külön jobbágyi renddé tömörülő munkások kiestek a familia köréből és csakis a harmadik osztály maradt meg abban. Ehhez a fejlődési menethez a királyi birtokon csakis annyiban láttunk analogiát, hogy a királyi familiát kezdettől fogva csak az a néposztály képezte, a mely végül is az egyházi birtokon egyedül maradt meg a familiában, miután az egyházi lakosság két első csoportjának megfelelő osztályok: a királyi vármegyék népességéből kiváló jobbágyság és a nemesség, soha nem tartoztak a királyi familiába. A XIII. században úgy a királyi, mint az egyházi birtokon a két első osztály, a munkásoké, a későbbi jobbágyság, s a harczosoké, az egyházi és királyi nemesek, pontosan körülírt jogokat és terheket nyer, melyeket nem mint a familia tagja, nem mint az úrral személyes összeköttetésben lévő egyén, hanem mint épen munkás és mint épen harczos visel és élvez; — egyedül a harmadik osztály, az udvari szolgáló és kezelő személyzet marad meg a birtokos, a király és az egyház, személyi dispositiójára, s mint látni fogjuk, lesz alapja a kialakuló familiaris osztálynak.

Más szóval a hazai alkotmánytörténetről szentesített elnevezéseket használva: a jobbágyságnak és az (egyházi és királyi) nemességnek *kizárásával* kell keresnünk a familiarisoknak mint az egész ország területén elterjedt, a királyi, az egyházi és magánbirtokon élő néposztálynak eredetét. Mindazon osztályok, melyeknek jogaik és terheik pontosan meg vannak szabva, melyeknek jogviszonyai országos rendelkezésen alapulnak vagy a magán-egyénnel, mint a birtok tulajdonosával, tehát jogi alanyul való összeköttetésből folynak és bizonyos állandó jelleggel bírnak, főként az örökösödés elve uralma folytán, — mindezen társadalmi osztályok kiesnek kutatásunk köréből. A következőkben a királyi, egyházi és e korszak vége felé előtérbe lépő világi, magánbirtokokon lakó, az úrhoz való *személyes viszony* alapján udvari szolgálatot teljesítő egyének jogi és gazdasági életfeltételeit kell

szemügyre vennünk. Azaz olyan egyénekét, kik nem tartoztak vagy nem tartoznak többé egy pontosan meghatározott néposztályba, a kik elhagyták a castrenses, a várjobbágyok, az udvarnokok, a conditionariusok, az egyházi vagy királyi nemesek osztályát, hogy személyes elhatározásból valamely földesúr személyes rendelkezése alá adják magukat. Ezen személyes szolgálat minőségét nem tekintve vizsgáljuk most őket, — nem tekintve tehát egyelőre, vajjon e személyes dispositio szerint: a földbirtokos udvarában asztalterítői vagy pincemesteri, várőri vagy lovaslegényiszolgálatot teljesítenek-e, avagy a birtokos udvarától távolabb fekvő falvakat kezelnek-e, vagy kiküldetésben, követségben járnak-e.

Ilyen néposztály nagy kiterjedtségben először csak a XIII. században jelentkezhetett nálunk. A szent Istvántól behozott magántulajdon, valamint a törzsszerkezetnek megsemmisítése olyan tények voltak, a melyeknek következései csak hosszabb idő múlva tudtak teljes érvényre jutni. A törzsszerkezetből megmaradt továbbra is a vérségi kötelék bizonyos uralma, s vele a földközösségnek nagy szerepe; a vérségi kötelék az által, hogy a nemzetség minden tagját összekötötte a közösséggel, megakadályozta a magánosok jogkörének a még nemzetségbe tartozó egyénekre való kiterjesztését; a földközösség pedig nem adta meg a lehetőséget, hogy a földbirtokra a birtokostól személyes függésben lévő egyének nagyobb számmal jöhessenek. Csakis ott, a hol megvolt a nagy magánbirtok, mint az egyháznál és a királynál, kísérhetjük kezdetől fogva szemmel a földbirtokostól függő familia fejlődését. A XII. század második felében és a XIII. században megy végbe az a nagy folyamat, mely a vérségi kötelékek felbomlását, az eddig közösen bírt nemzetségi birtokok felosztását, s ezzel a világi nagybirtok azon részének kialakulását hozza létre, mely nem királyi adományon, hanem a descensus jogán, mint a nemzetségi közös birtok jogutódja alakul meg; — míg másrészt ugyancsak a XIII. században a királyok számos földadományozása is elősegíti a nagy magánbirtokok gyors kifejlődését.¹⁾ A XIII. század második felében, — a mennyire az emlékek megvilágítják a kérdést, — a nemzetségi közös birtok

¹⁾ A mennyire örömdetes, hogy a földközösség történetének *Tagányi Károly*-tól classicus előadását bírjuk, annyira sajnálatos, hogy a magán-

nagy része eltűnt már. A Csák-nemzetségnek 1231-ben is csak erdei közösek még, — a már korábban három ágra oszlott Hahót-nemzetségnek kimutathatólag utolsó közös ténykedése a nemzetségi monostor javadalmazása; — a Csanád-nemzetségnek már egyik főága osztozik 1254-ben a királyi tekintély előtt; — 1270 körül a Haraszt-nemzetségnek is már csak ágai osztoznak, nem pedig az osztatlan nemzetség,¹⁾ — mindezek pedig jóformán legutolsók lehettek a sorban, a többi nemzetség már előbb felbomlott ágakra, családokra és a nemzetségi szervezetről felszabadítván az egyeseket, a birtok- és szolgálati viszonyoknak szabadabb alakulását tette lehetővé. A nemzetségek szegényebb családai, melyekre a folytonos osztozkodás nem egyszer végzetessé válhatott, nem tudták összes tagjaikat együtt tartani: a szegény közszabad nagyon gyakran kíváncsún tarthatta, hogy valamely gazdag földbirtokos szolgálatába jusson. *Karácsonyi János* jellegzetesnek találta az Ajka-nemzetség életét a kisebb nemzetségek életmódjára nézve: a nemzetség tagjai megvéjük határain belül maradnak, *kivéve* mikor egyes főurak szolgálatába szegődnek: az egyik poroszlója lesz egy úrnak, a másik a szolnoki ispán szolgálatában van, mint annak *nobilis probus*-a.²⁾ A vérségi kötelék felbomlása és vele a nemzetségi birtoknak megszűnése eddig nem eléggé méltányolt catastrophaszerű hatással lehetett az eddigi közszabad osztályra. E hatás nagyságára csak elszórt adatokból következtethetünk. Ilyen eset például: mikor a Csermény-nemzetség egyik tagja a nyitrai káptalannak adja birtokát, hogy az eltartsa, mivel maga *nimia fuerit oppressus paupertate*.³⁾ Az egyház szolgálatába lépő egyének számának nagy szaporodása és az egyházi birtokállománynak magánadományozásból való gyarapodása nálunk is, mint német földön, nem tisztán a lélek üdvéért tett ajándékozás útján állt elő: a szegénység, valamint a középkori jogvédelem precarius volta sokkal több szabadot hajthatott

birtok, főként a királyi és más világi birtok történetét illetőleg még csak előmunkálatok sincsenek hazai irodalmunkban. *Karácsonyi János* munkája a nemzetségekről sok indirekt adatot nyújt.

¹⁾ *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig 1, 292, 362; 2, 117, 140. V. ö. *Wenzel* 8, 355.

²⁾ *Karácsonyi* id. m. 1, 83. és XIV. és XV. századi nemesi birtok nagyfokú elaprózódására v. ö. *Tagányi Károly* számításait, *Századok* 1890. 503. l.

³⁾ 1264: *Fejér* 43, 241. V. ö. *Karácsonyi* id. m. 1, 377.

az egyházak és hatalmas világi urak birtokaira, mint a mennyire positiv adataink következtetni engednek.¹⁾

A feloszlott nemzetségeken kívül még két más forrásból is gyarapodhattak azok száma, kik valamely birtokos földjén személyes szolgálatból tartották fenn magukat. Az egyik forrásból származók emelkednek a társadalmi ranglétrán: ezek a rabszolgák, kik közül igen sokat szabadon bocsátanak a nélkül, hogy földet örökbe vagy haszonbérbe kapnának. Jellemző nálunk a XIII. század elején megállapodni kezdő szabadonbocsátási formula: *a servili condicione in libertatem provocarem, tali tamen libertate eos condonavi, ut quocunque vellent, ire possent*,²⁾ a mi aztán a következő alakban állapodik meg, mint pl. már 1219-ben a lébényi apátság egyik szabadonbocsátásánál: *a iugo servitutis exceptit et perpetuam sibi contulit libertatem, talique videlicet tenore, ut ubicunque voluerit, liberam habeat manendi facultatem*,³⁾ — ez a formula az egész században állandó marad, s világosan utal arra, hogy a szabadonbocsátott szolga legtöbbször egyedül személyes szabadságot nyert, s ezenkívül semmit, a mivel életét fenttarthatta volna, legfőlebb olyan ingókat, mikből még akkor sem lehetett megélni: így egy 1199-iki szabadonbocsátásnál *tercium filium . . . liberum omnino dimisit, dans ei quatuor boves*,⁴⁾ a négy ökör birtoka bizony nem volt elég arra, hogy az illető arany szabadságban, magánszemély jogkörétől függetlenül megélhesen. A szabadság elnyerése után legtöbbször magának kellett elhatároznia, hol és mi módon fogja életét fentartani.⁵⁾ Bár sokan

1) A XIII. századbeli birtoklási bizonytalanságot jellemzi *Tagányi Károly* (Falu- és földközösség, Közgazdasági Lexikon, 1, 615.) a földközösséggel kapcsolatban: »Régi nemes emberek szolgaságba estek, birtokok földönfutókká, mások viszont urakká, gazdagokká lettek.«

2) 1208 körül: Hazai Okmt. 6, 8.

3) *Wenzel* 6, 403. A kifejezés eleinte még ingadozik, úgy látszik, hiteles helyek szerint, pl. a pozsonyi káptalannál gyakori: *native libertatis ac ingenuitatis privilegio . . . frui*, *Wenzel* 4, 288, 305. V. ö. *Békefi Remig*: A rabszolgaság Magyarországon az Árpádok alatt, Bpest, 1901. 10. l., a hol igen sok eset van felsorolva.

4) Hazai Okmt. 5, 3.

5) Jellemző eset *Reg. Varad*, id. kiadás 58. sz., hol az úrnő egész vagyonát testvérére hagyja és szabadonbocsátott szolgája elhatározására bízta, továbbra is a faluban akar-e maradni vagy máshová vonul.

mehettek az akkor épen fellendülő városokba, valószínű, hogy a legnagyobb rész magánföldesurak birtokára húzódott, talán bérletszerződés folytán, talán a nélkül, mert szerződést aligha kötött egy hatalmas úr ily földönfutó szabadonbocsátottal, s így a magánbirtokon lakó, a szolgaság és szabadság határain mozgó népesség száma nem csekély szaporodást nyert.

Harmadik forrásnak a királyi vár-birtokszervezet részletesen ismert felbomlásából származó néptömegeket tarthatjuk. A vár-birtok tekintélyes részének magánkézre jutása, a királyi kézen még megmaradt birtokok igazgatási módjára is hatással volt. A várnépek aligha teljesítették többé szolgálataikat oly állandó pontossággal, mint mikor az egész országban alig volt más közhatalom, mint a királyi birtok ispánjai. A várispán kezelése alatt lévő birtok leolvadásával ezek tekintélye is leszállt, az alájuk rendelt népek fegyelme meglazult, s mind többször fordul elő, hogy várjobbágyok magánemberek szolgálatába lépnek, sőt olyan eset is van, hogy várjobbágyok éveken át távol a vár-birtoktól magánembernek szolgálnak a nélkül, hogy a várhoz való tartozásuk megszűnnék. Így egy borsodmegyei várjobbágy gyermekkorától szolgája (*servitor*) a nádornak, s a király csak később menti fel a várjobbágyság alól,¹⁾ — két gömörmegei várjobbágy éveken át harczol mint *serviens* urokkal, Péter comes-szel, birtokot is szereznek Nógrádmegyében, míg a király őket is nemessé teszi,²⁾ — a pozsonyi vár embereiről is hasonlót tudunk.³⁾ Mindezekből világos, hogy a várjobbágyok egy része már nem él többé a vár körül, s nem a királyi zászló alatt, a várispán vezetésével tesz hadi szolgálatot, hanem magánemberrel lép függő viszonyba a nélkül, hogy az ennek birtokain letelepedett és meghatározott szolgálmányokat teljesítő népek közé lépne be, azaz valamely földbirtokos személyes szolgálatába adja magát. A magánkézre jutott vár-birtok előkelőbb népe, a harczos várjobbágyok, megszűnván a várhoz való közjogi kapcsolat, eo ipso nemessé váltak, de valószínű, hogy sokan közülük a magánbirtokon maradván is megtartották régibb előkelőbb állá-

¹⁾ 1266: Wenzel 8, 147.

²⁾ 1268: Wenzel 8, 200.

³⁾ 1287: *castrenses ejusdem castri servientes comitis Johannis*, Hazai Okmt. 2, 19.

sukat és továbbra is hadi szolgálatot teljesítettek, nem többé a király, hanem a földesúr parancsára.

A most szemügyre vett három módon: a nemzetségi birtok és a királyi várbirtok felbomlása útján, valamint a szabadonbocsátás útján tényleges jogvédelem nélkül maradt szabadok, a XIII. század második felében jutnak rendezettebb viszonyok közé, a melyekben ezen eredetükre nézve nagyon különböző egyénekből, ugyanazon jogviszonyok hatása alatt *egy* társadalmi osztály alakul ki. Ezt a következőkben *familiaris osztálynak* fogjuk nevezni. Az osztály kifejlődésére ép e korban eldöntő hatással volt az a körülmény, hogy a patrimonialis királyi hatalom a maga gazdasági alapjait elvesztvén, a már megalakult nagybirtokos osztállyal szemben nem képes többé az államhatalmat föltétlenül érvényesíteni, s a központi hatalom gyengülésével úgy látszik, mintha nálunk is sikerülne egyes családoknak a német territorialis hatalmakhoz hasonló képződmények kialakítása. Ily körülmények közt természetes, hogy a mindedig uratlan vagy uratlanná vált és pontosan körül nem írt jogi helyzetben lévő egyének nem tudták személyes szabadságukat közjogi értelemben is megőrizni, más szóval: a tényleges hatalommal rendelkező nagybirtokosokhoz csatlakozva ezek függésébe adják magukat. Ezen függés számára az egyházi és királyi birtokon más fennálló familiaris viszonyban kész kereteket találtak.

Az új néposztály tagjai a XIII. század második feléből származó emlékeinkben egyrészt hadi, másrészt a földbirtokos udvarában teljesített házi vagy birtokkezelési szerepkörben jelentkeznek. Az első szerepet betöltők neve *familiaris*, leggyakrabban azonban ekkor még *serviens*, néha *famulus*, — az utóbbiaké *officialis*, a kik e mellett az illető udvari foglalkozást és szolgálatfajtkörvonalazó néven is említetnek. Mindnyájan együttvéve a földesúri: egyházi, világi, királyi udvarban lévő, de névszerint igen ritkán előforduló *familia* tagjai. Lássuk ezek közül előbb a servienseket és a familiarisokat.

*

4. §. *Hadi szolgálat. Servientes.* A XIII. század második felében lépten-nyomon találunk királyi adományleveleket, melyekben a király valamely hívének hadi érdemeit jutalmazza többnyire

birtokadományyal, kiemelve, hogy az illető vagy valamely úr kíséretében vett részt a harcban, vagy pedig magának volt ily hadi kísérete. Így említi V. István egyik hívének érdemei közt: *idem . . . cum honesta et armata familia, in exercitu nostro quem in Greciam simul cum aliis baronibus nostris miseramus, coram omnibus in ipso insultu seu devastacione regni Grece claruit tamquam miles strenuus.*¹⁾ A dolog természetéből folyik, hogy az ilyen *honesta et armata familia*, ha már megvolt, az illető úrtól nemcsak a király szolgálatában, a hon védelmére használtatott, hanem az úrnak magánczéljaira is. Így írja az esztergomi keresztesek konventje, hogy *magister Chak filius Petri palatini cum sua familia et cum familia magistri Mathei fratris sui et unacum ipso Michaele filio Mauricii et suis servientibus et cum servientibus ejusdem Lorandi de Kezeu* hatalmaskodva rátörtek egy falura.²⁾ Az ilyen fegyveresekből álló familiának egyes tagjait tehát *serviens*eknek hívták, a mely elnevezés teljesen fedi a *familiarist*,³⁾ azon különbséggel, hogy az előbbi, a XIII. század második felének okleveles stílusában nagyobb elterjedtségnek örvend, hogy viszont a XIV. század második felében a *familiaris* elnevezés jusson túlsúlyra és állandóan meg is maradjon. A *servienst*, mint a *familia* tagját, mindig meg kell különböztetni a királyi *serviens*ektől, kik még ebben a korban nem kizárólag *nobilis* néven neveztetnek. A *familia* tagját tévő *serviens* a régi, egyházi birtokokon megfigyelt *familia* lovaslegényeinek utódjául tekinthető, az ugyancsak az egyházi birtokokon észrevett, de bizonyosan világi magánbirtokokon is élő ministerek, valamint a XI. századbéli *equites* utódjául. A pannonhalmi apátság népei közt már a XI. század végén találunk *servi equestres*-t,⁴⁾ kik a közönséges rabszolgáktól, *servi*,

1) 1270: Wenzel 12, 12.

2) 1300: Wenzel 10, 407.

3) 1280. a szepesi prépost adományoz *Stephano filio Chene, fidei et familiaris servienti nostro*, Knauz: Mon. eccl. Strig. 2, 122; — 1336. az erdélyi káptalan előtt egy *serviens et familiaris Johannis filii Jacobi filii Apa*, Anjou-kori Okmt. 3, 259., az *et* két synonima összekötésére szolgál. Hogy a *serviens* a *ministernek* utódja, ezt észrevette egy részletkérdésből kifolyólag már Pór Antal: Századok 1890., 217., s ugyanitt mondja, hogy a *serviens* szó minden szabad szolgálattévőre ráillett, a legutolsó házi szolgától kezdve a legelső nemes úrig.

4) a pannonhalmi főapátság története 1, 570.

megkülönböztetendők és lovas szolgálatukból itélve a familia emelkedő rétegéhez tartoztak. Ugyanígy állandóan meg vannak különböztetve a *servientes* a *servi*-től a váradi registrumban.¹⁾ A váradi püspök, pristaldusát hívja serviensének, a mi szintén a servienseknek a familia magasabb fokain lévő elhelyeződésére mutat. Az a körülmény, hogy a királyi serviens kezdettől fogva mint királyi van kiemelve, bizonyságul szolgál, hogy serviense, szolgáló lovaslegénye, pontosabban körül nem írható jogokkal és terhekkal, minden világi földbirtokosnak is lehetett, nemcsak egyházaknak és a királynak. Már szent István megengedte, hogy a nagyobb földbirtokosoknak ilyen szolgálók legyenek,²⁾ — természetesen nehéz megmondani, mennyiben vonatkozik ez engedély, szabadokra vagy rabszolgákra, vagy más szolgáló népekre. A név történetét illetőleg, elég annyit megállapítanunk, hogy a serviens elnevezés a XI—XIII. században a földbirtokon kifejlődött, magánjogkör alatt álló néposztályok közt lévő *előkelőbb* egyének jelzésére használtatott mindaddig, míg a XIII. század közepén a nagybirtoknak s vele a familiának mint intézménynek teljes kialakulásával, a hadi szolgálatot teljesítő familia-tagok legáltalánosabb megjelölésére alkalmaztatott.

A serviens és familiaris elnevezés mellett, a familia ugyan-

1) *Reg. Vrad.* id. kiadás 95, 162, 184, 278, 322, 329, 333. sz.; egy váci kanonok serviensének ancillája van u. itt 381. sz.

2) Szent István I. cap. 21. *Volumus, ut unusquisque senior seu dominus suum habeat militem, id est servientem nec aliquis alter illi suadeat antiquum deserere seniore et ad se venire.* Ladányi régi jogtörténeteinket jellemző világossággal magyarázza meg e pontot: a *miles id est serviens* »nem a király szabad szolgálait, hanem egyes főurak fegyveres szolgálait jelenti, és hogy itt nem a minden szabad embert kötelező honvédelemről, hanem valami feudális forma-kötelességről, azaz arról van szó, hogy a király ezen uraktól, a rájuk árasztott kegyekért azt kívánta, miszerint ha nem is magok, de fegyveres szolgálók az ő bármely parancsára előálljanak« (id. m. I. 45. l.). Az újabb jogtörténet — láthatólag feudális vonatkozások kiküszöbölésére törekedvén — ezt a magyarázatot minden megokolás nélkül elhagyta: »Sz. István decretumának ez a tétele — nem tudjuk, miként értelmezendő; de annyi a későbbi források egybevetéséből szükségképen következik, hogy szent István ez által a nemzet szabad tagjainak egyenlő hadkötelezettségét meg nem változtatta és az úgynevezett banderialis hadszervezet alapjait meg nem vetette.« (Timon id. m. 249. l.)

azon tagjai megnevezésére szolgál még a *servitor* is,¹⁾ valamint a *famulus*²⁾ és bizonyos mértékig az *officialis*. Míg ugyanis *serviens*, *servitor*, *famulus*, *familiaris* teljesen *equivalens* elnevezések, addig az *officialis* mint a familia tagja, a *serviensek* közé tartozik, de azoktól ép az *officialis* elnevezés, mint *specialis* foglalkozásának jelzése, megkülönbözteti, így pl. említik a székely ispán emberét: *serviens et officialis magistri Ladislai*,³⁾ azaz a *serviensek* közt olyan, a ki egyúttal az *officialis* teendőit is végzi.

Mindezen elnevezések a familia tagjaira, mint magánember jogköre alatt álló egyénekre alkalmaztatnak. Az illető magánosnak, kinek jogköre alatt, személyétől függésben vannak a *serviensek* és hasonlók, egyszerűen *dominus*, *úr* a neve, a mint ez a *serviensek* egyes külön foglalkozását jelző okleveles fordulatokban *stereotyp* megszokottsággal feltalálható. Így a *serviensekről*, mikor mint gazdájuk megbízott ügyvédjei szerepelnek, valamely hiteles hely vagy bíróság előtt: *comes Mykus, officialis Michaelis, Mortunus... pro eisdem dominis suis*;⁴⁾ *serviens Pauli filii Cozme comitis respondit pro villis domini sui* a pozsonyi káptalan előtt;⁵⁾ máskor V. István mondja: *servientes... unacum domino ipsorum*;⁶⁾ vagy a pécsi káptalan előtt megjelenik egy *officialis pro ipso comite Swp domino suo*, — úgy hogy mindezekből szabad arra következtetnünk, hogy a hol hiteles hely vagy bíróság előtt a *procurator* megemlékezésénél *pro domino suo* áll, ott vagy *serviensek* vagy *officialisszal*, azaz mindenesetre a familiának egy az illető ténykedésre, *ad hoc*, kiküldött tagjával van dolgunk.⁷⁾

¹⁾ V. ö. a már említett oklevelet Wenzel 8, 147: *quendam servitorem suum*, a melyben a *serviens* tipikus alakja látható.

²⁾ V. ö. 1332. két magánemberi *famulus* mint *testimonium* a káptalani ember mellett, Hazai Okmt. 3, 113; — 1340. *famulus* mint *procurator pro domino suo*, Károlyi cs. oklt. 1, 138; — későbből *familiaris* és *famulus* identitására Zichy-Okmt. 3, 283; — az 1298: 61. art. (*Kovachich: Supplementum* 1, 163.) a *famulust* mint az *officialis* *equivalensét* mutatja.

³⁾ 1339: Történelmi Tár 1888., 85. l. V. ö. u. itt 82. l., hol valószínűleg ugyanazon egyén csak *servienseként* szerepel.

⁴⁾ 1242—72: Wenzel 3, 282.

⁵⁾ 1260—70: Hazai Okmt. 3, 19.

⁶⁾ 1268: Wenzel 8, 200.

⁷⁾ Ilyen eset clyan sok van, hogy a *pro domino suo* említés szinte *formularis* jelentőségre emelkedik; pl. a győri káptalan előtt Loesmánd-

Az úr és szolgálja egymáshoz való viszonya részleteiről csekély tudomásunk van. Az előzőkben vázolt, szabadon mozgó néposztályokból való egyének valamely földbirtokos szolgálatába állottak, a kinek familiájában fegyveres szolgálatot teljesítettek az úr parancsához képest: a király és az ország védelmére ép úgy, mint a király ellen való lázadásban, királyi birtokok elfoglalásában vagy egyszerű rablásban, útonállásban, hatalmaskodásban, ha urok ezt kívánta tőlük.¹⁾ Ez a magánembernek teljesített hadi szolgálat egyes esetekben, akkor, mikor az úr megmaradt a királyhoz való hűségben, azaz mikor a király pártján állott, közjogi vonatkozásra emelkedik. Korán nyomai vannak annak, hogy a magánember familiájának kötelessége az ország hadi védelmében, a király vezetése alatt részt venni, így a volt locsmándi várjobbágyok magánjogkör alá kerülván, uroktól (*dominus suus*) birtokot nyernek *tali condicione et pacto, quod . . . in recompensationem ipsius terre prefato comiti et suis heredibus servire tenebuntur, cundo cum eo ad curiam domini regis et ad exercitum cum armis decentibus, quociens expedierit et placuerit comiti memorato.*²⁾ Ehhez képest a század végén, mikor a nagybirtok már teljesen kialakult, elkezdve a Németújváriaktól és Csák Mátétól egész a kis földbirtokosokig, mindegyiknek szolgálatában találunk ilyen servienseket, úgy hogy már a század végén, a királyi hatalom elgyengülésekor, úgy látszik, mintha az egész honvédelmi rendszer, ezen, alapjában véve magánbirtokon nyugvó, tehát hűbéri jellegű katonáskodáson nyugodnék. Konrád comes fia János jól harczolt a betörő németek ellen *cum sua armata familia*, melyből három servienise el is esett;³⁾ V. István

megye birtokosát képviseli valaki *pro domino suo*, Wenzel 8, 321.; hasonló kép circa 1300. Wenzel 12, 675.; a zalavári konvent előtt Wenzel 12, 672. Kiemelendő persze az is, hogy nem minden procurator neve mellett áll *pro domino suo*, mivel épen a procurator nem tartozott szükségképen a familia tagjai közé.

¹⁾ Az aradi prépost két servienise királyi hadjáratokban szerzett érdemeikért kapnak IV. Bélától birtokadományt 1265., Hazai Okmt. 6, 130.; serviens erőszakoskodik 1274—1304, Zichy-Okmt. 1, 38.; a serviensek és familiarisok hatalmaskodásának, a mit legtöbbször urok kifejezett parancsára követnek el, megszámlálhatatlan sok példája van az oklevelekben.

²⁾ 1270: Wenzel 8, 321.

³⁾ 1274: *ibid.* 12, 110.

stájer hadjáratában a Gutkeled nemzetségbeli Pál comesnek két rokona és hetven serviense esett el; 1) máskor Ábrahám comesnek 50 serviense sebesült meg a német csatában; 2) — majd szó van a serviensek mérhetetlen sokaságának haláláról.³⁾ Ezen közjogi momentum: a magánembernek tett szolgálatnak az ország védelmére felhasználása, a mi a nyugati hűbérállamok karakteristikus jelensége, most csak annyiban érdekelhet bennünket, a mennyiben a familiaris rendszer — a mint ez a XIII. század második felében a serviensek útján jelentkezik — ezen hűbéri fejlődés legnyomatékosabb előmozdítója.

Magánembernek mint *dominus*-nak szolgálatába lépők között nagyon különböző néposztályból való egyéneket találunk. A familiarisoknak a többi társadalmi osztály közé való elhelyezhetését illetőleg, elsőrangú fontosságúnak tartjuk annak megállapítását, hogy a későbbi jobbágyságot tévő néposztályok tagjain kívül, nemesek is lépnek familiaris viszonyba,⁴⁾ nemesek is szolgálnak magánembernek mint serviensek a nélkül, hogy e tény által mint közszabadok elvesztenék kiváltságaikat és jogaikat. Lehetetlen e momentum mellett a nélkül elmenni, hogy a német hűbériséggel, s abban a ministerialis osztály jogviszonyaival fennálló analógiát meg ne látnánk. Amint kezdettől fogva figyelemmel kísértük, hogyan fejlődik ki a familia az egyházak földjein tisztán a birtokhoz kötve a nyugati egyházak familiájához hasonlóan, hogyan sűrűsödik össze ugyanazon birtokon a lovas, hadi szolgálatot tévők osztálya a nyugati ministerialisokhoz bizonyos, kezdetlegesebb formát nyújtó analógiában: ép úgy szemünkbe ötlík most, a királyság közjogi jelentőségének tényleges háttérbe szorulásakor a magánfamiliának előtérbe nyomulása. A patrimonialis királyság annyira meggyengült, hogy nem képes többé a közszabadokat, a királyi servienseket hathatós jogvédelemben részesíteni, főként ha ezek, — mint előbb láttuk — már el is

1) 1292: *ibid.* 5, 66.

2) 1294: *ibid.* 10, 136.

3) 1292: *ibid.* 12, 530.

4) 1291: *nobilis de Saag serviens magistri Chaak*, Károlyi cs. oklt. I, 21.; 1295. az esztergomi káptalan előtt *nobilis vir comes Petrus filius Zobozlay de genere Ludan nomine et vice magnifici viri Mathey magistri Agasonum ... comitis Posoniensis domini sui*, Wenzel 12, 572.

szegényedtek. Ezek, kénytelenek magánember személyes jogkör alá helyezkedni és magánember dispositiójára mint a familia tagjai hadi szolgálatot teljesíteni.¹⁾ A királyság és a közsabadok rendje közé beékelte magát az ilyen familiával rendelkező nagybirtokos osztály, mely egyelőre még nem szervezkedik mint rend, de a melynek legitim létezését már az eddig meglévő rendek is elismerik. A familiaris viszonyhoz vezető fejlődésnek ezen sancióját találjuk az 1298. évi törvény ezen két cikkében:

art. 33. *Item statuimus, quod nobiles servire valeant, quibuscunque voluerint sua spontanea voluntate. Et si qui potentum hujusmodi nobiles ad sibi serviendum vi vel potencia artaverint, aut ipsos propter hoc in personis vel facultatibus leserint, ... excommunicationem ex nunc latam incurrant ipso facto ...*

1760. art. 61. *Item si aliquis homo cujusvis status honorem seu officium ex parte prelatorum et baronum et aliorum quorumcunque hominum tenens, res alicuius hominis potentialiter receperit, tunc dominus talis honorem tenentis ipsi injuriam et dampnum patienti satisfactionem impartiri modo superius expresso, ipse dominus talis rei famuli sui et solus de premissis ex parte ejusdem satisfactionem habere possit. Officiales etiam dominorum regum et regnorum (!) simili modo facere teneantur.²⁾*

Bármily hiányosan ismerjük is a III. András idejébeli törvényhozás történetét és bármily zavaros szövegben áll is rendelkezésünkre az idézett törvény: ezek a felhozott articulusok teljes bizonyító erővel bírnak arra nézve, hogy a század végén a familiaris viszony, mely egyrészt egy magánembert mint *dominust*, másrészt ennek szolgáló (*servire*) magánszemélyeket, *cujusvis status*, de első sorban nemeseket, *nobiles* tételez fel, ekkor már egészen kifejlődött és a nemzet törvényhozó szerve tudatában

¹⁾ Ezen hadi szolgálat külsőségeiben igen hasonlít ahhoz, melyet az osztrák ministerialisok teljesítettek a XII. és XIII. században, a mint ezt Siegel: *Die rechtliche Stellung der Dienstmannen in Österreich im zwölften und dreizehnten Jahrhundert*, leírta, bécsi akad. Sitz.-Ber. phil.-hist. Kl. 102, 250: s. köv. II.

²⁾ Kovachich: *Supplementum* 1, 129, 163. A familiaris viszony nem ismerése folytán Kovachich a 61. cikkelyt teljesen egyoldalúan magyarázza: *En! originem posteriorum, de conveniendis ex officio dominorum oconomis, peragendaque in casum convictionis in bonis ipsius domini executione, latorum legum*, ibid. 164.

mint törvényes jogalappal bíró intézmény helyezkedett el. E törvény elismeri az eddig is életben lévő szokás jogosultságát, hogy nemesek magánjogkör alá adják magukat a nélkül, hogy nemesi jogaikat elvesztenék, s elismeri egyszersmind a nem nemesek jogát is ugyanily szolgálatba lépésre a nélkül, hogy az illető *dominus* birtokán élő, megszabott jogviszonyokban öröklődő népek (a későbbi jobbágyok) közé olvadnának.

Az úr és szolgája közti viszony milyenségére jellemző a törvény kifejezése: *sua spontanea voluntate*: a szolgálatba lépés, mondhatjuk elszegődés tehát önkaratból történik, a mit más formában nem, egyedül szerződés-ként lehet elképzelni. A szerződés természetesen többnyire szóbelileg kötöttet meg, erre mutat, hogy nem fejlődött ki külön formula *serviens*, vagy *familiaris* szerződés kötésére. A dolog természetéből is folyik a szóbeliség. Láttuk már, hogy egyetlen úr hetven *serviense* is elesett egyetlen csatában, a *servienseknek* már ilyen nagy tömege lehetlenné tette az írásbeliséget, annál inkább, mivel minden egyes *serviens* megállapodása urával tisztán személyi, egyedül az illető úrra és *serviensre* volt kötelező.¹⁾ Tudomásunk van ugyan *collectiv* szolgálatbalépésről is, pl. János királyi főlovászmester 1313-ban Bogár Istvánt *cum Gunia fratre suo et universis proximis suis* veszi szolgálatába, *ad nostra assumpsimus servitia*,²⁾ de ez esetben is világos, hogy a szolgálati szerződés egyedül az urat és mint *servient* Bogár Istvánt köti, legfőlebb még testvérét is, — az *universi proximi* alatt nem lehet mást értünk, mint Bogárék rokonait, kik, főként ha szegények voltak, szintén *familiaris* viszonyban lehettek velük,³⁾ valamint a két testvér *saját* *servienseit*, — a kiknek létezéséről szintén van tudomásunk,⁴⁾ — s kik urokhöz szolgálati viszonyban lévén, urok teljes joggal garantálhatta ezek *szolgálatát* is akkor, mikor saját magát lekötötte. Az eset még annyiban is tanulságos, hogy

¹⁾ Az írástudás terjedésével valószínű, hogy az írásbeli szerződés is általánosabbá vált. A XVI. századbeli urak már minden *familiarisuk*-kal írásbeli szerződést kötöttek. (Dr. Takáts Sándor úr szíves közlése.)

²⁾ Zichy-Okmt. I, 146. V. ö. Pór Antal: Bogár István és Bogár fia Márton, Századok 1890., 217. s köv. II.

³⁾ Rokonok mint előkelő *serviensek* szerepelnek a familiában többször is, pl. 1291: *cum multis cognatis suis et servientibus*, Wenzel 12, 501.

⁴⁾ *Serviensek* képviselik őket pl. 1320: Zichy-Okmt. I, 186.

Bogárek és új urok hosszabb ideig harczban állottak egymással, s mikor most előbbi ellenfelük servitiumára kötelezik le magukat, ezzel egyúttal hatalmasabb ellenfelüktől a békét vásárolták meg maguk és nekik lekötött servienseik számára. E szerződés hűbéri vonatkozása folytán kiáltó példa arra is, hogy a nyugati hűbéri-ség legszembeötlőbb sajátja, t. i. a hűbéri kötelezettségeknek lépcsőzetes egymásba fonódó láncolata, hierarchiája a familiaritás segélyével nálunk is meghonosult.

Sua spontanea voluntate: eddig közszabad állapotban lévő egyént ilyen szolgálatba lépésre első sorban a személyes biztonság, s ezzel összekötve a vagyoni biztonság reménye ösztönözhetett. A rendesen várral vagy várakkal rendelkező ¹⁾ *dominus* biztosabban megvédte szolgájának birtokait, családját és személyét, mint a távol lévő király a maga közszabadjait. Mihelyt szolgálatát urának lekötötte, ettől a pillanattól kezdve — természet szerint — az úrnak kellett gondoskodnia eltartásáról. Mivel azonban a familiaris viszonyban lévők urokat sem földműveléssel, sem kézimunkával, hanem hadi szolgálattal szolgálták, s mint az officialisoknál látni fogjuk, bizonyos mértékig improductiv munkát végeztek, az úrtól nyújtott eltartás módja nem lehetett más, mint hogy az úr természetben adta serviensének az élte fentartásához szükségeseket: élelmet, ruhát, lakást stb. Mint később látni fogjuk, a hadi szolgálaton kívül, a familiarisok az úr háztájánál legtöbbnyire udvari szolgálatot teljesítettek, mely körülmény is arra utal, hogy csakugyan az úr látta el őket élelemmel és hasonlókkal mint háznépének tagjait. Természetbeli járulékok mellett, a serviens birtokot is kaphatott szolgálatai ellenében. Az ilyen birtokadományozás — a rendelkezésünkre álló adatok szerint — inkább már teljesített serviensi szolgálatoknak utólagos, való-

1) Várnak birtoka de facto uralkodó helyzetet biztosított a várúrnak a környék felett, v. ö. Zimmermann-Werner: Urkundenbuch I, 88: 1262—72, torockói Ebellös comes a kézdi és aranyosmelléki székelyeknek megengedi, hogy háború esetén várába meneküljenek családjukkal és javaikkal, fentartván magának a vár *proprietas*-át *cum pleno jure domini*, — azaz hosszabb ott tartózkodás esetén az élelmezésükben nehézségekkel küzdő szabadok előbb-utóbb függő viszonyba jutottak a várúrhoz, azek- kívül, hogy a vár védelmében az úr teljesen rendelkezett velük.

színiüleg önkéntes, szerződésileg meg nem állapított jutalmát képezte. Ez azonban nem zárta ki a serviensi viszony további fennállását, sőt valószínű, hogy a birtokadományozás csak megerősíthette az úr és serviense közt lévő kapcsolatot,¹⁾ legalább erre mutat az ily magánadományozásokban gyakori, de más szerződésekben is előforduló formula, mely szerint az adományozó úr az adományosnak birtokban maradását garantálja minden esetleges támadás ellenében. Így a pozsonyi káptalan előtt két úr szántóföldeket rétekkel és vizekkel adományoz András comesnek, *pro serviciis et effusione sanguinis ejusdem Andree factis pro ipsis*, kötelezván magukat, hogy ha őt és örököseit valaki zavarná a birtoklásban, ők *tenerentur eos expedire propriis suis laboribus et expensis*.²⁾ Ha bizonyos is, hogy főként kezdetben s főleg alacsonyabb sorsú, nem nemes egyének familiaris viszonyba lépésénél aránylag ritkán történt a szolgálatnak birtokadomány által való ellenszolgáltatása, mégis már a XIII. századból is sok esetünk van ily birtokadományra, s ezzel együtt tisztán látható a törekvés: a magánszolgálatnak, első sorban a hadi szolgálatnak birtokhoz kötése által, a tisztán kétoldali szerződésen nyugvó familiaris viszonynak állandóbbá, nehezebben felbonthatóvá tételére. Az ilyen birtokadományos serviensek azután nagy mértékben hozzájárultak a *dominus* családi hatalmának

¹⁾ 1255. az esztergomi keresztetek egy szőlőt adnak *Symeoni fideli servienti nostro pro stipendio sui fidelis servitii nobis exhibiti, duorum annorum*, örökbe, Knauz: Mon. eccl. Strig. 1, 430 (= Wenzel 2, 263.); 1255. Tristan comes preconum adományoz *de terra nostra hereditaria* Egyednek, ki a *puericia nobis fideliter servivit in omnibus nostris arduis negociis, maxime autem in persecutione Tartarorum, cum omnes cognati et servientes nos dereliquerunt, ... ipse nobiscum cum magna fidelitate permanens*, Wenzel 11, 422; — 1330. Dózsa nádor három fia adományoz szerzett birtokot *Paulo et Andree dictis Meren famulis nostris*, atyjuknak és nekik tett szolgálataikért. Anjou-kori Okmt. 2, 463. — Ilyen donatio 1272. a bácsi káptalan előtt Wenzel 12, 59.; 1275. az egri káptalan előtt *ibid.* 12, 159.; 1282. borsodvármegyei birtokról a király előtt Károlyi cs. oklt. 1, 15.; 1291. a pozsonyi káptalan előtt Wenzel 5, 56.; az aktus helye annyiban emelendő ki, mert bizonyítja a rendszernek az egész országra kiterjedt voltát.

²⁾ 1300: Wenzel 5, 251. Ez a rendes formula, mely különben — mint ismeretes — adásvételeknél is állandó; az ilyen serviens viszonyból folyó adományoknál való előfordulása élesen megvilágítja a serviens viszony magánjogi karakterét.

növeléséhez, ehhez képest már a XIII. század második felében is látunk servienseket, kik az úr családjának két egymásra következő nemzedéken át szolgálnak.¹⁾ Az ilyen esetek később mind nagyobb számban jönnek elő, a mint a XIV. században olyan serviensekkel is találkozni fogunk, kik nem az egyes ember, hanem több családtag szolgálatában állanak. A familiaritasnak birtokjogi következményei azonban, — a hazai birtoktörténet kezdetleges állása miatt, — igen homályosak; csak annyi állapítható meg, hogy a nemes serviens maga is bírt birtokot közszabad, nemesi jogon, saját birtokán magának is voltak jobbágysai, birtokáról viselte a rendes állami terheket;²⁾ e mellett, mint serviens, urától is kaphatott birtokot, a melyet hogy milyen jogon bírt: nemesi jogon-e, avagy szabad-e ebből valami külön serviensi, familiarisi birtokjog létezését felvennünk? e kérdés a birtoktörténet mai állása mellett ép oly kevésbé intézhető el, mint ama többi kérdés, a mely a nemesi, hereditarius, acquirált, egyházi birtokoknak a serviensi intézményhez való viszonya folytán felmerülhetne.³⁾

Az úr és serviens között lévő familiarisi, egyelőre serviensinek is nevezhető viszony jellemzésére, még egy körülményt kell kiemelnünk, s ez a serviensekre vonatkozó bírói joghatóság kérdése. Ugy látszik, a XIII. század második felében a serviensek felett való bíraskodás, még nem volt annyira egy és ugyanazon irányban kifejlődve, a mint ezt már a XIV. század közepén látni

¹⁾ 1284. Miklós nádor adományoz *fidelis noster*-nek, *qui idem primo patri nostro Henricobano . . . et demum nobis in diversis casibus fortune suam personam opponere non formidans*, Hazai Okmt. 7, 189.

²⁾ A kamara hasznát szedik Ábrahámfia Péter jobbágysaitól ép úgy, mint ennek serviensei jobbágysaitól, *Wenzel* 10, 416.

³⁾ Úgy látszik, a nemesi birtok, mint külön és a holt kéz mellett az ország területének nagy részét magában foglaló birtokkategória későbbi időre, a hazai középkor végére volna szorítandó. (V. ö. *Tagányi*: Falu- és földközösség, id. h.) A fent konstataált tény: hogy ugyanazon személy két különböző birtokon, különböző jogon, mint nemes a királytól, s mint serviens urától bír, élesen ellentétben van a nemesi birtokjog kizárólagosságáról *Verböczy* óta általánossá vált felfogással, a mely felfogás végső következtetési csak a XVIII. században vonattak le. A kérdés elintézéséhez részletes levéltári kutatás volna szükséges, a mint hasonló, kisebb körű kérdést az osztrák tartományokat illetőleg *Siegm. Adler* világított meg: *Zur Rechtsgeschichte des adeligen Grundbesitzes in Österreich*, Leipzig, 1902.

fogjuk. Valószínűnek látszik, hogy a hatalmas urak, a törvénczikk *potens*-ei, kiknek legtöbb serviensük volt, nem engedték meg az államhatalomnak, hogy embereik felett bíraskodjék, azaz a serviensek, igazságszolgáltatási vonatkozásban, a földesúr többi népeivel lehettek egy sorban. Az ilyen urak népeiket nemcsak a viszonyok hatalmánál fogva tarthatták saját bíraskodásuk alatt, hanem már korán királyi kiváltság alapján is. Hogy a serviensek is az ily módon megalakulni kezdő földesúri bíraskodás alá tartoztak, ennek megállapítását *Hajnik Imre* kutatásainak köszönhetjük,¹⁾ s ugyancsak ő hívta fel a figyelmet az 1291., XV. t.-cikkre, mely az egyházak birtokain élő *minden* lakóst az illető egyház joghatósága alá helyez. Az ilyen exemtiók a század második felében mindegyre gyakoriabbakká válnak, s mind világosabban fejezik ki, hogy a serviensek is a földesúri joghatóság alá tartoztak. Így 1290 körül egy ilyen exemptionalis levélben, az úr és emberei: *officiales, servientes et jobagiones* a baranyamegyei ispán jurisdictiója alól mentetnek fel.²⁾ Ilyen exemtiók folytán a serviensek ép úgy a földesúri joghatóság alá kerültek, miként a jobbágyok s mint az egyházi nemesek. Ugyanezen irányban később az Anjouk részéről tudatos fejlesztési kísérletekkel találkozunk. A serviens tehát magánszolgálatba adván magát, ha közszabad volt, — a közszabadok igazságszolgáltatási hatóságainak illetékessége alól kiesett, a mely körülmény a serviensi viszonyoknak a személyes szabadságot kisebbitő hatását illusztrálja. Egyes esetek is arra mutatnak, hogy a serviens állami hatóságok előtt egyáltalában nem bírt jogi felelősséggel, hanem csak a *dominus* előtt. Így a gyilkosság folytán fogságba esett servienst ura kiválthatja,³⁾ máskor gyilkosságba esett serviensek idéztetnek és proklamáltatnak urokkal együtt, de az ítélet directe csakis az urat sújtja: a büntetés az ő birtokainak elkobzásában áll, a mi által serviensei természetesen csak indirecte sújtatnak.⁴⁾

¹⁾ *Hajnik* id. m. 16. sk. II. hivatkozva az Aba nembeli Demeternek 1246. adott kiváltságlevéltre: *qui contra jobagiones vel servientes ejusdem in ipsis terris existentes, agere voluerint, coram domino ipsorum primo et per consequens coram nobis ordine judiciario exequantur.*

²⁾ *Wenzel* 10, 433.

³⁾ 1302: Károlyi cs. oklt. 1, 33.

⁴⁾ 1267: Hazai Okmt. 6, 148.

Ugyanilyen jogi felfogásra mutat azon körülmény, hogy a serviens megöléséért vagy rajta okozott testi sértésért a tettes, az úrnak tartozik kártérítéssel, így a serviens megölése miatt az urak pörösködnek és az úr kártérítésül 11 márkát¹⁾ kap; máskor egy serviensen történt kézconkitásért is az úrnak fizet az ellenfél 30 márkát.²⁾ Mindegyre erősebb lesz a törekvés arra, hogy a serviensek az igazságszolgáltatás terén teljesen az úr személyes hatalma alá kerüljenek, s az 1298 : LXI. t.-ciziktől erősítve az Anjouk korában teljesen uralomra jut.³⁾

*

5. §. *Birtokkezelő és udvari szolgálat. Officiales.* Mint láttuk, a serviensek, a magánosok jogköre alatt álló familiának par excellence harczos, hadi szolgálatot tévő tagjai voltak. A dolog természetéből következtetjük, hogy békés időben a serviensek, a mennyiben birtokuk volt, azon tartózkodtak és annak termékeiből éltek, de a mennyiben saját nemesi vagy uruktól kapott birtokuk nem volt, arra a természetbeli ellátásra voltak utalva, melylyel a dominus a familiaris viszony értelmében tartozott nekik. Háború, vagy a mi tényleg azzal teljesen egyenlő hatású volt: magánegyénletlenség, hatalmaskodás hiányában is, elég alkalom volt, hogy az úrnak szolgálatokat végezzenek. Itt első sorban a dominus birtokának kezelése, azután udvarának, háztartásának, háztájának ellátása jöhet szóba.

Mindkét kezelési szakban korán találkozunk egyénekkkel, kik *officium*-ot végeznek és e szerint *officiales*, *officinarii* néven említettnek. Az elnevezések maguk Nyugaton hosszabb idő óta

¹⁾ 1295: Wenzel 12, 577.

²⁾ 1304: Károlyi cs. oklt. 1, 37.

³⁾ 1300 körül az országbíró idéztet egy servienst, ki *ab eodem domino suo fugitive recesserit et unum equum ipsius . . . ac completa arma militaria cum aliis quibusdam rebus suis abduxerit*, Hazai Okmt. 4, 98.; tehát, ha ugyan szabad ily messzemenő következtetést vonni, a familiaris viszonyból az urat illető jogok védelme már a XIII. század végén az állami bírósági forumok hatáskörébe tartozott, azaz másrészt a familiaris viszonynak a serviensek személyes szabadságát korlátozó következményei állami jóváhagyást élveztek.

használatban voltak, mielőtt még a hazai birtokviszonyok a fogalom létrehozására képesekké váltak volna. A X—XII. században az egyházi udvarokban officiumot végző egyének neveztettek így, tehát azon szolganépek, kik munkájukkal az egyház, kolostor anyagi fentartásához járultak hozzá, s kik mint ilyenek, határozottan meg vannak különböztetve az előkelőbb állású, udvari tisztséget viselő és hadi szolgálatot teljesítő ministerialisoktól.¹⁾ Többnyire ipari munkát végeztek az egyház számára és az egyház joghatóságának voltak alávetve. Ezeknek megfelelők volnának a hazai kolostorok szolgálatában lévő *populi conditionarii*, kik ipari vagy mezőgazdasági foglalkozásuk szerint kaptak specialis elnevezést és mint előbb láttuk, az egyházi birtokon lakó népesség, az egyházi familia alacsony rangú tagjai közé tartoztak. Az *officialis* szónak ily nyugati értelemben való előfordulása nagyon ritka nálunk, de mégis van rá példa: IV. Béla a nagyszombati apácák egy tanyájának mentességet ad: *illa area seu curia, que extra claustrum ipsarum est, in qua officiales earum, videlicet capellani, sutores et pistores commorantur.*²⁾ A szó tehát nálunk is a földesúri familiának alacsonyabb rangú, kézi munkával foglalkozó tagjait jelöli; ugyanezen értelemben mutat a XI—XIII. században a benzés birtokokon teljesített officium is: *omnes ceteri populi serviciales scilicet pelliparii, sutores, fabri, ceterique omnes alii, qui nominantur in privilegio S. Ladizlai ad omnia genera officiorum,*³⁾ hasonlóképp: *gravamina fabrorum, pellipariorum, cocorum, pistorum, sutorum, cubiculariorum, qui incessanter debitum exercent officium.*⁴⁾ Ugyanezen értelemben említették *officium pulsatoriale,*⁵⁾ *officium nautarum,*⁶⁾ valamivel magasabb fokon a társadalmi létrán, de ugyanezen értelemben: *officium jobagionatus equestris.*⁷⁾

¹⁾ Nitzsch: Ministerialität und Bürgertum I. sk. II., 33. l. — V. ö. az officiumot, mint a nagybirtok kezelési formáját illetőleg Inama-Sternegg: Deutsche Wirtschaftsgeschichte 2, 165.; 3², 253. sk. II.

²⁾ 1264: Wenzel 8, 93.

³⁾ A pannonhalmi főapátság története I, 678.

⁴⁾ I. m. 716. l.

⁵⁾ 1269: A tihanyi apátság története I, 531.

⁶⁾ 1233: A pannonhalmi főapátság története I, 719.

⁷⁾ 1267: A tihanyi apátság története I, 529.

Egészben véve nálunk is ép oly kevésbé állandó értelmű az elnevezés,¹⁾ a mint nem az, ekkor még Németországban sem, úgy hogy ez ingadozás folytán a német tudomány csak legújabbban jutott el az officium régi jelentésének pontos meghatározásához.²⁾ Az officialis elnevezés Nyugaton már a XII., XIII. században igen különböző jogállásúak jelzésére használtatik: szabadokra ép úgy, mint nem szabadokra, ministerialisokra, nagyon gyakran ezek közül vett legkülönbözőbb fajta közhivatalnokokra, köztük soltész, várnagy, vám- és pénzverési hivatalnokokra stb. Lassankint korlátozódik az értelem, a földbirtok kezelésével és a földbirtokokkal összekötött functiók gyakorlásával megbízott egyénekre, s mint ilyen, az állás nagy szerephez jut a territoriumok kifejlődésében. Azon egyének, kik a tartományi territorialis hatalomra törekvő földesúr *jélig állami* functióit ennek megbízásából végzik, s vele tisztán magánjogi kötelékben vannak, az úrnak *officium-át* (*amt*) kezelvén, *officiales*, *officinarii*, *amtmann* névhez jutnak. Officiumnak hívják lassankint a régi házi foglalkozásokból kifejlődött udvari hivatalokat (*officium marscalcatus* stb.) ép úgy, mint a földbirtok kezelésének periferikus szerveit. Officialisok kezelik a XII. század óta a nagybirtokot, az úrnak járó jövedelmeket beszedik, az úr személyét képviselik, joghatóságát gyakorolják s ennek fejében vagy valamely birtok haszonélvezetét kapják vagy pedig fölmentetnek a saját birtokaikról az úrnak járó szolgáltatások alól.³⁾ Mindezen egyének rendesen ministerialisok, később az úrral szerződéses viszonyban lévő lovagok vagy városi polgárok mindaddig, míg a territoriumoknak államokká való alakulása után, a földesúr eddigi hivatalnokai bizonyos köz-

¹⁾ Néha az officium teljesen egy jelentőségű a XIII. században még határozatlan értelmű servitiummal. V. ö. *Reg. Varad.* id. kiadás 379. sz.

²⁾ V. ö. v. *Belsw* előadását: *Kritik der hofrechtlichen Theorie: Territorium und Stadt* 308. sk. II.

³⁾ V. ö. a közkézen forgó osztrák birodalmi (főként *Arnold Luschin v. Ebengreuth*: *Öst. Reichsgeschichte*) és német jogtörténeteket; a hazai viszonyokhoz legközelebb álló osztrák viszonyokra a legújabbban *Dopsch* kiadásában megjelenő osztrák urbariumokat, továbbá *Krones* id. m. 356. sk. II. — *Max Vancsá*: *Geschichte Nieder- u. Oberösterreichs* (Gotha 1905, *Deutsche Landesgeschichten*, herausgeg. v. Armin Tille, VI.) I, 421. sk. II. — *Albert Jäger*: *Geschichte der landständischen Verfassung Tirols*, Innsbruck 1881, I, 428. sk. II.

jogi színezetet kapnak, s az officium közhivatal és közjogi méltóság jelzésére megy át.

Az officialis elnevezés fejlődése az egyszerű, nem szabad jogállású iparosoktól és munkásoktól elkezddőleg, nálunk is keresztülment ugyanezen változatokon, természetesen itt is tekintetbe véve a magyar és külföldi, hűbéri irányú fejlődés fokozatbeli különbségeit. Attól kezdve, hogy a nagybirtok kezeléséről pontosabb tudomásunk van, állandóan az *officialis* szerepel, mint a nagybirtokoknak az úr személyes megbízásától függő organuma. Azon néhány eset kivételével, mikor a név megállapíthatólag iparúzó értelemben fordul elő, minden egyes esetben felvehető, hogy az officialis a birtokkezelő személyzethez tartozó egyén, legyen az akár gazdatiszt a birtok periferiáin, akár az úr udvarában lévő központi, házi szolgáló ember. Ezek, mint már előbb láttuk, a familia tagjai közé, még pedig annak előkelőbb részéhez tartoztak. Ehhez képest ugyanolyan ad hoc szolgálatokban is látjuk őket, mint a földesúri familia többi tagjait, a servienseket. Így nagyon sokszor képviselik hiteles helyek, bíróságok előtt urokat,¹⁾ a ki a velük való viszonyban ép úgy *dominus*-nak nevezetik, mint a serviensekkel szemben. A mint megállapítottuk, hogy a serviens gyakran nemesember, ugyanezt látjuk az officialisoknál. Ilyen nemes officialis vásárol pl. 1285-ben 50 ezüst márkáért birtokot,²⁾ ugyanilyen részesül a királynétól birtokadományban.³⁾ Mindaz tehát, a mit a familia többi tagjainak jogi állásáról megtudtunk állapítani, rájuk is vonatkozik, mindaddig, míg saját specialis foglalkozásuk hatással nincs jogi állásukra.⁴⁾

¹⁾ 1281. az erdélyi püspököt *comes Benedictus... officialis ipsius episcopi* képviseli, *Wenzel* 4, 236.; hasonló u. itt 10, 434., és számtalan hasonló eset.

²⁾ *Knauz*: *Mon. eccl. Strig.* 2, 194.

³⁾ 1290 körül: *Hazai Okmt.* 4, 73. — V. ö. 1330: *nobilis vir comes Dethylinus castellanus castri S. Martini de S. Monte Pannonie*, A pannoni halmi főapátság története 2, 309.

⁴⁾ Az officialisoknak a familia előkelőbb, lovas tagjaitól származását felismerte már *Erdélyi László* (*Jobbágyság* szerepe a magyar társadalomban id. m. 207. l.), szerinte a jobbágylovasokból »ily huszárokból nevezték ki a birtokispánokat, a gazdatisztteket, s az urasághoz csatlakozó szomszéd nemes birtokosok javából kerültek ki az uradalom főtisztjei, a központi udvarispán stb. más ispán«.

Ezen specialis foglalkozás első sorban a nagybirtok kezelése. Erre vonatkoznak Mária királynénak szavai egy bizonyos Domonkos comeshez: *Cursus metarum et circumstantias possessionum Wyhel et per eandem pertinentes, sicut credimus, scivistis ad plenum, quia antequam contulissetur monasterio S. Martini, tu in eadem fuisti officialis noster.*¹⁾ Az officialis az illető birtokon lakik, melynek kezelését ura rábízta; az azon lévő népek szolgálatát ellenőrizvén és szolgáltatásait beszédvén, az úrnak földesúri jogait gyakorolja. Ehhez képest, mint a birtok és jogviszonyai leghivatottabb szakértője is szerepel; pl. mikor az udvarnoki földek visszaszerzésére kiküldött királyi bíró elérkezik valamely községbe, hivatalos működését csak akkor kezdi meg, miután meghívta a község földesurának officialisát.²⁾

Ezen általános birtokkezelői foglalkozáshoz mérten, a földesúri officialis elnevezésnek gyakran collectiv értelmé van, a nélkül, hogy minden egyes esetben tudomásunk volna a benne foglalt specialis elnevezésekről. Annyi megállapítható, hogy az első három században oly gyakran szereplő *curialis comes*, valamint a várnagy, *castellanus* sem más tulajdonképen, mint a földbirtoknak és népeinek az úrhoz személyes viszonyban álló kezelője és felügyelője, tehát officialisa. A *curialis comes* azaz udvarbíró elnevezés a XIII. században egészen synonym az officialisszal³⁾, a mennyiben ez a földbirtok kezelésére van alkalmazva. A várnagyi hivatal nagyobb körbeni elterjedtségben csak a XIII. század vége felé léphet fel, a magánvárrendszer kifejlődésével, s a várnagy kezdetben tisztán a vár körül lévő birtokok kezelőjeként szerepel, a ki urával, mint más familiaris, szerződéses viszonyban áll. Így kötött szerződést hiteles hely előtt pl. Bogár István márévári várnagya, hogy *aratura et aliis curis domesticalibus et provisionibus tamquam paterfamilias et procurator providus* fog gondoskodni.⁴⁾

¹⁾ 1264: A pannonthalmi főapátság története 2, 326.

²⁾ 1255: Hazai Okmt. 5, 27.

³⁾ V. ö. A tihanyi apátság története 1, 540.

⁴⁾ 1320: Zichy Okmt. 1, 188. — Az *oeconomus*, *iconomus* állását illetőleg oly kevés adatunk van, hogy ezek alapján nem illeszthető bele a tőlünk vizsgált összefüggésbe. V. ö. *Reg. Varad.* id. kiadás 112, 137. sz. Hazai Okmt. 4, 115.

A birtoknak gazdasági kezelése mellett, a földesúri hatalomból folyó más functiókat is teljesített úgy az officialis, mint a curialis comes és castellanus. A földesúri bíraskodásnál való szerepüket *Hajnik Imre* teljesen tisztázta. Már a XIII. század második felétől kezdve megállapította az úri székek létezését, melyeken az úr nevében officialisa vagy villicusa,¹⁾ ispánja vagy porkolábja, várnagya bíraskodtak a jobbágyság felett. *Hajnik* érdeme azon formula felismerése is, melylyel az úrnak meghagyják, hogy jobbágyságának igazságot szolgáltatasson: *ipse aut officialis vel villicus ejusdem.*²⁾ Azaz az úriszék a familiaris rendszerrel egy időben fejlődik ki, ugyanazon birtokjogi előzményekből. Az úriszék tagjai közt familiaris viszonyban lévő tiszteket találunk, az úriszék kiterjed már a XIII. században is a familia tagjaira és továbbra is összefüggésben marad a familiaris viszonyval. Valamivel később, a XIV. század első felében már a királyi kancelláriában is megállapodik a formula, melylyel a király rendesen bírósági exemtiót ad, miközben sorait a bíraskodó hatóságokhoz intézi: *baronibus, specialiter palatino et judici curie sue, comitibus parochialibus, castellanis, nobilibus, officialibus, judicibus et aliis justiciariis regni sui.*³⁾ Az officialisoknak ezen eleinte tisztán földesúri, jobbágyság felett való bíraskodó szerepére a XIV. századbéli adatok fognak nagyobb fényt vetni.

A mint a földesúrnak igazságszolgáltatási jogait kezdetől fogva officialisok gyakorolják, a mint továbbá velük és a serviensekkel, tehát a familia tagjaival találkozunk a hiteles helyelőtti képviseltetésnél, tehát az ügyvédi, procuratori intézmény bölcsőjénél, ép úgy látni fogjuk, hogy a XIV. századtól kezdve mind több és több szerepet hárít rájuk a dominus, nemcsak tisztán magánjogiakat, hanem mindinkább közjogi vonatkozásúakat is. Ezen vizsgálandó functiók, valamint a már eddig is szemügyre vett hadi szolgálat adják meg a familiaris intézmény

1) A *villicus*, falusi bíró, bár szintén kiváltságos helyet foglal el a későbbi jobbágynépesség között, még sem hozható a familiarisokkal összeköttetésbe, nem lévén személyes viszonyban a földesúrral, inkább a jobbágyság sorából emeltetett ki időlegesen.

2) *Hajnik* id. m. 97. l.

3) 1329. : Hazai Okmt. 2, 62. ; v. ö. *ibid.* 86. ; A pannonhalmi főapát-ság története 2, 379.

közjogi érintkezési pontjait, melyek teljes világosságban csak az Anjou-korban vehetők észre. Mint eddig is láttuk, ezen közjogi vonatkozások mint a hűbériségnek ki nem fejlődött, hátramaradt növésű, kezdetleges képződményei jelentkeznek; jelenlétük megállapítása alkalmával el kell ismernünk, hogy az Árpádok korszaka vége felé a magyar alkotmányba és társadalomba sokkal több hűbéri elem kerül belé, a mennyiről hazai modern alkotmánytörténetünk legalább e korszakra nézve tudomást vesz. Ezzel összefüggésben kell megemlékeznünk a familia tagjainak még egy funkciójáról, a mely ezen kérdések vizsgálatában nagynevű elődeinket, *Kollárt* és *Bartal Györgyöt* egyenesen német hűbéri hatás feltételezéséhez vezette.

Ez, a familia tagjainak szorosan vett *udvari* funkciója. Németországban a kezdődő territorialis hatalmak idején, a földesúrnak udvarában egy csomó bizalmas emberre volt szüksége, a kik által földesúri és az államhatalomtól elvett, tehát földesúrivá tett jogait gyakorolta, a kik egyúttal házában bizalmi helyet foglalva el, a háztartás egyes ágait saját felelősségükre kezelték. Mindezen egyének, mint a földesúri familia tagjai, eleinte familiarisai az úrnak, a XII. század kezdete óta azonban, a ki-fejlődésre jutó hűbérjogi kötelékbe jutnak, s ministerialis névvel jelöltetnek, miközben hivatalaik, a melyeket addig egyedül a földesúr személyes megbízásából viseltek, örökössé, atyáról fiúra szállóvá lesznek.¹⁾ Így a lassankint állami hatalomra szert tett nagybirtokosi udvarokban egymásután jelentkeznek a tisztán udvari, házi szolgálatból kiemelkedett örökös marschalok, truchsessek, kamarások stb.

Ugyanezen fejlődés nálunk is megindult, a mint feltétele, a nagybirtok kialakulása megadta lehetőségét. Az egyházi birtokokon gyakran találkozunk az ott lévő házi szolganépek fejeivel, comesseivel, magistereivel. Így benczés birtokon *camerarius*, *magister pistorum*, *claviger* jön elő a XIII. század elején,²⁾ a kiktől azonban nem tudjuk minden egyes esetben, nem tartoznak-e a papi rendhez. Egész bizonyosan világi egyének azonban a

¹⁾ V. ö. a német jogtörténeteket (*Schröder, Brunner*), továbbá *Lamprecht* id. m. 1², 1425. sk. II., és *v. Wretschko*: Das österreichische Marschallamt im Mittelalter, Wien, 1897.

²⁾ 1233: A pannonhalmi főapátság története I, 716.

curialis comes-ek, a *magister tavernicorum*, a milyennel a most szemügyre vett korszakban, a királyi család tagjainak birtokain kívül, a kalocsa érsek, a zágrábi püspök, a nádor, a szatmári főispán birtokain találkozunk.¹⁾ Ugyanilyenek az esztergomi érsek legelőkelőbb serviensei, kik vele együtt harcolnak az osztrák herceg ellen: a *palatinus curie*, a *magister paniferorum* (az érseki pékek főnöke), egy csomó *comes* és *magister* közelebbi megjelölés nélkül.²⁾ Ugyanezen serviensi kategóriába tartoznak az érsek udvarában, annak minden népei felett bíraskodó *palatinus*, *judex curie*, a *comes terrestris*,³⁾ vagy a pozsonyi ispán udvarában lévő *conservator castri*, *curialis comes*, *comes hospitum castri*, kiket urok összefoglalóan *officiales nostri*-nek nevez.⁴⁾ Ilyen elszórt adatokra alapítja Bartal azon nézetét, hogy a német udvarokban létrejött hivatalokhoz hasonlóan nálunk is, első sorban az egyházi udvarokban, kialakult a négy *principalis ministerialis* hivatala, még pedig *tavernicus*, *dapifer*, *pincerna* és *agazo* néven, a kik mellett néhol *curialis comes*, másutt *comes terrestris* is volt bíraskodási hatáskörrel, az egyik az udvarban koncentrált népek felett, a másik a birtokon szétszórt népesség felett.⁵⁾ A mint már az ő megállapításának is lényeges hibája, hogy túlságos kevés adatból általánosít, úgy nekünk is óvatosságot kell példájából tanulnunk. Annyit meg lehet állapítanunk, hogy a nyugati ministerialisoknak megfelelő udvari hivatalok kifejlődéséhez a birtokjogi feltételek megvoltak nálunk, s nagy valószínűség szerint a hazai fejlődés is eljutott — a nyugatinál gyorsabb menetben — addig a pontig, hogy ezen udvari tisztségek betöltői, az úrtól nyert tisztán magánjogi felhatalmazás alapján, ennek összes birtokjogból folyó funcióit gyakorolták és az udvarbeli nép felett szükségyszerűvé vált felügyelői teendőket végezték. Oda azonban a hazai fejlődés már nem ért el, hogy egyrészt e hivatalok viselői hivatalukat családjuk-

¹⁾ Ezen tárnokmesterek összeállítását, valamint több hasznos megjegyzést a földesúri birtokon tartózkodó népesség szervezetét illetőleg *Boreczky Elemér*: A királyi tárnokmester hivatala 1405-ig (különlenyomat a Magyar Jogász-Ujság 1905. évfolyamából) cz. mű nyújtja.

²⁾ 1291: *Wenzel* 5, 51. Panifer = panifex, pistor (*Du Cange*).

³⁾ V. ö. a már felhasznált oklevelet 1263: *Bartal* i. m. 1, 352.

⁴⁾ 1284: *Wenzel* 4, 267.

⁵⁾ V. ö. *Bartal* id. m. 1, 353., s ugyanerre XV. századi adatokat 1, 294.

ban örökletessé teheték volna, sem hogy másrészt az urak az állami hatalom alól függetleníthették volna magukat, s hogy ennek folytán az addig magánjogi, az úr személyes jogain alapuló patrimonialis szervezet, közjogi jelleget nyerhetett volna. A *curialis comes* gyakran választatik ugyan az egyházi népek megállapodott osztályából, a nemes jobbágyok közül, de megbízása folytán kiemelkedik a szilárd jogi alapokon nyugvó osztályból és az úrral egyedül személyes kapcsolatban lévő familiába kerül, a mint ép most láttuk az érsek pékjeinek mesterét és a többi magisterek mint servienseket, azaz a familia tagjait.

A további fejlődés nálunk csupán a familiaris viszony kereiteiben marad meg, holott ha a hazai fejlődés a nyugatival továbbra is lépést tartott volna, a földesúri birtok és népei igazgatása a ministerialisoknak teljesen megfelelő eredetű egyházi nemesek kezébe jutott volna, a kik birtokukat és jogukat, a hadi szolgálatot, nagyon korán tudták családjukban örökössé tenni. Ezzel ellentétben épen a familiaris viszonyban lévők emelkednek az egyházi nemesek fölé; a hivatalát időlegesen és ura személyes elhatározásából viselő, a familiába tartozó *palatinus* és más hasonlók bíraskodnak az érseknek örökösödési joggal bíró nemesei felett.¹⁾ Az egyházi nemesek osztálya megmaradt mementóként, mintegy a hűbéri irányú kezdet emlékezetéül, — a hazai fejlődés azonban nem jutott el a nyugati territorialis alakuláshoz, hanem a familiaris rendszerben sokkal inkább patrimonialis, a földesúr személyéhez kötött alakot nyert. Az eddig szemügyre vett officialisok és serviensek mellett és alatt, igen nagy kiterjedésű néposztály élt ezen szervezetben, melynek nagyságáról fogalmat csak a későbbi korszakban nyerhetünk; most csak következtetnünk lehet arra, hogy a hol annyi ember lakott együtt egy földesúri udvarban, a terménygazdaság korában mily nagyszámú népség tartására volt szükség, a legkülönbébb házi és házkörüli szolgálatok végzése és a szolgahad eltartásához szükségesek előállítása céljából. Mindezen népekről az egyházi birtokokon kívül, nagyon keveset

¹⁾ Knauz : Mon. eccl. Strig. 2, 298., Wenzel 5, 50. — Az érsek ad hoc bíraskodó functionariusai is a familia tagjai közül kerülnek ki: 1295. egy *familiaris juvenis domus nostre*, Wenzel 10, 193.

tudunk, csak itt-ott tűnnek fel magistereik és comeseik. A mint ez utóbbiak uroktól familiarisfüggésben vannak, úgy az alattuk álló népek is, kiknek viszonyairól a most szemügyre veendő Anjou-korszakban fogunk többet megtudhatni.

II.

A középkor második fele.

1. §. Az Anjouk állásfoglalása. Joghatóság. Hadiszolgálat. Az előbbieken láttuk, miként alakult ki a magánbirtokkal és vele együtt a nagybirtok létesülésével a birtokon lakó népek közt a familia, mint a földbirtokostól személyes függésben lévő, nemes és nem nemes egyéneket, köztük katonai szolgálatot teljesítő servienseket és birtokkezelésre, valamint házi szolgálatra alkalmazott officialisokat magában foglaló közösség. A fejlődés a német nagybirtok megfelelő képződményeinek kifejlődéséhez sokban hasonló volt, birtokjogi alapjai pedig ugyanazok voltak. Ezzel összefüggésben a hazai nagybirtok a XIII. század végén alig különbözik *tényleg* a német nagybirtoktól, különösen a hogy ez a keleti német területen jelentkezik. A hazai bárók, a XIII. és XIV. század fordulóján csak abban különböznek a német hűbéruraktól, a birtokuk alapján bírt *tényleges* hatalom tekintetében, hogy urokhoz, a királyhoz semmiféle hűbérjogi kötelék nem köti őket.¹⁾ Az Árpádok patrimonialis alapon nyugvó absolutistikus monarchiája meggyengülésével, erős birtokaristokratia kifejlődésével a patrimonialis kapcsolatok, melyek az országlakókat a királyhoz kötötték, gyengének bizonyultak, de mivel a német hűbérjogi kapcsolathoz hasonló képződmény még nem fejlődött ki, a király mint az államhatalom hordozója és a nagybirtokosok között minden összeköttetés megszakadt. Az Abák, Amádék, Németújváriak, Csák Máté csakugyan »kiskirályok« voltak, a mint a hazai laikus nyelvhasználat szereti őket megjelölni, az állami hatalomtól való függetlenségüket a patrimonialis királyság gyengülésének és ezzel együtt a nagybirtok társadalmi és közjogi érvényesülhetésé-

¹⁾ Stájerországnak magyar uralom alatt létele idején, az Árpádok kancelláriája, a stájer jogfejlődés *ministeriales maiores* fogalma jelölésére a magyar *magnates* elnevezést használta, v. ö. Krones id. m. 309, 310.

nek köszönhatték, a mint ez Nyugaton is hasonlóképen jött létre. A század végén látható nagybirtokot összes köz- és magánjogi vonatkozásaival együtt, mint egy még teljes kifejlődésre nem jutott, csonka hűbéri képződményt kell tekintenünk, a melynek létjogosultsága és jogi kapcsolata a felette lévő képződményhez, a királysághoz nincs meg, ellenben az alatta lévő képződményhez az államhatalomtól is biztosított jogi viszonya már törvényileg van formulázva. Az 1298. decretum idézett két pontja a nemeseknek (és természetesen a nem nemeseknek is) magánszolgálatba állásának megengedésével, a nagybirtokon kialakult familiának létezését törvényes alapokra fektette, s ezáltal a nagybirtokos aristokratia tényleges hatalmának is törvényes jogosultságot adott. Hogy a század végén a nagybirtok a benne lévő energiához képest, megfelelő tényleges hatalmat tudott gyakorolni, ennek törvényes alapja a familiának létezése, tehát oly intézményé, mely a német hűbéri fejlődéssel azonos tőről fakadt, de kifejlődésében sokkal egyszerűbb volt. A nagybirtok társadalmi érvényesüléséhez szükséges hadi erőt az említett törvény engedelmeivel élve a nagybirtokosok a területükön lakó serviensek sorából vették, az ő személyes joghatóságuk alatt lévő familiából.¹⁾ A familia kereteiben lévő harcosok az úrnak személyes rendelkezése szerint voltak kötelesek működni, s a nagybirtokosok csakis ezen, a nagybirtokon élő és az úr személyes rendelkezésére lévő serviensek felhasználásával, a familiaris viszonyoknak a törvény engedelme folytán egész kiterjedésben való alkalmazásával fejleszthették a század végén hatalmukat annyira, hogy a közigazgatás állami szerveit is kezükbe kerítették s ez által magánhatalmukat »félig államivá« emelték.

A familián alapuló személyes hatalom tipikus példájának tekinthető László erdélyi vajda hatásköre, mely az erdélyi vajdaság hivatali hatalmának a magánjogkörrel való teljes összeolvasztását mutatja. A keleti országrészből nyerhető közjövödelmek mind az ő kezén voltak, minden közigazgatási

¹⁾ Már előbb idéztük a Csák Máté familiájáról való emlékeztést; az Amadék servienseiről 1296: *Wenzel* 10, 218.; 1293 körül Zichy Okmt. 1, 81.; Henrikfia Miklós birtokot adományoz egy *fidelis*-ének, l. előbb Hazai Okmt. 7, 189. A nagybirtokosok *tartományuri* hatalmát felismerte *Ferdinandy* id. m. 25 l.

szerv, csakis az ő kinevezése, a tőle nyert megbízás alapján működhetett; az aranybányák, a sóbányák, a szebeni, székely, besztercei ispánságok, a királyi privilegiumot élvező városok mind elszakíttatván az államhatalomtól, ezen új, most még magánjogi, de közhatalomra törekvő hatalom alá kerültek. Ehhez képest ily elnevezések; *per totum territorium pertinens ad dominum wayvodom*, — *per suam tenutam*, — *per districtum domini wayvode* a vajda mint nagybirtokos magánbirtokát és hivatali köre területét *együtt* jelzik. E területen, ha még van is tőle független hatalom, ezt is saját jogkörébe iparkodik vonni, e célból választatja saját fiát püspökké a megfélemlített káptalan által, a választásnál maga *in medio capituli sedens*, s végül bár beleegyezik a szabad püspökválasztásba, de csak azon feltétel alatt, ha neki tetsző személyt választanak meg. Hatalma pedig magánbirtokán kívül, jó és balsorsban urokhöz kötött, urok birtokáról ellátást nyerő emberein nyugszik, az *armata familia* harcosain és a háznépén. Házában látjuk, mikor területére *salvus conductus* ad, várnagyát, ennek rokonát, egy csomó comest, notariusát, azaz olyanokat, kik a familia előkelőbb tagjaiként urok házában tartózkodnak, urok köz- és magánjogi functióit gyakorolják, s az osztrák ministerialisokhoz hasonlóan urok mellett bizonyos fokig már tanácskozó testületet is képeznek.¹⁾

László vajda hatalmához teljesen hasonló lehetett a többi nagybirtokosé is, különösen ha egyúttal valami országos méltóságot is bírt. De a familiaris viszony alakulására, s vele a nagybirtok további érvényesülésére eldöntő volt az a magatartás, melyet az Anjou-dynastia követett a nagybirtokosok hatalmi törekvéseivel szemben. I. Károly, uralkodása kezdetén ugyan, még maga sem látta tisztán, mily módon biztosíthatja az államhatalom

¹⁾ Mon. Hung. Vatic. 1², 117, 155, 174, 201, 205, 215, 216, 226, 227, 374.; *Fejér* 8¹, 389. V. ö. Pór Antal: László erdélyi vajda (1291—1315.). *Rajzok Erdély multjából a középkorban.* (Kny. Erdélyi Muzeumból, 1893.) Jellemző a kifejezés, melyet Gentilis bíborrok, az idegen, használ a kapocsra, mely a vajda és népei közt van: *kiátkozza őt, ejusque vasallos, comites, castellanos, iudices et jobagiones fore a qualibet sui fidelitate ac homagio absolutos*, Mon. Vat. 1², 372. Hasonló értelemben használja később Nagy Lajos is a vasall szót: *servitores eorum videlicet wasalos, colonos, caniferos, pedites* 1378. (1384. átirat.) Nemz. Muz. Törzssanyag. A fent vázolt fejlődést már *Ladányi* is felismerte, a minek megállapítását fontosnak tartjuk.

rendes functióinak zavartalan lefolyását a patrimonialis királyság romjain. Első intézkedései egymással ellentmondók s csak a pillanatnyi szükség követeléséből származván, a habozás jellegét viselik magukon. Így uralkodása első éveiben egy csomó urat, pillanatnyi szorultságában, birtokával és a birtokán lakó népekkel együtt vett ki a rendes állami bíraskodás alól, sezzel a familiára már eddig is tényleg érvényes földesúri bíraskodásnak még szélesebb kereteket adott. Később, a mint hatalma megszilárdult, úgy látszik, még számított arra a lehetőségre, hogy az Árpádok patrimonialis hatalmát visszaállíthatja, s e törekvésében az előbb adott bíraskodási kiváltságokat vissza is vonta.¹⁾ A realpolitikus Anjounak e tévedése nem sokáig tartott. Uralkodása második felében már következetesen osztogatja a nagybirtok minden népére szóló bíraskodási exentiákat, tekintet nélkül nemességre vagy más jogállásra. Jellemző a kifejezés, melylyel a vármegyei hatóság alól az urat, *et fratres et servientes suos* kiveszi, sőt mindazon vármegyék hatósága alól, hol az úrnak vagy *servienseinek* birtokuk van.²⁾ I. Károly tehát rövid ingadozás után maga is arra az útra lépett, melyen a familiaris rendszernek eddig is meglévő tényleges alapjai törvényes elismerést és jogosultságot nyertek. A mint már a XIII. században, a földesúr a birtokán lakó összes népek felett gyakran királyi engedély alapján is bíraskodott (mint pl. az észtergomi érsekségnél láttuk s a század végén az egyházi népek feletti földesúri gyakorlatot az állam is elismeri), ugyanezen irányban történik a fejlődés az Anjouk idejében is. Az eredmény az, hogy a XIV. század végén és a XV. század elején, a dominus az államhatalom beleegyezésével és jóváhagyása mellett minden, birtokán lakó nép felett bíraskodik, legyen az jobbágya vagy pedig szerződéses viszonyban lévő szolgája, vagyis az igazságszolgáltatás terén a familia az úrnak joghatósága alá jut, nemcsak mint a XIII. század végén tényleg, hanem jogilag is.

*Hajnik*nak kutatásai a földesúri bíraskodás történetét teljes

¹⁾ Az erdélyi vajdaság területére v. ö. *Zimmermann-Werner* 1: 381. Anjoukori Okmt. 2, 118.

²⁾ 1326: Hazai Okmt. 3, 85.

világításba helyezték, a minket érdeklő kérdés egyedül az, vajjon a földesúri bíraskodás alatt lévő osztályok közé az egész familiát, annak legelőkelőbb, nemes tagjait is szabad-e beszámítanunk.

A bírósági exemptio adásánál az erre vonatkozó formula korán kifejlődött, már a XIV. század közepe óta állandó; így 1342-ben az erdélyi vajda saját bíraskodása alól eximálja *jobagiones et famulos impossessionatos*,¹⁾ 1343-ban a király kifejezése *jobagionum et serviencium impossessionatorum*,²⁾ ugyanezt a kifejezést általánosítja Mária királyné: *cum antiqua consuetudine regni nostri requirente quilibet nobiles et viri ecclesiastici suos jobagiones et famulos impossessionatos ad instar jobagionum in suis possessionibus commorantium ipsimet iudicandi habeant facultatem*,³⁾ még világosabban szól Zsigmond király: *cum antiqua regni nostri consuetudine requirente quivis vir ecclesiasticus et homo possessionatus suos jobagiones et famulos impossessionatos mere ad instar ceterorum jobagionum suorum, in quibuslibet suis possessionibus ipsemet iudicandi habeat facultatem*.⁴⁾ Mindezen adatokból világosan látható, hogy a földesúri bíraskodás alá nemcsak a jobbágyság, tehát a nem szabadok tartoztak, hanem minden, a birtokon tartózkodó nép, tehát a serviensek, famulusok, familiarisok is *addig, míg a birtokon tartózkodnak*. Az idézett formula megállapodása egyszersmind azt is mutatja, hogy a familiaris szervezet most is ugyanazon alapokon nyugszik, mint a XIII. században: a birtokon való tartózkodás és szolgálat, a földesúrtól való ellátás a fontos momentum az úr és szolga közti viszonyban. A bíraskodási exemptio itt nem a nemességet, a szolga szabad vagy nem szabad voltát veszi szétválasztási principiumként, hanem a birtokon lakást, tehát a familiaris viszonynak azon alapját, melylyel már a familia legprimitívebb kezdeteinél is találkoztunk. A nemességnek mint szétválasztási principiumnak behozása csakis későbbi

¹⁾ Zimmermann-Werner 1, 523. — I. Károly 1342. rendeletét (Fejér 8⁴, 368.) helyesen magyarázta Bartal id. m. 3, 40.

²⁾ Hajnik id. m. 99. — V. ö. Fejér 9², 602.; 9³, 40.; Zimmermann-Werner 2, 331.

³⁾ 1391: A pannonhalmi főapátság története 2, 582.

⁴⁾ 1406: Fejér 10⁴, 485. — V. ö. 1410: *jobagiones et familiares impossessionatos*, Hazai Okmt. 2, 189.; ugyanez 1420: Fejér 10⁶, 259.; 1431: Fejér 10⁷, 340.

kor, t. i. a XVI. század jelensége és összefügg azon változásokkal, melyek a Hármaskönyv felfogásának elterjedése folytán a társadalmi osztályok jogi viszonyaiban történtek, s melyek közül a familiaris viszonyt érdeklőkről később fogunk szólni. A rendelkezésünkre álló adatok azt mutatják, hogy a birtoktalan nemes, a ki állandóan a dominus birtokán lakott, állandóan ennek joghatósága alatt állt, — a birtokos nemes, mikor saját birtokán tartózkodott, élvezte nemessége folytán a magánember joghatósága alól való mentességet. Annak eldöntésére, vajjon az ilyen birtokos nemes ura udvarában tartózkodása alatt szintén ura joghatósága alá tartozott-e, további kutatás volna szükséges.¹⁾

Egyelőre annak megállapítására volt szükségünk, hogy a familiarisok felett való joghatóságot illetőleg, az Anjou-királyok is a már meglévő és legnagyobbbrészt megvalósított elvek fejlesztésén dolgoztak, a mely elvek a XV. században általános érvényre jutottak. A familiaris szervezet hadügyi vonatkozásaiban az Anjouknak ugyanezen konserváló, a meglévő képződményeket erősítő törekvése nyilatkozik. A mint a XIII. század végén és a XIV-ikben I. Károly uralma megszilárdulásáig a földbirtokos urak katonai hatalma az armata familia volt, a serviensek »mérhetetlen sokasága«, az Anjou-korban ép így a serviensek, akkor lassankint mindinkább familiarisnak neveztetve, teszik ki a nagybirtokosoktól kiállított hadi erőt. Nagy Lajos szavai szerint a mácsói bán *non sine effusione sanguinis primorum famulorum et cliencium suorum* szolgált neki,²⁾ az ő külföldi hadjárataiban a vele volt vagy tőle küldött urak csapatja ép úgy serviensek és familiarisok kontingense volt, mint előbb Csák Mátéé vagy a többi rakoncátlan nagybirtokosé. A királyi birtokadományozásoknál lépten-nyomon találunk olyanokat, melyeknél az illető

¹⁾ Természetes, hogy az adatok nagy része a jobbágyságra vonatkozik. Így Károly exemtiója 1332: *jobagiones vel famuli more jobagionum residentes quorumlibet nobilium regni ad presentiam iudicum pretextu cuiusdam facti vel excessus attrahi non debeant nec citari*, hanem a földesúr ítéljen felettük és ne a jobbágyságot, de urokat vonják perbe és idézzék, hg. Eszterházy-levéltár, Kismarton. Későbbi adatok (v. ö. hátrább, 71. l. jegyzet) szerint a földesúr *tényleg* gyakorolt nemes familiarisai felett is joghatóságot, lehetséges azonban, hogy itt az önkénynek és visszaélésnek is nagy szerepe volt.

²⁾ 1345: Hazai Okmt. 2, 83.

értelme abban áll, hogy ura seregében vitézül harczolt a királyért. Ilyen pl. Nagy Lajos adománya Böszörményi Egyednek, ki mint *serviens magnifici viri Stephani woyvode Transsilvani* négy évig volt ura szolgálatában Olaszországban,¹⁾ az Ozorába kiküldött egri érsek seregében is familiarisaival találkozunk,²⁾ később Lajos Italiában küzdő seregeiben is a zsoldosok a vezérnek, egyes uraknak familiarisai.³⁾ Hadbaszállási királyi parancs esetén is az úrnak *cum omnibus gentibus et familiaribus suis* ⁴⁾ kell hadba jönnie.

Az egész berendezés, t. i. a nagybirtokról kiállított familiarsoknak és servienseknek az úr vezetése alatt királyi parancsra tett hadi szolgálata első pillanatra is, az úgynevezett *bänderialis hadi rendszerrel* hozandó összeköttetésbe. A magyar intézménytörténet mai stádiumában, a banderialis szervezet kezdetei még nagyobb homályban vannak, mint annak későbbi kifejlődése és szerepe. Annyi már meg van állapítva, hogy Zsigmond idevágó intézkedéseivel nem új rendszert alapított meg, hanem az Anjouk korában is már meglévőt helyezte biztosabb, mondhatni, állami alapokra. Vizsgálódásunkra elsőrangú fontosságú annak megállapítása, hogy Zsigmond uralkodása idején a banderiumnak nevezett hadi contingensben ép úgy a familia tagjaival találkozunk, a mint familiarisok és serviensek voltak az urak csapataiban az Anjouk korában, sőt már a XIII. század második felében is. Ezt bizonyítja pl. Zsigmond egy adománylevele 1413-ból Ozorai Pipo egy familiarisának, ki a velencei hadjáratban és belső harczokban vett részt *sub banderio ipsius comitis Piponis domini sui*,⁵⁾ — a bosnyák hadjáratban 1416-ban *sub banderio*

¹⁾ 1350: Anjou-kori Okmt. 5, 411.

²⁾ 1364: Hazai Okmt. 1, 221.

³⁾ 1380: *familiares domini Benedicti bani in exercitu . . . militantes*, Történelmi Tár 1910., 6. Nagyon valószínű, hogy Nagy Lajos nápolyi hadjárataiban Olaszországban maradt magyar csapatok is egy-egy úrból és ennek familiarisaiból álltak. Az olasz városok és fejedelmek szerződésai ezen magyar zsoldosokkal idegen terminológiát használnak: marsallók, senechalok, caporalok szerepelnek. V. ö. Anjou-kori Diplomáciai Emlékek 3., passim.

⁴⁾ *Varjú Elemér*: A Tomaj-nemzetségbeli losonczy Bánffy-család története, Oklevéltár 1, 374. (1384. Garai Miklós nádor hadbaszállási parancsa.)

⁵⁾ Történelmi Tár 1884, 238.

Piponis egy csomó nemesember harczol,¹⁾ — máskor Pálóczi Imre familiarisáról van szó, ki *sub banderio dicti domini sui* Csehországban harczolt Vicleff követői ellen.²⁾ Ismeretes, hogy Zsigmond külföldi bolyongásain szerette magát nagyurai fényes lovagi csapatjaitól kísértetni. A nagy nyugati zsinatokon s másutt is, az ilyen úri kíséret túlnyomó része familiaris viszonyban lévőkből állott, erre vonatkoztatható Zsigmond nyilatkozata, hogy egy úr az ő kíséretében megjárta Francia-, Spanyol-, Angol-, Németországot *cum decentibus vescium (?) ac familiariorum suorum verorum regni nostri Hungarie pretacti nobilium natorum apparatibus et senatibus, nostram semper sequens maiestatem.*³⁾ A familiarisoknak a banderium összetételét illető túlnyomó fontosságára leginkább azon körülmény utal, hogy részvételüket külön formula is kifejezi. A mint a XIII. század végén a hadi szolgálat formáját *cum armata manu, cum armata familia* kifejezések jelölték meg, ennek *equivalencei* lesznek a XV. század elején a szintén formulaszerű merevséggel felmerülő ezen kifejezések: *sub banderio, sub banderio et in familiaritate,*⁴⁾ igen gyakran *in comitiva et familiaritate.*⁵⁾ Legyen szabad itt még a következő száraz, de jellemző adatokat felhoznunk, melyek legnagyobb-részt birtokadományozó, vagy hadjárat miatt perhasztó oklevelekből nyerhetők. Zsigmond király egy havasalföldi hadjárata-ról beszél: *fidelis noster Stephanus filius Jacobi dicti Dobo de Ruzka familiaris fidelis nostri... Georgii archiepiscopi Strigo-*

¹⁾ U. ott 419.

²⁾ 1421: Károlyi cs. oklt. 2, 59.

³⁾ 1421: Hazai Okmt. 3, 320. Az Anjouk alatt is a Velenczében járó Kont Miklós nádornak *comitiva*-ját említik, Anjou-kori Dipl. Eml. 2, 239.

⁴⁾ 1428: Ujlaki István emberéről: *unacum eodem domino suo ac sub banderio et in familiaritate ejusdem continue procedendo, Thallóczy-Aldássy*. A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 78. — 1432. az esztergomi érsek egy familiarisáról, ki *in familiaritate et sub banderio ejusdem domini sui* a csehek ellen harczolt, Nemz. Muz. Hamvay-levéltár.

⁵⁾ 1435. *in comitiva et familiaritate... domini sui*, Gersei Pethő László egy familiarisáról, Hazai Okmt. 5, 229. — 1443. *in comitiva seu familiaritate... Ladislai de Maroth*, Nemz. Muz. Törzssanyag. — 1456. *in comitiva et familiaritate prefati Johannis de Hunyad*, Hazai Okmt. 1, 354. — 1456. Hunyadi János a nándorfejei harczból írja: *Multi enim ex familiaribus nostris vulnerati et aliqui mortui sunt*, Thallóczy-Aldássy 208. 1.

niensis sub banderio ejusdem domini archiepiscopi in exercitum nostrum regium per nos auspice domino versus partes nostras Transalpinas contra Turcos instauratum hac vice exercituantium more asseritur fore profecturus; 1) — ugyanezen hadjáratáról szólva említi, hogy Kállai János ebben Maróti János volt mácsói bán banderiumában vett részt, *ipsoque Johanne bano et predicto Johanne (Kállai) ceterisque familiaribus et gentibus suis, more exercituantium in eisdem partibus nostris Transalpinis de speciali majestatis nostre mandato remanentibus.* 2) Valamivel később írja a székegy ispán a brassóiaknak, hogy segítségükre fog sietni az oláhok ellen. *Nam enim dies sexta est transacta, cum familiaribus nostris nunciavimus, ut ipsi sine mora more exercituali accedere debeant, quos speramus in brevi adesse et nisi iidem nos prevenerint, immediate totis nostris viribus auxilio vestri in succursum non lentis passibus, sed celere equitatu progrediemur.* 3) Tehát nemcsak a közönséges magánbanderium, mely egyedül a földbirtok alapján állíttatott ki, áll leginkább familiarisokból, hanem a hivatal, a hazai nyelvhasználat szerint: *honor*, majd *officium* alapján kiállítottaké is. Mindezen adatokból úgy látszik, hogy a banderiumnak magvát, az úrtól személyes függésben lévő, tőle ellátást nyerő, később, mint a XIV. század második felében is már láttuk, tőle zsoldban is részesülő familiarisok tették. 4) A banderiumba tartozók számát tekintélyesen növelhették olyan familiarisok is, kiknek maguknak is volt birtokuk és azon saját familiarisaik; mert az ilyenek aztán, urok vezetése alatt, az illető főúr banderiumában szolgáltak. Így mikor Ozorai Pipo sereget vezet a török ellen, seregében van Remetei István és ennek két nemes familiarisa, kiknek pereit a hadjárat tartamára maga Pipo ha-

1) 1426: Hazai Oklevéltár 382.

2) 1427: *Fejér* 10⁶, 876.

3) 1434: Székely Oklevéltár 1, 128. — 1430. Rozgonyi István is Csehországban *cum copiosa suorum et dicti Georgii fratris sui familiarium comitiva* harczolt, *Fejér* 10⁷, 193., a Rozgonyiak 1440. *copioso familiarium agmine* harczoltak Ulászló oldalán, *Thallóczy-Aldássy* 375. l., a Thurzók is familiarisaikkal harczolnak 1430: *Fejér* 10⁷, 240. A Károlyiak familiarisai cseh hadjáratban 1422., Károlyi cs. okl. 2, 69.

4) 1430. Thallóczy Matkó familiarisainak *in subsidio* fizet camerariususa által *Thallóczy-Aldássy* 86. l. — Természetesen mindezen megállapítások nem vonatkoznak a megyei banderiumokra.

lasztja el;¹⁾ hasonlóként a váradi püspök két familiarisa Hunyadi Jánossal harczolt a török ellen *non sine magna eorum sed et fratrum proximorum et charorum familiarium sanguinis effusione.*²⁾ Ez adatok alapján a banderium kereteit tágabbaknak kell tekintenünk. A banderium nagyságát nemcsak az illető úr földbirtokának nagysága határozta meg, hanem a familiaris viszony folytán az is, hogy milyen számú és milyen birtokokkal rendelkező nemes familiarisok voltak az illető úr szolgálatában. A dolgot talán szabad úgy képzelnünk, hogy valamely hatalmas nagyúr természet szerint sokkal több familiarissal rendelkezett, mint olyan urak, kiknek kisebb birtokuk lévén, tényleges hatalmuktól kevesebb ember félt és kevesebb nemes látta magát arra indítatva, hogy szolgálatukba lépjen. Az igazi nagyurak, mint a Garaiak, Stibor, Czilleiek, Újlakiak, Hunyadiak a birtokaik folytán gyakorolt tényleges hatalmi körbe oly sok familiarist vonhattak, hogy ezek ismét a maguk embereivel együtt a nagy urak banderiumát nagy sereggé növesztették, úgy hogy egy-egy ilyen úr olykor egész országrész hadi ereje fölött rendelkezhetett.³⁾

Ezek alapján a dolgok összefüggését illetőleg még a következőket kell megállapítanunk. A banderialis rendszer, azaz a nagybirtok alapján, közjogi vonatkozású szolgálatra kiállított magánkatonaság rendszere nem olasz eredetű, nem is az Anjouktól hozatott be, hanem a nagybirtok létrejövése óta tényleg állandóan meglévő, s a magánfamilia formájában kezdettől fogva szemmel kísérhető hadi berendezés volt, mely csupán állami

1) 1409: Történelmi Tár 1884., 226.

2) 1458: Károlyi cs. oklt. 2, 318.

3) A banderialis katonaság kihágásaiért az úr volt felelős, — a familiarisokból való összetételre jellemző Zsigmond rendelete a katonai kihágások ellen, art. 5. *Item si aliquis ex baronibus exstiterit presens cum suis gentibus in exercitu et eidem contra familiares suos de aliquo damno illato conquestum fuerit, de qua satisfacere non curaverit, extunc deinceps damnificatis eorum damnis, super ipsum baronem, satisfacere non curantem, requirendi et recuperandi habeant facultatem, 1427. Fejér, 10⁶, 881. Egyházi banderiumok familiarisok mellett egyházi nemesekből is állottak, így a várnai csatában a váradi püspök mellett egyházi nemesei harczoltak. (1445. okl. kiadva: Három adat a váradi egyházmegye történetéhez. Bunyitay Vince aranymiséjének emlékére 1910. febr. 11-én közli dr. Karácsi János váradi kanonok. Nagyvárad, 1910.)*

szenesítést nyert az Anjouk alatt.¹⁾ A XV. századi banderiumot alkotó familiarisok a XIII. századi servienseknek s a XI. századi ministereknek és equeseknek egyenes utódai. Az intézmény a nagybirtok teljes kifejlődéséig csirájában volt csak, nyomai itt-ott és elvétve találhatók, de a XIII. században a nagybirtokkal együtt az intézmény is, vagyis a birtok méretéhez képest hadi contingens kiállítása teljes kifejlődésre jut, a nélkül, hogy az utolsó Árpádok gyenge központi hatalma e már meglévő magánhadierőnek hasznát tudta volna venni. Az Anjouk ismét megerősítették a központi hatalmat. Hogy az ő hatalmuk mennyiben nyugodott más alapokon, mint az Árpádok patrimonialis királysága, ennek megállapítása nem a mi feladatunk, a királyi jövedelmek és a királyi birtokok pontosabb ismerete erre is meghozza egyszer a feleletet. Minket csak annyi érdekel, hogy az Anjouk mégsem érezték magukat elég erőseknek arra, hogy a nagybirtokot ha nem is törvénytelenül, de törvény nélkül szerzett közjogi jelentőségétől megfoszszák és a nagybirtok érvényesülésének formáját, a familiát megsemmisítsék. Arra azonban már elég erőseknek tudták magukat, hogy a nagybirtokot s vele a familiaris rendszert a rendes állami functiók teljesítésére kényszerítsék. Az Anjouk nem állították vissza az Árpádok patrimonialis királyságát, mely minden közjogi hatalmat absorbeált és magában foglalt, de megengedték és elősegítették a nagybirtokon kifejlődött patrimonialis hatalmak érvényesülését azon feltétel alatt, hogy viszont ezek az állami szükségletek ellátásában részt fognak venni. Erős központi kormányzás, a nagybirtok mellett a kismemesség és a városok megerősítése, sok kicsiny, de állandóan és következetesen alkalmazott közigazgatási rendszabály, — melyek közül néhányról alább lesz szó, — mindez lehetővé tette az Anjouknak, hogy a hadi és bírói hatalom egy részét kezükből kibocsássák és hogy az ily módon megerősített magánhatalmak az állam érdekében is közreműködjenek. Nagy Lajos leányának már nem volt ehhez elég ereje, Zsigmondnak sem mindig, Hunyadi Jánosnak sem, a ki elhatározó pillanatok-

¹⁾ V. ö. *Ferdinandy* id. m. 27. l.: »A hadszervezeteknek banderialis alapokra helyezése nem egyéb, mint az Árpádok végén tért foglaló hűbériségnek jogi szabályozása, mint az egyes urak által bitorolt magánhatalomnak törvényesítése és közkötelességgé való átváltoztatása az ország védelmére.«

ban nem az országot, hanem csak saját familiáját találta hátamögött. Egyedül Hunyadi Mátyás erősítette meg ismét a központi hatalmat annyira, hogy a nagybirtoknak hadi szolgálatát állami czélokra állandóan fel tudta használni, bár magának is be kellett látnia, hogy az erős központi hatalom sem mindig elég erős a nagybirtokosoknak ellene egyesíthető tényleges ereje ellen, s ezért kellett állandó, a banderialis rendszertől független hadsereg alakításához fognia.¹⁾

Mindez azonban további következeiseiben messze elvezetne szerény tárgyunktól, melyre nézve annyi emelendő ki, hogy a XIII. században egész kiterjedésében előlépő magánfamilia hadi tekintetben a következő két századon át állami ellenőrzés mellett teljesít szolgálatokat. Épen a királyi engedély, az állami felügyelet okozta, hogy a XIV. és XV. században sem emelkedik ki abból a primitív, fejletlen fokból, a melyen a XIII. századi familia mint a német ministerialisokat is előállító hűbéri fejlődés képződménye jelentkezik. Lássuk ezek után a familiaris viszonyának az említett két században nyilvánuló formáit.

*

2. §. *Egyéb vonatkozások a XIV. és XV. században.* A familiaris viszonyban álló úrnak neve a XIV. és XV. században is állandóan *dominus* marad. Vele szolgálati viszonyban lévő egyének jelzésére eleinte még a XIII. század végén oly nagy mértékben divatba jött *serviens* használtatik,²⁾ de az Anjou-kor végén már

¹⁾ A familiaritásnak a banderialis rendszerrel való összefüggését újabb jogtörténetünk is észrevette, *Timon* szerint (id. m. 254—255. l.) a »harczó jobbágyok és a magánosokat szolgáló nemes katonák, a familiarisok intézménye szintén egyik előzményét képezi a következő korszakban életbelépő banderialis hadszervezetnek«, a kérdés megoldását nehezzé teszi azonban számára, hogy a familiarisokat nem nézte meg közelebbről, így konstatálja, hogy a nemesekből is sokan beléptek egyházi és világi főurak szolgálatába, s ezt az 1298. törvény mellett egy 1293. évi oklevéllel bizonyítja, a mely utóbbi nem familiarisokra, hanem világosan a zágrábi püspök predialistáira, egyházi nemesekre vonatkozik. — A familiarisokból álló úri banderiumot fejlettebb fokán mutatja be Bakócz Tamás érsek levele 1519. *egregiis universis familiaribus nostris tam armigeris quam huszaronibus nunc in exercitu in Sclavonia constitutis*, — ezek már zsoldot (*pecunie mensuales*) kapnak. (Nemz. Muz. Törzsanyag.)

²⁾ Pl. 1351 : V. t.-cz. — 1368 : Zichy-Okmt. 3, 347.

majdnem kizárólag a *familiaris* elnevezés jut uralomra, melynek használatát eddig is, főként a királyi familiával való összefüggésben, már a XIII. század eleje óta megszakítás nélkül figyelemmel kísérhettük.¹⁾ A XIV. század végén már a familia par excellence harcos tagjainak is *familiaris*, nem többé *serviens* a nevük. A *familiaris* elnevezés azután mindvégig használatban marad. Van ugyan egyes nyomok arra is, hogy már a középkorban is a *familiarisok* a földesúr familiájának inkább csak előkelőbb tagjai voltak, míg az alantas szolgálatot teljesítőknél *serviens*, *servitor* volt a neve. Egészben véve mégis a *familiaris* a legáltalánosabb elnevezés, s így bátorzkodunk a következőkben *familiaris* viszonyról és nem *serviens* vagy *servitor* viszonyról szólni. A birtokigazgatást teljesítő egyének neve továbbra is *officialis*, csakis a XV. század második fele óta jön elő gyakrabban a német kereskedelmi nyelvből kölcsönzött *factor* elnevezés.²⁾ Ritkábban és alantas szolgálak jelölésére jön elő *servitor*³⁾ és néha az egészen általános értelmű *cliens*. Gyakoribb a *famulus*, mely eleinte teljesen fedi a *familiaris* jelentését, s hadi, házi, birtokkormányzási szolgálatokra alkalmazott egyéneket egyaránt jelöl, csakis a korszak vége felé megy át háziszolga, mindenestül jelentésbe, a nélkül azonban, hogy előbbi magasabb fokú jelentését teljesen elvesztené.

Mindezen elnevezések a XIII. század végéig a nagybirtokon lévő familiának egyes alosztályait jelölték. A nagybirtok teljes

¹⁾ A *familiaris* elnevezés egyedüli uralomra jutására hatással lehetett a királyi familia gyakorlata, miről részletesebben alább is szó lesz, — esetleg e mellett olasz nyelvhasználati hatás is. Már Gentilis egész csomó *familiarissal* jött Magyarországra, sőt *familiarisi* diplomákat is osztogatott. Az olasz hatás azonban itt is, mint gyakran más intézményeinknél is, pl. a *banderiumnál*, tisztán külsőségekre terjed ki. — A *familiaris* viszony is már a XIII. században, tehát az intenzívebb magyar-olasz érintkezés előtt kifejlődött, még pedig, — mint láttuk — a német birtoktörténeti jelenségekhez analog alapokból. Természetes is, hogy mikor a hazai fejlődés a németnél is sokkal később indult meg, még inkább hátramaradt volt az olasz viszonyokhoz képest és külsőségeken kívül egyebet alig vehetett át a fejlett kulturájú olaszoktól.

²⁾ 1471: II. t.-cz. nemes *factorokról* szól. 1490. egy nemes, *pridie factor et provisor bonorum*, Hazai Okmt. 5, 372.

³⁾ 1483. ugyanazon hatalmaskodó személyekről előbb: *simulcum cunctis servitoribus et jobagionibus*, s utána: *simulcum predictis familiaribus complicibusque et colonis suis*, Füßy: A zalavári apátság története 554.

kifejlődésével nálunk is ugyanolyan változás történik, mint Németországban a XII—XIII. században. A familiába tartozó egyének száma nagyfokú szaporodásával a familia mint összefoglaló név eltűnik, s eddigi alosztályai külön, önállóan jelentkeznek. Nálunk is, a míg a XIII. század végéig egyes nagybirtokosok *armata familiá*-járól beszélhetünk, ettől kezdve familia, nagybirtokhoz kötött egységként, nincs többé, hanem az egész nagybirtokon, az egész országban officialisok, serviensek, familiarisok. A mint azelőtt minden nagybirtokos familiájában volt egy-két officialis, egy-két serviens, most a familia keretein kívül jelentkezik külön officialis, külön serviens, később külön familiaris osztály. A nagybirtok teljesebb kifejlődésének, a birtokok nagyobodásának és ezzel a familia szoros egysége feloszlásának legközelebbi következménye lehetett, hogy a familia fennállása alatt a dominus-szal személyes összeköttetésben lévő egyénekre ez a személyes kapocs látszólag meglazult s ez által a volt familia tagjai, a familiarisok könnyebben ki voltak téve annak a veszélynek, hogy a földesúr birtokán lakó más népekkel összetévesztetnek.¹⁾ Az összetévesztésnek ily lehetősége akkor vált fontossá, mikor később oly irányzat jött létre, mely politikai okokból szükségesnek látta a familiaris szervezetnek lehetőleg nyomnélküli eltüntetését; — a mely kísérletről hátrább fogunk szólni. A familia teljes felbomlásának és a familiarisok mint néposztály teljes kialakulásának másik, kutatásunkra öröndetes jelensége, hogy miután a familiarisok nem többé egy úr familiája zárt kereteiben éltek, a különböző nagybirtokokon hasonló feltételek alatt élő familiarisokból külön néposztály alakulhatott, s ehhez képest a törvényhozási tényezők is lassankint kiterjesztik figyelmeiket az új néposztály jogi viszonyai rendezésére. Főként Zsigmond korától kezdve törvényeinkben általános, az egész ország familiarisaira vonatkozó határozatokat is találunk és így nem vagyunk tisztán elszórt adatokból való általánosításra utalva.

A familia felbomlásából származó néposztály — melyet

¹⁾ 1383. a pannonhalmi apát mondja: *consideratis servitiis jobagionum nostrorum exercituantium seu familiarium de Ffys*, mikor egész világosan egyházi jobbágyságról van szó, — bár az sem valószínűtlen, hogy az egyházi jobbágyság egy része szerződés folytán házi szolgálatra lett volna berendelve, A pannonhalmi főapátság története 2, 569.

ezután állandóan familiaris osztálynak nevezhetünk, hozzászámítva az officialisokat és a specialis háziszolgálatban lévőköt is — ezután is a nemességből és a szabadon mozgó, röghöz nem kötött nem nemesi néposztályokból egyaránt nyerte tagjait.¹⁾ mely utóbbiak ekkor még nem éltek állandó, atyáról fiúra szabályozott jogviszonyokban. A nemes familiarisok természet szerint a többenél előkelőbb helyet foglaltak el, s mint nemesek, birtokában voltak a nemesség összes jogainak, kivéve egyes, az adózási és katonáskodási kötelezettséggel összefüggőket, a melyeknél a familiaris viszonyban lévő többi egyénnel egyenlő elbánásban részesültek. A nemes és nem nemes familiarisok közös, őket minden más néposztálytól megkülönböztető tulajdonsága a familiaris viszonynak időhöz és a nagybirtokos birtokához, illetőleg udvarához kötöttsége volt.

Az időhöz kötöttséget, melynél fogva a viszony felbontható szerződésen alapul, már a XIII. századot illetőleg megállapítottuk, s ez mindvégig megmarad, mint a familiaris viszonynak egyik legjellemzőbb és legsajátosabb vonása. Zsigmond király megbocsátja egy lázadónak bűneit, miket ez *presentis disturbii temporibus adherendo domino Nicolao de Chaak pridem vojvode, in cujus servitiis ut familiaris existendo premissa perpetravit*,²⁾ — majd Erzsébet királyné említ egy elbocsátott officialist,³⁾ máskor *tunc familiaris*-ról van szó.⁴⁾ A familiaris viszony tehát nem változott át örökösödésivé. A familiaris nem hagyhatja szolgálatát örökbe utódaira, hanem az úrhoz való egész viszony az úrnak és a szolgálatba lépőnek személyes megegyezésén, mondhatjuk: kölcsönös szerződési feltételein alapul. A familiarisnak, nagyon

1) 1425. *nobilis vir Sigism. filius Francisci de Chychyr familiaris ... archiepiscopi Strigoniensis*, Hazai Okmt. 381. — 1432 : *Fejér* 107, 450. — 1439 : Losonczy István és László körül, mint tanácskozó testület *plurimorum proborum nobilium virorum familiarium scilicet nostrorum*, *Varjú* : Bánffy cs. tört. 1, 625. — 1443. Losonczy István embere *fidelis familiaris nostri, nobilis veri Clementis de Rathon* *ibid.* 648. — Jellemző a leleszi konvent jelentése Károlyi Lancz László birtokán történt két hatalmaskodásról : 1481. *familiaribus suis ignobilibus*, Károlyi cs. oklt. 2, 496. — 1482. *familiaribus scilicet ipsius Bartholomei Dragfy nobilibus* *ibid.* 506.

2) Károlyi cs. oklt. 1, 524.

3) *dimissus*, 1438 : Hazai Okmt. 2, 282.

4) 1479 : Székely Oklt. 1, 231.

különböző szolgálataiért, ura saját birtokán teljes ellátást ad. Ez, a teljes ellátás lehetett a legáltalánosabban elterjedt ellenszolgálat, akár úgy, hogy az úr szolgálójának minden szükségset: élelmet, ruhát, lakást készen adott saját udvarában, akár pedig birtokot bízott rá, hogy annak hasznélvezetéből tartsa fenn életét, s esetleg családját is. A hadi szolgálatot teljesítő familiarisoknál az előbbi eset lehetett állandó, — indirecte erre vonatkozik Zsigmond előbb idézett rendelete, melylyel a háborúban lévő familiarisoktól okozott kár megtérítésére az urat kötelezi. Ugyanezen ellátási mód lehetett állandóan alkalmazásban a ház körül foglalatoskodó familiarisoknál, a mint a törvények többször világosan kifejezik: *servientes nobilium, videlicet aratores, fabri, prediales et sartores victum et amictum de curiis nobilium habentes*,¹⁾ máskor *domus allodiales nobilium ac familiarium eorum, qui expensis dominorum suorum nutriuntur*.²⁾

Azon familiarisok közt, kik nem teljes ellátást, vagy, mint a törvény kifejezi: élelmet és ruhát kaptak a dominustól, első sorban az officialisok említendők, kik az úr valamely birtokát kezelvén, a dolog természete szerint ebből a birtokból, illetőleg ennek jövedelméből nyerték saját ellátásukat. Itt azután a primitiv, tisztán az úr kényétől megszabott lejárátú birtokkezeléstől a haszonbérlet legkülönbözőbb fajtáin át egész a magán-donatióig nagyon változatos birtokkezelési, illetőleg, a familiarisnak járó ellátásként, birtoklási formákkal találkozunk, a melyek a hazai gazdaságtörténettől ezután volnának világosságba helyezendők. Officialist helyezett be az úr saját birtokába ép úgy, mint olyanba is, melyet csak zálogjogon bírt, s melynek kezelésénél az officialisnak mindenesetre precariusabb helyzete volt,³⁾ mint az úr saját, öröklött vagy szerzett birtokán. A győri káptalannak egy tizenöt sessióból álló birtokán az officialis fenntartására egy sessio volt kiutalva, természetesen hivatalba léte-

¹⁾ 1459 (Szeged): XXIX. Kovachich: Vestigia comitiorum 343.

²⁾ 1478: IV.

³⁾ 1399: *officialis ... connomine per ipsum in porcione sua impignoraticia ... constitutus*, Hazai Okmt. 2, 162. — Az officialisnak szolgálatba fogadására a rendes kifejezés: *officialis per ipsum in possessione N. constitutus*, pl. 1433: Hazai Okmt. 5, 228.

lének tartalmára.¹⁾ A XV. században mind gyakoribb az ilyen birtoknak *officiolatus* néven jelentkezése, a mi — megmaradván a familiaris viszony magánjogi kereteiben — főként az osztrák nagybirtokkezelés *amt*-jaihoz mutat külső hasonlóságot.²⁾ Mind-ezeknél általános és a hazai fejlődés irányára jellemző, hogy az *officiolatus* s vele a birtok csakis az illető személyére és megszábott időre adatik. A pannonhalmi apát egyik officialisának tíz évre adja át birtokát, pontosan megszabván a kezelési feltételeket, s külön kikötvén, hogy ha még tíz év leforgása előtt meg is halna az officialis, akkor se száll a birtok kezelése ennek örököseire, hanem visszaszáll a tulajdonos rendelkezési jogába.³⁾ Ilyen bérleti szerződések mellett azonban állandóan előfordul a birtoknak az úrtól örökbe adományozása. Magyar Balázs és Kinizsi Pál egy nemes familiarisuknak birtokot és nemesi curiát adományoznak, kikötik azonban, hogy a familiaris családja kihalásával a birtok reájuk visszaszáll.⁴⁾ Hasonlóképen megköti a familiaris birtokjogát Korvin János egy esetben, mikor az adományozottnak örökös nem léteben megengedi ugyan a végrendeleti rendelkezést és eladást, de ez esetben az adományozónak és örököseinek megszabott összegért való visszaváltási jogot tart fenn.⁵⁾ A rendelkezésünkre álló okleveles anyagból, sajnos, nem látható, fennáll-e a familiaris viszony az ilyen adományozott örököseire is. A hogy azonban eddig a familiaris intézményt mint szerződésen alapuló, személyhez kötött időleges jogi viszonyt megismertük, felvehető, hogy ilyen örökbe adományozás esetén a familiaris viszonyból kilépés után az egyházi nemesekéhez hasonló, a hazai jogtörténettől eddig nem eléggé méltányolt jogállás jöhetett létre. A mi természetesen nem akadályozhatta az adományozót vagy utódait, hogy a megadományozottat vagy örökö-

¹⁾ 1414: Hazai Okmt. 3, 294.

²⁾ 1439: VI. t.-cz. *officiolatus*-ként sorolja elő a harminczadot, a kamara hasznát, a bányászat és pénzverés kezelési szerveit. Később látni fogjuk, hogy ezek kezelői, az officialisok csakugyan gyakran familiaris viszonyban lévő egyének voltak. — 1453: familiarisok citáltatnak lakóhelyükön, urok birtokán, *in officiolatu scilicet eorum*, Hazai Okmt. 4, 372.

³⁾ 1357: A pannonhalmi főapátság története, 2, 431.

⁴⁾ 1478: Hazai Oklt. 436.

⁵⁾ 1496: Hazai Okmt. 2, 374.

seit — a neki adott birtoktól függetlenül — udvarában lévő familiarisai közé felvegye.¹⁾

Az eltartási kötelezettségből folyólag a személyi viszonyt illetőleg is idők folytán bizonyos differentiálódás jelenségei lépnek fel. Már a XIII. századból tudomásunk van esetekről, mikor egy-egy serviens az atya után ennek fia szolgálatában maradt, — a mi azonban szintén a személyi viszony alapján történhetett, a mennyiben az atya egyszerűen fia által substituáltatott. Az Anjou-kor óta azonban mind gyakoribb az eset, hogy egy familiarisnak több dominusa van, a kik gyakran testvérek, rokonok, néha azonban egyáltalában nincsenek egymással rokonságban, a mely utóbbi esetben már nem annyira a személyi viszony, mint inkább az eltartási kötelezettség a döntő momentum a familiaris viszony fennállására. Nagy Lajos korában említetik a szekesői Herczegeknek közös várnagya, illetőleg officialisa,²⁾ — ugyanígy említetik a Károlyi testvérek familiarisa,³⁾ hasonlóképp négy Losonczy-testvér officialisa: *in possessione eorum Zenthmarton vocata constitutus*,⁴⁾ — majd egy *famulus et officialis Sigismundi, Dyonisii et Ladislai filiorum Ladislai de Lochonch... in villa Vylak constitutus... vice et nominibus eorundem dominorum suorum* jár el egy hiteles hely előtt; ⁵⁾ — említetik Palóczi György esztergomi érsek és testvérei, Mátyus országbíró és Imre közös familiarisa is.⁶⁾ Mindezen példák azt mutatják, hogy azon esetben, ha több úrnak közös familiarisa van, ez a familiaris urainak közös birtokán lakik, s csakis ezen az alapon van egyszerre több egyénnel familiaris viszonyban. Egész világossá teszi a dolgot a következő adat. Három Domahidai testvérnek több közös fa-

¹⁾ A familiaris viszony alapján nyert birtok precarius, tisztán a két fél jóindulatán alapuló helyzetére érdekes fényt vet két nemes kölcsönös örökösödési szerződése 1399. a fejérvári káptalan előtt, *presente et audiente Andrea filio Isaak, eotunc familiare prefati Laurentii de Wgh et benivolum consensum et assensum prebendo de porcione sua seu terra arabili... quam prefatus condam Laurentius antedicto Isaak, utputa familiari suo dedisset, ez a birtok is bevétetik a szerződésbe, Hazai Okmt. 4, 238.*

²⁾ 1363: Zichy-Okmt. 3, 218.

³⁾ 1392: Károlyi cs. oklt. 1, 460.

⁴⁾ 1372, 1381: *Varjú*: A Bánffy cs. tört. 1, 312., 314., 363.

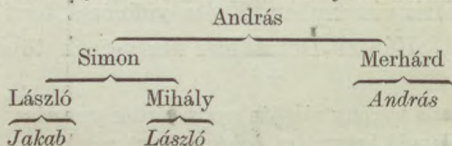
⁵⁾ 1396: *Varjú* id. m. 464—66.

⁶⁾ 1425: Hazai Oktár 381.

miliarisa említették, *in dicta possessione Domanyda commorantibus*; Domahida a családnak ősi birtoka, melyet akkor a három testvér közösen birtokolt; — ezek a familiarisok megsebesítették három Károlynak egy közös familiarisát. A három Károlyi, Merhárd fia András, László fia Jakab és Mihály fia László azonban nemcsak nem testvérek, hanem meglehetősen messziről való rokonságban vannak egymással, úgy hogy a familiaris viszony alapja nem lehet az urak vérrokonsága, hanem a birtok közös volta. Azaz a familiaris nem a családé, hanem azon birtokhoz tartozik, a melyből a familiaris ellátását nyeri. S mivel a birtoknak több tulajdonosa van, így jutnak a familiarisok is több úrhoz.¹⁾ Ugyanígy a birtok közös volta tette lehetővé, hogy Magyar Balázsnak és Kinizsi Pálnak is közös familiarisuk legyen, a mint ezt előbb láttuk. Ez a jelenség, valamint a birtoknak a familiaris számára örökbeadása a familiaris viszony tovább fejlődése jelenségeinek tekinthetők, a melyek világosan mutatják a törekvést: a tisztán személyi alapon álló viszonyt szilárdabbá tenni, lehetőleg birtokjogi alapokra fektetni. A törekvés megvolt, de a specialis hazai viszonyok közt nem jutott sok eredményre.²⁾

Ezen fejlődési iránynak egyetlen hatása juthatott nálunk elég erőteljes kifejeződésre, még pedig abban, hogy mind több és több nemes adta magát valamely *dominus* hatalma alá. A XV. században mindinkább gyakori lesz az ily collectiv megnevezés:

1) 1418: Károlyi cs. okl. 2, 41. Géresy táblázata szerint:

2) Azon esetben, mikor a birtok tulajdonosai ugyanazon család tagjai, természetes, hogy a familiaris és a család közt is szorosabb viszony jön létre, a mi különben a familiaris viszonynak patriarchalis jellegéből is érthető. Nagy Lajos Nagyszemjéni Lőkös árváit nagybátyjaik gyámságára bízta azon feltétellel, hogy ezek a gyermekek birtokaihoz és jövedelmeihez ne nyuljanak, hanem egyező akarattal *constituent unum antiquum nobilem et prudentem famulum condam ipsius Leukus et nunc filiorum suorum, qui eos vice patris aliat, foveat, gubernet et protegat* (1377: Nemz. Muz. Kállay-levéltár). A magyar családélet és nemesi társadalom sok jelensége volna a familiaris viszony ismerete segítségével új világitásba helyezhető.

cum familiaribus nobilebus, cum familiaribus ignobilibus, s ehhez képest a familiarisoknak mint néposztálynak közjogi helyzetére is bizonyos mértékig a nemesség vagy nem nemesség szempontja nyer hatást. A törvényekben is őket egyszer a nemesekkel, máskor a nem nemesekkel, a jobbágyokkal hasonló elbánásban részesítik.

A nemes familiarisok, mint már előbb a XIII. századot illetőleg láttuk, nemesi jogait legnagyobb részt csorbíthatatlanul megtartották a familiaris viszonyba lépés után is. Saját nemesi birtokát illetőleg a familiaris viszonybalépés után is ugyanazon jogokkal bír, mint annak előtte, lett légyen az a birtok bármily kiterjedésű. Erre nézve tanulságosak azon esetek, mikor a király magánember familiarisának saját nemesi birtokára pallosjogot ad, mint Zsigmond király Palóczy Mátyus familiarisának, Vajai Ábrahámnak,¹⁾ vagy I. Ulászló a szintén familiaris viszonyban levő Simonyi Istvánnak.²⁾ A saját nemesi, nem familiaris viszonyból nyert birtokán tehát a familiaris a nemességet illető legkiterjedtebb jogokkal is rendelkezik, közjogi érvényesülésének birtokjogi alapjai tehát teljes sértetlenségben megvannak. A familiaris azonban, a ki saját nemesi birtokán teljes jogú nemesként él, ura birtokán és az úrral való szolgálati viszonyban nagyon különböz, egységes szempont alá nehezen hozható elbánásban részesül, a mely elbánás végső következményeiben a nemesi jog kisebbitésének tűnik fel. Ebből a szempontból a familiarisok adózási és igazságszolgáltatási viszonyai érdemelnek figyelmet.

Adózás tekintetében a familiaris viszonyban lévőknek illetőleg a törvényhozás időről-időre különböző álláspontot foglal el. Egészben véve azonban úgy látszik, hogy az adókivetésnél a familiarisok a jobbágynépességhez hasonló elbánásban részesültek, s ha a jobbágyokra kirótt adó alól fel is mentettek, ez mindig külön exemtióként kiemeltetik a törvényben. Így már Nagy Lajos megszabja, hogy a *villici et servientes in propriis eorum possessionibus commorantes* a kamara haszna fizetése alól felmentetnek (1351 : V. t.-cz.), a miből következtetni lehet arra, hogy a nem

1) 1418 : *Fejér* 106, 126.

2) 1441 : *Hazai Okmt.* 4, 335.

saját birtokaikon lakó familiarisok a kamara hasznát ép úgy fizették, mint a jobbágynépesség. A XV. században a kamara haszna alól való felmentésnél állandóan említettnek a nélkül, hogy nemesi voltuk számba jönné, így az 1411: III. t.-cz. megállapítja, hogy azon familiarisok, kik *de curia dominorum suorum victibus et amictibus sustentantur*, felmentetnek, de csak akkor, ha urok ilyenekként bejelenti őket az adóösszeírásnál. Azaz az ilyen familiarisok, tekintet nélkül nemesi vagy nem nemesi voltakra, egyedül az úr elhatározása, tehát a familiaris viszony által, nem pedig nemesi voltak folytán lesznek adómentesek. Jellemző az 1478: IV. t.-cz., mely az összes familiarisokat, azokat is, kiknek (mint nemeseknek) ősi birtokuk, allodiumuk van, s azokat is, kik uroktól nyernek ellátást, felmenti a dica alól, egy sorba helyezvén őket a szintén állandóan precarius helyzetű, a nemesség és jobbágyság határán mozgó egytelkes nemesekkel.¹⁾ Úgy látszik, a XV. század vége felé végre állandósul a gyakorlat, hogy az összes szolgálati viszonyban lévő egyének egyes állami adók alól esetről-esetre felmentetnek: a királyi kincstárnok 1494. évi számadásai szerint az egy forintos adó beszedésénél minden megyében száz jobbágyházra rendszeren öt ilyen szolgálatban lévő házat számítottak s ez utóbbiaktól nem szedték be az adót.²⁾ Azaz a familiarisviszonyban lévőket megyénként a jobbágysággal együtt összeírták, tekintet nélkül nemesi, nem nemesi voltakra s azután megyénként az egész ily módon összeírt lakosság öt percentjének, mint magánszolgálatban álló személyzetnek elengedték az adó beszolgáltatását. A szolgálati viszonyban lévő nemesség ily módon *tényleg* mentes volt az adótól, de legkevésbé sem nemesi jogán, hanem a familiaris viszonyban lévőket illető, esetről-esetre adott exemptio alapján. Erre vonatkozik a számadások azon megjegyzése, hogy az elengedés *királyi levél* alapján történt. Egy esetben van a nemes és nem nemes familiaris között különbség téve: az 1467. budai országgyűlés II. t.-czikkében, mely sze-

1) *Nobiles unius sessionis, domus allodiales nobilium ac familiarium corundem, qui expensis dominorum suorum nutriuntur.* A törvény szövege különben igen homályos.

2) *Iuxta litteras R^{le} M^{tis} factoribus et servitoribus de centum quinque relaxati sunt,* Engel: Geschichte des ungrischen Reichs u. seiner Nebenländer 1, 21, 24. stb.

rint a nemesek, legyenek bár magánszolgálatban,¹⁾ fel vannak mentve a dica alól. — Minden más országlakós, köztük a predialisták is fizetik az adót, kivéve egyedül a familiarisviszonyban lévőket, még pedig egyrészt kik urok házában laknak, másrészt azokat, kik uroktól nyerik ellátásukat. Mindezek azonban, ha nincsenek momentán urok tényleges szolgálatában, vagy saját földjükön élnek, elvesztik mentességüket.²⁾ Ezen esetben is feltűnő, hogy — a nemes familiarisok kivételével ugyan — a többire külön, tisztán a szolgálati viszonyból származó elvek nyernek alkalmazást, a mi által a néposztály, mint a jobbágyság adózó tömegéből kiválasztott privilegizált osztály jelentkezik.

Az egész adózási kérdésre különben alig lehet kielégítő feleletet adnunk, mivel a magyar adózástörténet egészében sincs eléggé megvilágítva. A familiaris viszonyba került egyének egyetemes jogi viszonyait illetőleg világosabb képre találunk a bíraskodás terén. A mint a régi familia teljesen a *dominus* bíraskodási hatalma alatt állott, s a mint az Anjouk korában az úriszéken működő földesúri hatalom meg tudta tartani jogait a familiarisok felett, ugyanezen irányban marad a fejlődés a középkor legvégéig. A familiarisoknak nincs joguk a közszabadok bíraskodási szervei előtt megjelenniök, azaz az állami bíróságok előtt saját vétségeikért nem ők, hanem urok a felelős. A leggyakrabban előforduló vétség, a hatalmaskodás esetében nem a tényleges hatalmaskodás elkövetőit, a familiarisokat és más népeket³⁾ vonják felelősségre, hanem az urat, kinek parancsa értelmében jártak el emberei. Az úrnál inquirálnak, az urat idézik meg és ítélik el, az úr azután

¹⁾ *Nobiles autem regni intelligentur, qui habent meram nobilitatem a regibus, seu privilegium nobilitatis Hungarie, sive tales sub . . . regio, sive sub ecclesiis, sive sub quacunque alia jurisdictione degant, alii autem omnes solvant, Kovachich: Supplementum 2, 182.*

²⁾ 1467: III. t.-cz.: *Ab ista solventium regula excepti intelligentur duo, qui de domibus dominorum terrestrium vivunt, . . . vel quicunque artificer seu servitores, qui de manibus dominorum suorum sustentantur, si autem pro se vivunt vel terram suam colunt, cujuscunque artificii sint, vel exercitiorum, solvere teneantur*; ugyanott. A miből egyúttal kiderül, hogy mesteremberek csak akkor mentesek a dica alól, ha familiaris viszonyban vannak, s ez által urok számára producálnak.

³⁾ Rendes kifejezés: *familiares et jobagiones*; — *familiares, populi et jobagiones*, gyakran egyszerűen *homines, famuli*.

a maga hatáskörében, saját földesúri jogán büntetheti meg familiarisait.¹⁾ Kivételes eset és csak a familia előkelőbb tagjaival szemben alkalmaztatik, mikor egyes familiarisokat külön is perbe idéznek, így rendesen officialisokat, talán azért is, mivel nem egyszer urok udvarától messze eső birtokon tartózkodnak.²⁾ Ehhez képest felmentés esetén is egyedül az úrra szól az ítélet, s familiarisai legfőlebb általa, általános említés útján részesülnek a felmentésben.³⁾ Ugyanígy a királyi amnestia adásnál is rendesen egyedül az úr, a nagybirtokos nyeri a kegyelmet, s ezen tény által indirecte részesülnek abban minden népei, pl. Zsigmond megbocsátja Losonczy Lászlónak bűneit, beleértvén *fratres et familiares*it,⁴⁾ — az 1403-iki általános amnestiában is az urak részesülnek *cum omnibus suis . . . familiaribus, potentibus et auxiliis*.⁵⁾ — Hunyadi Mátyás is Újlaki Miklós mellett *homines et familiares* ac *ad eum pertinentes*-nek ad kegyelmet.⁶⁾

Ezen felfogás értelmében lassankint a törvényhozás is megkülönbözteti a familiarisokat, mint a kiknek szolgálatba állásuk után nincs meg a teljes személyes szabadságuk. Zsigmond decretum majus-a a földesurakat teszi felelőssé embereik által okozott

1) 1452: választott bírák döntése *ex parte Joannis Thar, Gregorii Magni et Zenthe, familiaribus* (!) *ejusdem domini Thome; idem dominus Thomas coram uno iudice nobilium iudicium et justitiam facere teneatur*, A pannonhalmi főapátság története 3, 524.

2) 1422. pörbe vonatnak a Héderváriak és *familiares et officiales*-eik, idézést csakis az urak és két officialisuk kapnak, *Fejér* 10⁶, 499. — 1453. külön citáltatik az úr és két familiarisa ezek officialatusában, *Hazai Okmt.* 4, 372.

3) V. ö. 1388: *Hazai Okmt.* 2, 152.

4) 1386: *Varjú* id. m. 1, 385.

5) *Fejér* 10⁴, 215.: *De familiaribus vero quorumcunque emulorum . . . decernimus, quod in presens gratia ipsis generaliter computetur*. Külön megbocsát egy volt familiarisnak ugyanekkor, Károlyi cs. oklt. 1, 524.

6) 1459: Károlyi cs. oklt. 2, 327. — Hasonló esetek még: a Cilleiek és Blagayak kibékülésekor 1427. az előbbieknél és *heredes, familiares, adjuutores et fautores*-nek épsége biztosítottatik (bécsi udv. és áll. levéltár, Rep. XVI.); — 1441. Forgách János *certam veram christianam treugam inter nos et Ladislaum filium Vajrode de Saro comitem Borsiensem ac inter universos familiares et jobagiones ipsius* kötött (Nemz. Muz. Forgách-levéltár); — 1495. a rácز despota kibékülvén Bajnai Both Andrással, befoglalja *et suos familiares, Thallóczy-Aldássy* id. m. 293. l.

károkért, *de castris, officialibus ipsorum et cum potentiis dominorum suorum, a quibus hujusmodi castra, possessiones et officiolatus pro honore obtinent*, — de a kárt megvehetik embereiken, ezek birtokai lefoglalása vagy személyük letartóztatása és fogásban tartása által, *non obstante nobilitatis privilegio* (VI. t.-cz.). Az 1458 : XXIV. t.-cz. megerősítvén a nemesek személyes szabadságát, kivételt tesz — Zsigmond rendelkezésére hivatkozva — a királyi és magánfamiliarisokra.¹⁾ Az 1468 : VII. t.-cz. szerint nemesek csak akkor foghatók el ítélet nélkül, ha vagy urok ellen követtek el nagyobb bűnt, vagy uroknak még számadással tartoznának.²⁾ Az 1471 : II. t.-cz. a familiaris viszonynak a szolga részéről való egyoldalú felbontását bünteti a nemesi szabadság elvének felfüggesztésével.³⁾ Ugyanezt ismétli az 1486 : XXXIII. t.-cz. : a *dominus* hűtlen *servitor*-ait, s köztük a rábízott javakat hűtlenül kezelő *factor*-t, ha megszöktek tőle, elfogathatja s fogásban tarthatja, *non obstante privilegio et immunitate nobilitatis*. Ugyanígy a *dominus* is, ki ilyen szökött szolgát felfogad,⁴⁾ a régi jogos úr felszólítására bocsássa el, különben *in duplo homagio servitoris* ítéltetik el. (1486 : XXXIV. t.-cz.) A XV. század végén tehát az egész familiaris osztályra, ennek legelőkelőbb, nemesi tagjaira is a személyes szabadságot illetőleg olyan elv alkalmaztatik, mely az államhatalomtól elismert familiaris-viszony sértetlen fennállását akarja biztosítani, s a mely e törekvésében a nemesek személyes szabadsága elvével homlokegyenest ellenkezik. Ugyanezt az elvet látjuk a familiarisok büntető bíróságai kijelölésénél is. Az 1486 : XXXIII. t.-cz. különbséget tesz : 1. *si qui nobiles et possessionati castra vel alia officia ab ipsorum dominis tenerint*, ezeket az úr bünteti a vármegye megkeresésére,

1) *exceptis familiaribus et officialibus regis, prelatorum, baronum, ceterorumque nobilium, qui pro eorum debitis more, tempore Sigismundi regis observato, detineri possint*, Kovachich : Vestigia 309.

2) *nisi fuerint in notabili crimine per dominos eorum deprehensi, aut obligati ad rationes reddendas, vel convicti in eisdem*, Kovachich : Suppl. 2, 202.

3) A személyes szabadság a nemeseket illetőleg biztosítatik, *dempto eo, si aliqui nobilium factores fuerint et alias servitio suo non completo, ab eorum dominis recesserint, quia tunc detineri possunt*.

4) *si cujus servitor vel factor aufugiet et alterius domini servitio se subijciet*.

— s ha 2. ezek nincsenek officiolatusban, hanem *stipendium dumtaxat ab eorum dominis habuerint et in propriis suis domibus manserint aut aliter dominis ipsorum serviverint*, ezek a vármegye előtt tisztázzák magukat. Ebből a megkülönböztetésből arra lehetne következtetni, hogy az urak a birtokukon lévő familiarisokat továbbra is megtartják saját joghatóságuk alatt, azok azonban, kik saját birtokukon tartózkodnak, azaz momentán nem tesznek személyes szolgálatot, a vármegye joghatósága alá tartoznak. Ezekre tehát saját nemesi kiváltságuk érvényes akkor, mikor nincsenek urok birtokán. A mint azonban az ilyenek is urok birtokára mennek, azaz tényleges szolgálatot teljesítenek, a földesúr joghatósága alá kerülnek. Így az 1486: XV. t.-cz. általánosságban kimondja, hogy hatalmaskodás esetén *castellani, officiales aut alii familiares vel jobagiones dominorum* bűnéért az urak nem felelősek, ha tudtokon kívül történt a dolog, — *si tales apud eorum dominos remanerent, ex parte eorundem ipsi domini meram justitiam juxta juris equitatem facere et administrare tenebuntur*. Mivel azonban az ura birtokától távol, saját birtokán lakó familiaris is gyakran kénytelen — természet szerint — szolgálata közben ura birtokán tartózkodni, egészben véve mondhatjuk, hogy a XV. században az úriszék hatásköre alatt vannak a familiarisok, tekintet nélkül nemesi voltukra. Az úrnak pedig akkor van érettség büntetőjogi felelőssége, ha a bűncselekmény az úr tudtával követtetett el, azaz ha a familiaris viszonyból származott, ezért kérde pl. a rendes királyi bíróság a hatalmaskodással vádolt familiarisok uraitól, *utrum ipsi pro familiaribus ipsorum respondere vellent aut non*,¹⁾ — ha az urak elvállalják a felelősséget, bebizonyított bűncselekmény esetén elítéltetnek, s a tulajdonképeni bűnösöket, familiarisaikat, saját hatáskörükben, a familiarisviszony alapján megbüntethetik. Ellenkező esetben, ha az úr nem vállal felelősséget és nem nyújt garantiát, hogy büntettes szolgáját megbünteti, természetesen a vármegyének kell közbelépnie. Erre vonatkozik az 1492: XXIV. t.-cz. is, mely szerint a várnagy és officialistól okozott kárért az úr felelős; ha a kártétel az urak tudtán kívül történt, *a suis familiaribus, castellanis seu officialibus* megvehetik a kárösszeget, ezeket elfoghatják és fogva tart-

¹⁾ 1459: Székely Oklt. I, 180.

hatják, *non obstante nobilitatis, libere conditionis et alterius cujuslibet dignitatis privilegio.*¹⁾

A nemesi rendtől különböző elbánásban részesültek a familiarisok a katonai kötelezettséget illetőleg is. Láttuk már, hogy nagy részük az úri banderiumnak volt tagja, s mint ilyen, ha nemes is volt, nem nemesi jogán, illetőleg nemesi kötelezettségből harczolt, hanem ura zsoldosaként, s közjogi vonatkozásban katonáskodásával a nagybirtok katonai kötelezettsége teljesítéséhez járult hozzá. Azon familiarisok, kik nem a banderium tagjai voltak, hanem házi szolgálatra alkalmaztattak, szintén nem állottak sem a nemeseket, sem a jobbágyokat illető általános hadi szabályzatok érvénye alatt, hanem katonai téren is külön, a familiaris viszonyban gyökerező felfogás alkalmaztatott reájuk. A tényleges viszonyokat, sajnos, nehezen ismerhetjük meg, különösen nehezen a törvényekből, melyek szemelláthatólag oly mértékben akarják emelni a hadi contingenst, a hogy ez valóságban talán soha se volt keresztülvihető. Mégis pl. az 1454: VI. t.-cz. is felfüggeszti a nemesi hadi kötelezettséget: *in domibus notabiliū nobiliū unus nobilis pro provisore curie possit remanere*, de ez is küldje be *homines suos exercituantes*. Az 1459. szegedi országyűlés már minden, az úr udvarában alkalmazott familiarist felment a hadi szolgálat alól, *etiāmsi nobilis esset* (XXIX.

1) Hasonlóképen a familiaris viszony segélyével érthető meg a következő két eset, melyben nemesek mint magánemberek más nemesek élete és vagyona felett ítélkeznek. Kanizsai László elfogatta Ablánczy Jánost, mivel ez jobbágyaival az ő jobbágynak hatalmaskodott, *in eademque captivitate ad mortem miserrimam et turpissimam necem in vinculis detentus idem Johannes extiterit*, míg 1475-ben a vasvári káptalan előtt Kanizsai ki nem bocsátotta oly feltétel alatt, hogy Ablánczy ezentúl élete fogytáig Kanizsai birtokain mint *perpetuus jobagio fieri deberet et familiaris*. (Nemz. Muz. Kisfaludy-levéltár.) — Kanizsai János 1511-ben megkegyelmez nemes Sydó Miklósnak, ki őt mint *naturalis dominus*-át *lingua fededari non formidans*, de azon feltétellel, hogy Sydó minden birtoka Kanizsaé legyen, *se ipsosque* (feleségével Agathával együtt) *jugo perpetue servitutis jobagionali* kötik le magukat. Ha pedig ezért Kanizsait beperelni merészelné, 200 forintban és hite-becsülete elvesztésében marasztaltassék el. (Orsz. Levéltár Dl. 22183.) Ez utóbbi eset tudomásom szerint a legkiáltóbb példa, mennyire ment a nemesek tényleges hatalma a nemesek felett épen akkor, mikor Verbőczy a nemesi rend homogén voltát kodifikálni törekedett.

t.-cz.). Ugyanezt az elvet mondja ki és részletesen alkalmazza az erdélyi három nemzet hadi szabályzata, melyet Mátyás király 1463-ban jóváhagyott.¹⁾

Az adózás, bíraskodás és katonáskodás terén tehát a familiarisoknak úgy a nemesi, mint a nem nemesi osztályokétól különböző helyzetük volt. Bár ezen három irányban való vizsgálódásunkban a kiadatlan okleveles anyag hiánya nagyon is érezhető, annyi mégis világosan látható, hogy a familiaris viszony lehetővé tette közjogi szabadoknak magánosok jogköre alá jutását, mi által a közjogi szabadra érvényes legfontosabb kiváltságok: a nemesi jogon való adózási mentesség, a személyes szabadság, továbbá a közszabadok bíraskodási szervei alá való tartozás és a katonai kötelezettségnek a nemesekre érvényes formája többé-kevésbé változtatást, csorbulást szenvedtek. Ehhez a ponthoz a vizsgálódás során elérkezvén, a familiaris viszonynak közjogi következményei teljes fontosságukban tűnnek elő. Tudtunkkal az ilyképen megismert familiaris viszony nyújtotta a leghatásosabb módot, a melyen a patrimonialis királyság felbomlása óta a nyugati hűbériség elemei a magyar alkotmányban nemcsak tényleg, visszaélésként, hanem a törvényhozástól állandóan figyelemmel kísérve és jóváhagyva jelentkezhettek. E megállapítás mellett kiemelendő annak meggondolása, milyen széles körű elterjedtségre tett szert a familiaris viszony a nagybirtok teljes kifejlődésével.

A banderialis rendszernek teljes kiépítése és állandóan életbentartása egymaga is szükségessé tette az úr személye körül lehetőleg népes udvar tartását. Ez udvar tagjai békében a nagybirtok kezelését, valamint az azon lakók rendes szükségletei kielégítésére ipari és mezőgazdasági munkát és házkörüli szolgálatot végeztek, s háború vagy magánharcz esetén urok banderiumának központját, magvát képezték. A birtok kezelése is mind nagyobb és nagyobb személyzet tartását tette szükségessé, a mely egyedül a familiarisok közül került ki, kivéve a szorosan

¹⁾ VIII. *Item pro custodia castellorum ad publicam securitatem facientium castellani, pro curiis vero precipuorum dominorum magistri curie, cum illisve nobiles impossessionati et jobagiones Hungarici sanguinis, eo numero, quem comites et nobiles ad hoc ordinati definiunt, domi relinquuntur*, Székely Okt. I, 197.

nem is a birtokkezelési személyzethez tartozó villicusokat. A familiaris viszonyban lévő birtokkezelő személyzet, az officialisok, kezdettől fogva a földesúrnak bíraskodási functióit végezték,¹⁾ ők hajtották be a földesúrnak járó szolgáltatásokat,²⁾ ők kezelték a földbirtokokhoz kötött, az államtól magánkézre engedett jövedelmeket, a vámokat,³⁾ a tizedeket, mely utóbbiak beszédésére az egyházi birtokokon külön nagy személyzetnek kellett lennie.⁴⁾ Mindezen officialisok maguk is familiarisokat tartottak, a kik egyrészt helyetteseik voltak hivatalos működésükben, másrészt háztájuk ellátására fogadtattak fel.⁵⁾ Ily módon a familiaris osztály kiterjedését számbelileg nagyon tekintélyesre kell becsülnünk, a mint már II. Ulászló korában is, mint láttuk, a jobbagynépesség 5%-ára becsülték. Ezen számítás azonban valószínűleg nem is az

1) 1436: Thallóczy-Frank írja: *commisimus nobili Petro officiali nostro, ut ipse de talibus, qui dictum nostrum clientem et katanam mutilaverunt... exquirat, de ipsiusque mutilati sanguine debitam et omnimodam recipiat et exequatur justicie satisfactionem*, Hazai Oklt. 396.

2) 1357: az officialisra rábízzák a községet *regere et pro posse suo... populis et habitatoribus decorare, populos habitatoresque ab aliorum insultibus tueri et in eorum libertatibus et iuribus conservare, item terragium, munera, fructus, pisces, feneta, pecora et alias quaslibet utilitates* beszédni, A pannonthalmi főapátság története 2, 431. — 1352. kötelessége 1. *collectas, munera, exactiones* beszédni, 2. bíraskodni, A bakonybéli apátság története 1, 329. — 1425. alsó-lindvai Bánffy János provisorához: a király arra utazása alkalmából a jobbagyokra rendkívüli, természetbeli szolgáltatásokat rójon ki, *proventus vero nostros ordinarios pacifice permittas, ut stent in pace excepto vino. Sed tantummodo cum istis premissis victualis hospitalitatem Rie Mtis ordinare debeas, et proventus nostros ordinarios cum illis insimul commiscere ne debeas, si quos exegisti, sed in tali loco proventus nostros collocare debeas, ut pacifice permanere possunt*, Hazai Oklt. 453. — A castellanus kötelezett-ségeire v. ö. 1397: *Fejér* 10³, 198.

3) 1426: Lázárevics István vámszabadságot ad a budai pálosoknak sójukra, czímzés: *nostris vicecomitibus, castellanis, tributariis et quibusvis officialibus et familiaribus, necnon vices vestras gerentibus*, Thallóczy-Aldácssy id. m. 71.

4) 1417: az egri püspöknek »szolgája« adja el a tizedet Bártfának, *Iványi Béla*: Bártfa szab. kir. város levéltára 1, 79. sz. reg.

5) Remetei István, Lázárevics familiarisa és szatmári officialisa, majd tárnokmestere saját servienseivel indul harciba (lehet, hogy előbb Ozorai Pipo familiarisa volt), v. ö. Történelmi Tár 1884., 226., Thallóczy-Aldácssy id. m. 59, 61, 63, 64.

összes, familiaris viszonyban lévő egyénekre, hanem inkább csak a birtokkezelési személyzetre készült. Még sokkal magasabbra kell számukat vennünk, ha egy pillantást vetünk a házi szolgálatban lévőkre, a kikiről aránylag legkevesebb adat áll rendelkezésünkre, de annál több remélhető a levéltárak egész magánvontakozású anyaga, főként a missilisek áttanulmányozásából. Az 1459-iki decretum a házi szolgálatot teljesítőket két csoportra osztja (XXIX., XXX. t.-cz.). Az egyikbe sorolja azon servienseket, kik az úrtól kapnak élelmet és ruhát, s ennek ellenszolgáltatásaként a háznépnek szükségleteire ipari munkát végeznek.¹⁾ Ezek tehát legteljesebb analógiát mutatnak a kolostorok körül az előbbi századokban megfigyelt, a familia alantasabb rétegeit képező iparúzó osztálylyal. Bizonyos, hogy a mezei lakosság nálunk, legalább is a középkor legvégéig teljesen terménygazdasági keretekben élt, ennek megfelelőleg a földbirtokos lakóhelyén, curiája, kastélya, vára körül szükség volt mindazon iparosokra, kik a földbirtok népességének természetbeli ellátásához szükséges tárgyakat előállították. Azaz a XIV., XV. századbeli földesúri udvarokban ép úgy voltak familiaris viszonyban lévő csizmadiák, vargák, pékek, ruhakészítők, fegyverkovácsok, különböző famunkások és hasonló kézi iparúzők, mint a kolostorok körül korábban és ebben az időben is. Valószínű, hogy ezek nagy része a földesúr saját jobbágynépessége közül rendeltetett be házi szolgálatra, s ez által a jobbágyosztályból a személyes szolgálat folytán külön jogállásban lévő familiarisok közé emelkedett. Ez emelkedés fokára jellemző az 1514. decretum rendelkezése, melylyel a legsúlyosabban megbüntetendő fellázadt jobbágyok utódainak eltiltják, hogy a király, urak vagy nemesek udvarában szolgálhassanak és ott valami tisztségre emelkedhessenek.²⁾

Az ilyen udvari szolgálat tehát a közvélemény szerint is a jobbágyságból bizonyos fokig való kiemelkedést biztosított az udvarba jutó jobbágyoknak. Az udvari szolgálk más része, a még mindig fluctuáló tömegekből, a jobbágynépességből, városi lakos-

¹⁾ *servientes nobilium, videlicet aratores, fabri, prediales et sartores victum et amictum de curiis nobilium habentes.*

²⁾ 1514: XLVII. t.-cz.: *nemoque in curia principis vel dominorum ac nobilium ex eis famulari unquam possit et nullus eorum ad aliquem honorem promoveatur.*

ságból és más, nem nemesi osztályokból származó, szabadon költözködő népességből kerülhetett ki. Nem csekély részét tették ki a birtoktalan nemesek is. Végül saját birtokkal rendelkező nemesek is nagy számmal akadhattak, a kik az udvari szolgálat magasabb hivatalaira alkalmaztattak. Az 1459. decretum az említett iparúzó szolgák felett állónak tünteti fel a *curie provisor*-t, a ki már rendesen nemes volt. Mindezen utóbbi házi szolgálatot teljesítők a productiv munkát végző iparúzókkal¹⁾ ellentétben tisztán házi kezelő-személyzet voltak. Köztük hozza fel az említett decretum a *seneschallockat*, *dapifereket*, *pincernákat*, a kik tisztán az úr, családja és háznépe személyes szolgálatára voltak. Nagyon valószínű, hogy kisebb nemesi birtokokon ilyen pohárnoki, étékfogói, pinczemesteri, ajtónállói, vadász-mesteri hivatalok nem fejlődtek ki, hanem esetről-esetre, akár-csak egyszerű háztartásban, bizattak meg e különböző teendőkkal az udvarban állandóan tartózkodó familiarisok. A XV. században s később is, minduntalan találkozunk familiarisokkal, kik leveleket visznek, híreket szállítanak, az úr megbízásait, vásárlásait a városi piaczkokon teljesítik és más hasonló szolgálatokat végeznek,²⁾ — ezek is a földesúri udvarban határozottan kijelölt foglalkozás nélkül lebzselő, familiaris viszonyban lévő szolgahadból kerültek ki, a kikről találóan mondja egy úr: *famulus de domo mea, et de pane meo ac de postergo meo*.³⁾ Nagyobb birtokosnál az ilyen szolgahad nagyobb számú volt, a birtok nagyságával szaporodott a birtokkezelő familiarisok, az officialisok száma is, kik maguk is birtokos nemesek voltak és saját familiarsaikat, házi szolgálóikat az illető birtokra hozták. Az udvari személyzet, a *domestici familiares*⁴⁾ közt első helyen lehettek a szolgánépnek foglalkozás szerint való főnökei, a magisterek: *magister tavernicorum*, *dapiferorum* stb., a hogy már az egyházi udvarokban korábban is láttuk őket, azután a várakban, kastélyokban

1) 1467: III. t.-cz. egyenesen *artifices*-nek hívja őket.

2) Nagyon tanulságos adatokat nyújtanak az erdélyi magán-, sőt városi életben való szerepükre a brassói és szebeni számadáskönyvek.

3) 1453: Hazai Okt. 417—19., ugyanitt: *famulus de domo sua et de pane suo ac de retrodorso suo*.

4) 1456: Történelmi Tár 1901., 200. — 1519: *famuli domestici*, Kovachich: Suppl. 2, 253.

a *castellanus*, a *dispensator*, *magister curie*, a *provisor* stb. s ezek helyettesei.¹⁾

Mindezeket megelőzhatték az úri udvarban az úrnak rokonai, főként távolabbi fiatal rokonok, a kik neveltetésük végett kerültek hatalmas atyjafiúk házába, s ott familiaris viszony keretében katonai szolgálatra is alkalmaztattak. Középkori okleveles anyagunk e jelenségre kevés adatot szolgáltat, s így ritkaságánál fogva is megérdemli Homonnai Drugeth István levele Császlóczi Mihály özvegyéhez Annához, hogy szó szerint hivatkozzunk reá: *Intimaveritis enim nobis, uti nos filium vestrum Nicolaum in familiarem nostrum et nostro sub nomine assumpserimus. Unde scitote, quod nos ipsum Nicolaum filium vestrum in familiarem nostrum et nostro sub nomine assumpsimus. Ita videlicet quod ipse Nicolaus semper et continue cum 8 equis sit promptus et paratus decenter, quia scituri quod dominus noster rex in brevi intervallo iter suum versus Cassoviam arripiet... et tandem dum et quando nos iter nostrum in obviam seu in conspectum domini regis arripere volumus, tum ipse Nicolaus una nobiscum cum 8 equis ire et properare debeat.* Ezen szolgálatok megállapítására következik az úrtól való ellenszolgálat: *Nos etiam universas possessiones et hereditates vestras contra quaslibet molestaciones et impediciones tueri protegere et defensare pretendimus et volumus.* Az oklevél Jeszenő várából van keltezve, s élénk világításba helyezi azt a változatos társadalmi életet, a mely a familiaris viszony alapján egy-egy ilyen magánvárbán, egy-egy nagybirtokos székhelyén kifejlődött.²⁾

Maguk az előbb felsorolt elnevezések különben megegyeznek a

¹⁾ Özv. Frangepán Kristófné, Bélteki Drágfi Anna 1528. végrendeletében említi kanizsai, kapuvári, lékai és csókakői várnagyait és a sopronmegyei alispánt, kik mindnyájan az ő familiarisai és servitorai (bécsi udv. levéltár, Hungarica, 278. f.).

²⁾ 1416. évi okl. Nemz. Muz. Kállay-levéltár. — A nagyurak fiainak más dominus udvarában való lovagi mód szerinti nevelésére, s e szokás elterjedt voltára jellemző Zsigmond király 1427. oklevele: a Boszniában elesett Forgách Miklós hat árva fia anyjuk gyámsága alá került, a ki birtokukat desolálta és midőn ők *ad annos discrecionis* jutottak, *ut ipsi vel alter seu quivis eorum ad instar aliorum natorum regni nostri nobilium curie nostre aut magnatum et baronum regni nostri servituri, et mores discituri valerent*, hiányzik erre költségük, miért is anyjuktól szeretnék birtokukat visszakapni. (Nemz. Muz. Forgách-levéltár.)

német nagybirtokos osztály udvaraiban élő, hűbéri kötelékben lévő hivatalnokokéival. — A specialis hazai fejlődés azonban nem jutott el a hűbériség kialakult fokához. Mindezen állások betöltői nálunk nincsenek hűbéri kötelékben urokkal, utódaikra sem száll át a hivatal, hanem mindnyájan csakis familiaris viszonyban vannak. A hogy eddigelé a familiaris viszonyt a rendelkezésünkre álló szerény adatok világánál megismertük, ezen nagyon kiterjedt házi, birtokkezelő, katonáskodó személyzet a familiaris viszony által bizonyos mértékben patrimonialis jellegű képet ad a középkori Magyarországról. A patrimonialis királyság elvesztette ugyan a XIII. század végén hatalmát, de az Anjouk politikai belátása a fejlődésnek szabad folyást engedve lehetővé tette, hogy a földbirtokhoz kötve megszámlálhatatlan sok, kisebb-nagyobb körre kiterjedő patrimonialis jellegű úri hatalom jöjjön létre. Így a közjogilag szabadok és nem szabadok között egy új népréteg sűrűsödött össze, a melynek tagjai — közjogi kategóriák érvényen kívül helyezésével a *dominus* jogköre alatt álló familiarisok voltak. A királyság felhasználta ugyan saját, állami céljaira e képződményt, de mivel a familiarisokat a dominushoz szoros magánjogi kapcsok kötötték, a dominust pedig a királyhoz tisztán közjogiak, melyeknek erőt csak a királyság tényleges, anyagi hatalma tudott adni, — így állandó volt a veszély, hogy a familiaris szervezetre támaszkodó nagybirtok a hatalmat a közjogi osztályok felett is saját kezébe keríti. Ha a jobbágyságot, a nemesi rendet és a királyi hatalmat mint három, egymás felett álló vízszintes réteget képzeljük el, e három rétegen függőlegesen keresztültörve állt az a sok, kisebb-nagyobb patrimonialis hatalom, melyek alsó rétegeikben a jobbágyok közül való familiarisokat, följebb officialisokat, nemesi rendből való hadi szolgákat egyesítettek fel a legfelső pontig, a mit maga az egész szervezet ura, a dominus foglalt el.¹⁾ Ha az egész képződmény alapja és

¹⁾ V. ö. Vitéz János és Losonczy Albert 1449. évi szövetséglevelét, melybe egymás officialisait, castellanusait, familiarisait és jobbágyait is belefoglalták: *Si autem familiares, jobagiones aut subditi nostri aliquas inter se causas, differentias vel controversias, sive ratione debiti, sive alterius qualiscunque contractus habuerint, id per nos aut officiales nostros jure et justicia exposcente discutere determinareque et justiciam ac satisfactionem amministrare absque favore semper et ubique teneamur, Varjú: Bánffy es. tört. 1, 664.*

hordozója, a födbirtok, nagyon kiterjedt volt, közeli volt a vesztély, hogy az állami hatalom az ily képződményektől támogatott dominusok kezébe kerül. Közelfekvő tehát a feltevés, hogy a familiaris viszony alapján álló nagybirtokos osztály patrimonialis hatalmának a politikai élet lefolyására is nagy hatása volt, különösen egyes korszakokban, mikor a nagybirtokosok felett álló közjogi hatalom nem érvényesült eléggé, mint pl. Zsigmond korában, V. László, a Jagellók uralkodása alatt. A következőkben még kísérletet fogunk tenni, a rendelkezésünkre álló, nem tagadjuk, igen csekély anyag alapján vázlatos képét adni annak, mily módon hatott a most megismert familiaris viszony a kormányzás és közigazgatás egyes ágaira. Előbb azonban még szemügyre kell vennünk, mennyiben illeszthetők bele a különben eléggé ismert *királyi familiarisok* az egész szervezetbe. — Ezen előadásban a XIII. század óta végbement fejlődésnek csakis legáltalánosabb szempontjaira szorítkozunk.

*

3. §. *A királyi familia a XIV. és XV. században.* Korábban láttuk, hogy a királyi familia tagjai jelzésére *miles*, *aulicus nobilis*, *aulicus*, *familiaris*, *juvenis aule* kifejezések voltak a XIII. század második felében használatban. Ugyanezekkel a nevekkel találkozunk a középkor második részében is a nélkül, hogy — mint *Csánki Dezső* kiemelte — az egyes elnevezések hordozói egymás között, pl. az *aule familiaris* az *aulicus regius*-tól, pontosabban meg volnának különböztethetők.¹⁾ Ugyancsak az ő kutatásainak köszönhetjük annak megállapítását, hogy Mátyás korában a királyi udvarban a kamarások és udvarnokok mellett az *aule familiares*-nek külön *coetus*-uk van, *insignia*-ikről is tudunk, külön kísérete és lovascselédsege van mindegyiknek, s a királytól fizetést húznak. Kiváltságaik közé tartozott a vámok és hasonló szolgáltatások alól való mentesség. Bíraskodási exentiójuk alapján a királyi udvarban lévő *curia militaris* hatásköre alá tartoztak, a mint ezt Hajnik kimutatta.²⁾

Ez az egész képződmény a XIII. században szemmel kísért

¹⁾ V. ö. *Csánki Dezső* : I. Mátyás udvara, I. kiadás 33, 34. l.

²⁾ *Hajnik* id. m. 60. sk. II.

királyi familiának egyenes folytatása, ugyanazon szükségletek fejlesztették ki, a melyek a magánbirtokokon a familiarisok osztályát létrehozták. A királyi udvarban kezdettől fogva meglévő hivatalok korán átalakultak közjogi méltóságokká, mint az eredetileg udvari hivatalként létesített nádorság, országbíróság, tárnokmesteri hivatal, — a királyoknak azonban továbbra is szükségük volt feltétlenül megbízható, tőlük személyes függésben lévő egyénekre, kik állandóan készen állottak parancsaik teljesítésére. Ezek voltak a XIII. századi királyi familia tagjai, s ezekéhez hasonló működést fejtettek ki XIV. századbeli utódaik is. Közönségesen fel szokás ugyan venni, hogy az Anjouk aulicusai a tőlük berendezett királyi testőrség tagjai lettek volna. Egypár elszórt említés az aulicusok hivatalos működését illetőleg egész más világításba helyezi őket. Már IV. László küldött ki udvari embert határjárásra, tehát a király jogszolgáltatási hatalmából kifolyó cselekményre: *Joannes filius Petri de Somos juvenis aule nostre majestatis specialiter ad hoc deputatus.*¹⁾ Ugyanez a fordulat formulaszerű következetességgel jelentkezik a XIV. században, bizonyítván, hogy az ily kiküldetés az aulicusok állandó feladatai közé tartozott. Nagy Lajos küllővármegyei birtokot járat be *aule nostre miles, ad id specialiter deputatus* által.²⁾ A jogszolgáltatás igazgatása ekkor már kiesett a király kezéből, a feltörekvő megyei közigazgatás szintén önállóan működött, olyan esetekben tehát, mikor a király saját érdekében, vagy a tőle képviselt állam érdekében a rendes hatóságok működését nem látta megbízhatónak, küldte ki külön megbízással az udvarában élő aulicusokat. Így gyakori, két párt vagy két fél között békesség szerzésére aulicus kiküldése: a brassóiaik vámmentessége dolgában az oláh vajda és Brassó város közötti viszály elintézésére Lajos király *aule sue milest* küld ki.³⁾ Természetesen nagyobb fontosságú s közjogi vonatkozású dolgokban magasabb állású egyéneket, tanácsának tagjait, püspököket stb. alkalmaz. Nagyon gyakori és a személyes testőrségi szolgálattal ellentétben álló, azt szinte kizáró foglalkozásuk az aulicusoknak, királyi kinevezésre vala-

¹⁾ 1283: *Deutsch-Firnhaber*: Urkundenbuch 130.

²⁾ 1349: Székely Oklt. 1, 53.

³⁾ 1368: *pro perpetuo pacis vinculo... ordinando pariter et confirmando ad nostram delegasset presenciam*, Zimmermann-Werner 2, 306.

mely vár és a hozzá tartozó birtok kezelése. Így találunk egy királyi udvari vitézt megyei ispánság és a boldogkői várnagyság tisztjében.¹⁾ — II. Károly udvari vitézét a besztercei várnagyságban²⁾ stb.

Ezen birtokigazgatási és bizonyos fokig közigazgatási tevékenység mellett az aulicusok és királyi udvari milesek hadi szolgálatot is teljesítettek, de nem mint zárt testőrség tagjai, hanem mindegyik külön királyi kinevezés folytán évjáradékot húzott a királytól és ennek fejében külön csapatot tartott saját hadi szolgálóból, familiarisaiból, a melylyel kész volt a királyt mindenüvé kísérni, akkor is, mikor különben sem a közszabadok hadfölkelése, sem a hivatali és magánbanderiumok nem voltak behívhatók. Azaz itt is egy patrimonialis jellegű szervezettel találkozunk, a mely szervezetben csak a legfelső tag, az egésznek feje függ a királytól, a többi mind az aulicusnak, mint a familiaris viszony alapján álló dominusnak van alávetve. Ilyen udvari emberek csapataira, melyekkel a közelebbiről eddig még ismeretlen összetételű királyi banderium könnyen volt növelhető, az Anjouknak ép úgy szükségük volt dynastikus politikájuk követésénél, mint Zsigmondnak is sok külföldi utazásánál, már csak azon csekély hatalmánál fogva is, melyet a hazai nagybirtokosokra gyakorolt.³⁾

Az intézmény, úgy látszik, ép ezen körülményeknél fogva, Zsigmond korában vesz fel szilárd alakot, még pedig külső vonatkozását illetőleg, német mintára, a mint hogy Zsigmond udvarát és a vele összefüggő kormányzási szerveket illetőleg nehéz a magyar és német birodalmi elemeket pontosan szétválasztani. Annyi bizonyos, hogy a Zsigmondtól kiadott, familiaritást adományozó okleveleknek még contextusbeli formulái is nagy rokonságot mutatnak, a német birodalmi kancelláriától hasonló

¹⁾ 1351: *Fejér* 9², 58.

²⁾ 1386: *Varjú* id. m. 1, 378, 379.

³⁾ Az aulicusok mindkét, katonai és közigazgatási szerepére jellemző Zsigmond egy 1403. oklevelében *magister Martinus filius Georgii Ders de Zerdahely aule nostre familiaris pridem regni nostri Hungarie vicepalatinus, nunc autem unus ex capitaneis exercitus Hungarorum nostrorum* (Orsz. Levéltár NRA 1017—30. = DL. 8869.), a ki másutt így említettik: *unus ex generalibus capitaneis totius exercitus Hungarorum nostrorum* (u. ott NRA 520—29. = DL. 8868.); a viczenádorság és országos főkapitányság sehogy sem egyeztethető össze közönséges testőri szolgálattal.

ügyekben kiadott oklevelekéivel, a mit a következő összehasonlítás is feltüntet:

Magyar forma: ¹⁾

volentes te nostris perhonorare favoribus te in verum legitimum familiarem nostrum de certa nostra scientia gratanter assumimus et aliorum familiarium nostrorum numero ac cetui gratiosius aggregamus decernentes tenore presentium et hoc nostro regio statuantes edicto, ut exnunc inantea ubique locorum universis privilegiis, jurbus, libertatibus, honoribus, prerogativis, gratiis, indultiis et immunitatibus in persona ac rebus et possessionibus tuis quemadmodum ceteri familiares nostri de jure vel de consuetudine gaudere soliti sunt, tu quoque secure gaudeas et libere potiaris.

Német birodalmi forma: ²⁾

ac de certa nostra scientia in supradicte aule nostre nobiles familiares motu proprio assumimus et assumimus per presentes vosque aliorum nobilium familiarium nostrorum numero ac cetui benignius aggregamus decernentes expresse et hoc regio statuantes edicto, quatenus exnunc inantea universis et singulis libertatibus, emunitatibus, honoribus, privilegiis atque gratiis ubique locorum perfrui et gaudere debeat, quibus ceteri familiares nobiles nostri potiuntur et utuntur quomodolibet, consuetudine vel de jure.³⁾

¹⁾ 1407: Fejér 10⁴, 602.

²⁾ Német birodalmi registraturakötet E, a cs. és kir. házi, udv. és áll. levéltárban, f° 42.^v V. ö. Regesta imperii XI (Altmann) 422. sz.

³⁾ Az idézett német kancelláriai formula az ünnepélyes, *in majori forma* oklevelekről való, az egyszerűbbeké hasonló: *in familiarem et militem assumpsimus ac ceterorum militum familiarium nostrorum cetui presentibus aggregamus decernentes expresse et hoc regali statuendo edicto, quod ex nunc inantea universis et singulis jurbus, immunitatibus, privilegiis, et gratis ac indultis ubique locorum gaudere et perfrui debeas, quibus ceteri aule nostre regie milites potiuntur et utuntur quomodolibet consuetudine vel de jure*, u. ott E, f° 3, Altmann 62. sz. — Magyar alattvalók is kapnak a német birodalmi kancelláriától familiarisságot, így Ozorai Máté miles (Altmann 802. sz.), különben Zsigmond idegen (olasz, németalföldi) városok lakói közül is, a hol éppen tartózkodott, számtalan familiarist nevezett ki. Csánki id. h. nem derül ki, mire alapítja azt, hogy a *cetus* intézmény volt.

A német birodalmi familiarisi kinevezések az illetőnek évi járadékot adnak, a mi a kincstártól készpénzben fizettetik, nem pedig valamely birtokra vagy jövedelmi ágra utaltatik, s melléje az illető és egész háznépe számára *salvus conductus*. A hazai királyi familiaritással a pénzbeli fizetés és *salvus conductus* mellett a királyi udvar joghatósága alá helyezés, azaz a többi hatóság alól való *exemptio* is járt. Ebben is feltűnik, hogy a királyi familia az eddig szemügyre vett magánfamiliákkal ugyanazon alapokon nyugodott. A mint ugyanis a nagybirtokosok kezdettől fogva megtartják maguknak familiarisaik felett való bíraskodási jogait, ugyanígy a király sem engedi familiarisait mások joghatósága alá.

Az egyes aulicusoktól tartott katonaság elég nagy számára következtethetünk azon összeg nagyságából, melyet a király a szolgálatért évdíjként rendel. Így veszi fel Zsigmond Ellerbach Jánost és Bertholdot familiarisai közé, *ratione sallarii* egyenkint évi 1500 frtot adván nekik.¹⁾ Hadi szolgálatuknak a török háborúk adtak nagy fontosságot, mikor a királynak a végvárak őrzésére és becsapások elhárítására állandóan szüksége volt saját rendelkezésére rögtön készenálló nagyobb csapatokra. A XV. századon át végbement fejlődést az 1500 : XXI. t.-cz. szentesíti, mely a királyi aulicusokat kötelezi birtokaik után katonaság tartására és egész jogállásuk tekintetében a banderiumot tartó urak, a bárók után közvetlenül jelöl ki nekik helyet,²⁾ s ezzel a tisztán évdíjas aulicusokénál fejlettebb fokot tüntet fel. Kivételes állásuk azonban udvari szolgálatukhoz van kötve. Elvesztik azt, a mint *servitio R^{ie} M^{tis} renunciaverint et in curia sue M^{tis} versari neglexerint*. Ezen törvény rendelkezéséhez képest találunk az egész Jagello-korban *aulici huzarones-t*, *aule regie familiares-t*, kik a királytól készpénzben járó *sallarium* fejében a végvárat őrzi saját embereikkel, s fizetésüket nem a végvári kapitánytól, bántól, hanem egyenesen a királyi udvarból kapják, a hova elég

A német formulával való egyezés felveti a gondolatot, hogy a *cetus* csak a *numerus* synonymája, s így csak szóvirág, minden reális jelentőség nélkül.

¹⁾ 1386 máj. 20, *in nostros familiares* veszi fel, galgóczi gr. Erdődy-levéltár lad. 50. fasc. 4/8.

²⁾ *aulici R^{ie} M^{tis}, qui de bonis et possessionibus eorum gentes pro regni defensione conservare debebunt.*

gyakran kénytelenek egy-egy familiarisukat, servitorukat a zsold megsürgetéseért felküldeni.¹⁾ Köztük ép úgy, mint Zsigmond korában, többnyire tényleg is az udvarnál teljesített szolgálatban egy csomó idegent találunk, a kik vendégképen jöttek a királyi udvarba s hosszabb ott tartózkodásuk esetén nem voltak más-ként beilleszthetők az udvari életbe, — hiányozván a későbbi nemzetközi diplomatiái kötelék, — mint hogy udvari familiarissá nevezettek ki.

Mindezek a közigazgatási és hadi kötelezettséggel bíró familiarisok voltak a királyi familiának előkelőbb tagjai. Rangsorban nem sokkal utánuk lehettek a királyi udvarban dolgozó iparosok, kézművesek, szolgák, lakájok fejei, a mely népekről Mátyás udvarában *Csánki Dezső* festett színes képet. Ezekre vonatkozik az 1405. I. decretum, *officialibus tam nostris, quam reginalibus videlicet pincernarum et dapiferorum magistris, dispensatoribus, hostiariis, cocis et aliis* (XIII. t.-cz.). Nagyon valószínű, de a kiadatlan okleveles anyag pontos átkutatásából igazolandó volna, hogy a magyar királyi udvarban ép úgy megvoltak mindazon udvari szolgálati keretek, melyek Nyugaton, a német császári és territorialis udvarokban megtalálhatók.²⁾ A magyar királyi udvarban egyedül abban lehettek más viszonyok, hogy míg a nyugati udvari hivatalnokok uraikhoz előbbutóbb hűbéri viszonyba jutottak, s ennek folytán egyrészt hivatalukat családjukban örökössé tették, másrészt hivataluk által a legelőkelőbb társadalmi osztályba és a legelső rendbe emelkedtek: addig nálunk, bár a legnagyobb hivatalok (nádor, ország-bíró, főasztalnokmester stb.) korán kiválva a királyi udvarból közjogi méltóságok lettek, — az udvarban maradt és tényleges

¹⁾ 1525—26. évi kincstárnoki számadások, Magyar Tört. Tár XXII. 79. sk., 162. sk. — *Engel*: Monumenta Ungrica 198. sk. II. Tényleges végvári szolgálatot végző aulicusok tisztjeit is a király nevezi ki, a mint II. Lajos *nobilibus universis aulicis nostris levis armature in partibus Temesiensibus et Sebesiensibus servantibus* Kiskállói Jánost nevezi ki *in capitaneum cum solita potestate* (1525: Orsz. Levéltár NRA 830—32. = DL 24135.).

²⁾ V. ö. a német jogtörténetek mellett *Ficker*: Die Reichshofbeamten der staufischen Periode, Sitzungsber. d. k. k. Akad. d. Wiss., philos.-hist. kl. 1862, 447. — Az újabb irodalom összeállítása: *Dungern*: Der Herrenstand im Mittelalter 1908., I. köt.

szolgálatot teljesítő hivatalnokok soha nem jutottak urokhoz hűbéri kötelékbe, hanem a familiaris viszonyban szerződéses kapcsokat találván, mindvégig ennek keretében maradtak.

Számuk, a lassan haladó pénzgazdaság következtében is, meglehetősen nagy volt. A XV. században állandóan hangos volt a panasz, hogy a mindenféle kiküldetésben járó, valamint az udvarral utazó familiarisok ellátásával megkárosodik az ország.¹⁾ A régi panaszok a királyi udvar nyomasztó descensusáról most a királyi familiarisok elleni panaszban körvona'azódtak. Minket itt csak annak emlékezetbe hozása érdekel, hogy minden királyi familiaris, elkezdve az aulicus huszártól, *adolescentes*, *aprodiani*, *curiales* (*cubicularii*, *camerarii* stb.), *factores*-ig és szolgálkig, rendes fizetést húz a királyi udvarból és szolgálatát saját elhatározásából, persze a szerződés megsértése nélkül, szabadon elhagyhatja. Ezek a királyi udvari alkalmazottak talán a legelsők hazai földön, kik pontosan megszabott és készpénzbeli fizetést kapnak szolgálatukért, a mi mellett, a familiaris viszony patrimonialis jellegéhez képest, ruházatot és leggyakrabban élelmet is természetben kapnak, a mint ez a Jagellók kincstárnokai számadásaiból egyes szolgálati ágakra könnyen konstatálható. Főként az előkelőbb familiarisok kaptak embereik hadi szolgálata fejében készpénzfizetést, bár a királyi udvar, ép a középkori királyságnak az államot magában foglaló jellegéhez képest, elég alkalmat adott a király személyéhez közelállóknak saját embereik jutalmazására. Így nagyon gyakori, hogy a király valamelyik familiarisának familiarisát nemesíti²⁾ — saját familiarisának birtokát közterhek alól mentesíti.³⁾ A királyi familiarisoknak tényleges, de közjogilag sehogysem biztosított befolyására mutat, hogy Zsigmond királynak dispensatora benn ül és referál a királyi tanácsban, s a király az ő relatiójára menti fel ennek egyik familiarisát jogerős bírságok alól, miután ugyanezen familiarisa már előbb nemesítést nyert a királytól.⁴⁾

¹⁾ 1439: XVIII., 1458: XI., 1468. pozsonyi decr. XIII. t.-cz. (*Kováchich*: Suppl. 2, 204.)

²⁾ 1431: Hazai Okmt. 1, 327.

³⁾ 1459. egy aulicus jobbagyai a kamara haszna alól felmentetnek, Hazai Oklt. 426.

⁴⁾ 1406, 1410: Hazai Okmt. 2, 174. és 190.

III.

A familiarisok a középkori közigazgatásban.

A következőkben a familiarisoknak a középkori közigazgatásban való szereplését szeretnénk megvizsgálni. Előre kell bocsátanunk, hogy ezen vizsgálat szükségképen a familiarisok általános viszonyai rajzánál is vázlatosabb lesz, s még kevésbé tart igényt arra, hogy az érintendő alapvető kérdésekre csak bizonyos mértékig is kielégítő feleletet adjon. A hazai kormányzási és közigazgatási szervek történetének kezdetleges állapota mindenki előtt ismeretes. Részletes kutatásokat *Hajnik Imre* korszakalkotó munkáin kívül egyes, főként régebbi íróknál elvéve találunk, pedig mindaddig, míg az egyes hivatalokról s közigazgatási szervekről részletes, specialis tanulmányok, monographiák nem állanak rendelkezésünkre, lehetetlen még csak megközelítőleg is általánosabb érvényű véleményt alkotni a hazai közigazgatás kifejlődéséről. E helyütt egyedül a familiarisoknak a közigazgatás terén való működéséről szándékozunk pár adatot összeállítani, melyek talán élesebb világításba helyezik a hazai közigazgatás patrimonialis jellegét, mint az eddigi szétszórt megjegyzések.¹⁾

Schmollernek szinte kánoni érvényt nyert kutatásai szerint ²⁾

¹⁾ A specialis kutatás már felismerte a patrimonialis jellegét, a nélkül persze, hogy a specialis tárgyból általánosíthatott volna és a jelenléget másutt is észrevehette volna. Így a székely ispán hivatalát illetőleg *Connert János*: A székelyek intézményei a legrégibb időktől az 1562-iki átalakulásig, Kolozsvár 1901., 120. l.: »Érdekes tény, hogy egy királyi tisztnek joga van helyettest állítani, s azt teljhatalommal felruházni és pedig úgy, hogy ezt a helyettest a király is elismerte tisztviselőnek. De megtörténik az is, hogy az altiszt más helyettest állít helyébe és az megint egy harmadikat és mindegyik a teljes hatalommal van felruházva.« Hasonlóként csodálkozva veszi észre *Gábor Gyula*: A megyei intézmény kialakulása és működése Nagy Lajos alatt, 78. l., hogy az alispánnak a főispántól való kinevezése gazdasági conventióhoz hasonlít. Mindketten, *Connert* és *Gábor*, az okleveles anyagnak tárgyilag korlátozott részei pontos átvizsgálásából helyes megállapításokhoz jutottak és kiérezték a tőlük vizsgált intézmény patrimonialis jellegét.

²⁾ *G. Schmoller*: Über Behördenorganisation, Amtswesen u. Beamten-thum im Allgemeinen u. speciell in Deutschland u. Preussen bis z. Jahre 1713. (*Acta Borussica*, Behördenorganisation Band I.) 22, 46. sk. II.

a XIII. század Németországban még a feudális hivatalszervezet kora volt, a mely szervezetben a hűbérjogon bírt hivatalokat legnagyobb részt ministerialisok töltötték be. A ministerialisok zárt renddé fejlődésével e hivatalok kiesnek kezükből, s a birtokhoz kötött hűbéri hivataltól kezdve egy csomó átmeneti forma fejlődik ki: pénzfizetési, szolgálati hűbérként bírt hivatal, időleges hűbér, majd a hűbéri eskü helyébe szolgálati eskü lép, s mindezen, ma még a német történetben sem elég világosan látható átmeneti formákon keresztül jön létre a hűbéri jelleg teljes letörlése után a modern hivatalszervezet legközelebbi alapját képező XVI. századbeli hivatalnok-osztály. Ezen nyugati, első sorban német fejlődési processus szemügyre vétele első pillanatra is utasítólág követeli a hazai fejlődést illetőleg a familiarisoknak a hivatalszervezettel való összefüggésének vizsgálatát, minthogy — a mint láttuk — a familiarisok ugyanolyan birtokjogi és gazdasági feltételek folytán állottak elő nálunk, mint Nyugaton a ministerialisok. Mivel azonban szintén ismeretes, hogy a hazai fejlődésben soha sem jött létre a hűbériségnek kifejlődött alakja, ennél fogva a *limine* konstatalható, hogy a hazai közigazgatás középkori képe lényegesen más vonásokat fog mutatni, mint a német közigazgatásé. Ezek után kénytelenek vagyunk egy-egy hazai közigazgatási szervet közelebbről szemügyre venni, még pedig első sorban az erdélyi vajdától és székely ispántól reprezentált szervet, mint a melynek külső történetét illetőleg pár régebbi munkában hasznos adatokat találtunk,¹⁾ s melynek története a bevezető sorainkban említett I. Ferdinánd-féle erdélyi közigazgatási reform szempontjából is közelebbről érdekel bennünket.

*

1. §. *Az erdélyi vajda és székely ispán hivatala.* Köztudomású dolog, hogy az erdélyi vajdaság és székely ispánság betöltése ép úgy,

¹⁾ *Benkő*: Transsilvania, *Eder*: Observationes criticae et pragmaticae ad historiam Transsilvaniae sub regibus Arpadianae et mixtae propaginis, Cibinii 1803.; — *Sig. Kósa*: De publica partium Transsilvanarum administratione civili atque militari sub wayvodis, Viennae 1816. — *J. K. Schuller*: Umrisse u. Kritische Studien z. Gesch. v. Siebenbürgen, I. 1840. (v. ö. még *Schlözer*: Kritische Sammlungen); — *Szilágyi Sándor*: Erdélyország története tekintettel művelődésére, I. 1866.

mint az ország többi főméltóságainak kinevezése a királyi prerogativa körébe tartozott. A király kinevezte a neki tetsző egyéneket vajdává vagy ispánná, s erről értesítette az erdélyi országlakókat, hogy nekik engedelmeskedjenek, mint sajátmagának: a vajda és székely ispán még a középkor legvégén is a király *embere*, a király személyes dispositiójától függő egyén volt,¹⁾ a kit a király letehetett, újra kinevezhetett, a mint ezt nemcsak az erőskezű Mátyás, de még a hatalomnélküli II. Ulászló is sikerrel megtette.²⁾ Természetesen közjogi méltóságot töltött be a vajda is, az ispán is, de a kinevezés és letevés módjából, mely az egész középkoron át ugyanaz volt, mint az Árpádok patrimonialis korában, világosan kitűnik, hogy a vajdának a királylyal szemben — hivatalfosztás esetén — semmi garancia, legkevésbé alkotmányjogi garancia nem állott rendelkezésükre. A király és vajda viszonya tehát *tényleg* hatalmi kérdés megoldásán nyugodott. Ha a vajda úgyis nagy hivatali hatalmával családi magánhatalmat is össze tudott kötni, s még hozzá az erdélyi autonóm testületeket is magához tudta csatolni, s ha ugyanekkor a királyság patrimonialis hatalmi alapjai gyengék voltak, a vajda önállósíthatta magát, azaz közjogi méltóságból territorialis hatalommá válhatott, a mint ezt László vajdánál láttuk a XIV. század elején. A XV. században hasonló lehetett Hunyadi János és Ujlaki hatalma, majd Báthory Istváné, s utána Szapolyay Jánosé. A király a két hivatalt hű szolgálóinak adta s ha a király gyenge volt, hű szolgálóit saját hasznukra gazdálkodtak. Ezen tényállás, mely az ország rendei, országgyűlés közreműködése, hasonló közjogi momen-

1) 1438: Albert király a brassóiakhoz: *honorem comitatus Siculorum nostrorum talibus duximus conferendum personis, de quorum fide et operum strenuitate nulla dubitatione possumus agitari*, Székely Oklt. 1, 137. — 1402. a két új vajda írja, hogy Zsigmond kinevezte őket *ad dignitatem officii wayvodatus Transsilvani . . . et in ejusdem R^{ie} M^{tis} persona nos gressus nostros versus ipsas Transsilvanas partes irányozták*, Zimmermann-Werner 3, 266, 268.

2) 1493: *quia nos wayvodatum illarum partium ac comitatum Siculorum a fidele nostro etc. Stephano de Bathor iudice curie nostre, salva gracia et benivolencia nostra erga eundem permanente auferentes*, új vajdának adja, *de quorum fide et fidelitate plene confidimus*, Székely Oklt. 3, 124. — 1505. II. Ulászló: *ratione dicti honoris comitatus Siculorum quem jam nobis remittere debet*, u. ott 1, 304.

tumok, hűbéri eskü, szolgálati eskü nélkül jött létre, a király és a vajda közötti viszonyt tisztán patrimonialisnak mutatja be. Csakis a Jagellók korabeli törvényhozás merészel egyes dolgokat kérni a királytól a legfőbb méltóságok, s így köztük a vajdaság betöltését illetőleg.

A katonai és polgári: igazságügyi, pénzügyi, közrendészeti igazgatás néhány specialis ág kivételével, s időnkint ezek is, a vajda és székely ispán kezében voltak. Mikor még a székely ispánság nem volt állandóan összekötve a vajda személyével, valószínű, hogy a székely ispánság betöltésénél a király meghallgatta a vajda véleményét,¹⁾ erre mutat, hogy nagyon gyakran rokonokkal tölti be a király mindkét méltóságot. Mindkét hivatalnok szolgálatáért fizetést kapott, eleinte csak természetben, a vajdai és ispáni birtok jövedelmeiből, hivatali bevételekből (bírságok, főbenjáró ítélet folytán a vajdára szállt javak), később készpénzben is (a XV. század második fele óta 12.000 egész 15.000 frtban). A rájuk bízott adminisztrációnak összes egyéb szervei azonban nem a királytól kaptak fizetést, a mint a XV. századból és a XVI. század elejéről maradt számadástöredékekből is látszik, hogy Erdélyben az összes állami hivatalnokok közül egyedül a vajda és a székely ispán kaptak a királyi kincstárból fizetést.

Az erdélyi administratio szerveinek egy része autonom volt: így a székely és szász önkormányzat szervei, bizonyos fokig a vármegyékben egyesült nemesség is; ezek természetesen kiesnek vizsgálatunk köréből. A nem autonom közigazgatási apparátust kitévő hivatalnokok két csoportba oszthatók. Az egyikbe tartozók a vajda udvarában működtek, mint a vajdai joghatóság functionariusai, s ez esetben a vajdától delegálás folytán időről-időre az igazságszolgáltatás hagyományossá vált helyein, mint a tordai vagy szentimrei törvényt napokon képviselték a vajda személyét. Ilyenek voltak a vicevajdák, ezek helyettesei, valamint a szintén bíraskodási funkcióból kifejlődött vajdai cancellaria tagjai, a notariusok, már igen korán előjövő protonotariusok, scribák, később secretariusok. A másik csoportba a vajdai területen működő vidéki hivatalnokokat sorolhatjuk, kik egyrészt a

¹⁾ 1454: V. László *per dispositionem gubernatoris Remildo hispanatum Siculorum contulisset sigillatis litteris*, Székely Oktl. 1, 168.

vajdasághoz tartozó várakat és birtokokat kezelték és az ezekhez kötött földesúri jogokat gyakorolták, másrészt az erdélyi területen a királyt illető, s a vajdára bizott jövedelmeket, a regalékat kezelték. Ezek közé tartoztak a vámkezelés személyzete, a pénzverés, ércz- és sóbányák, sószállítás kezelő emberei. Ezen utóbbi jövedelmek gyakran bérbe voltak adva, mint egyes vá-mok, a huszad, a pénzverés, máskor egy külön, a királytól kinevezett főhivatalnoknak voltak alárendelve, a ki azokat saját hatáskörében, a vajdától függetlenül kezelte; így a sókamarák rendszeren külön sókamaragróf alatt állottak, egyes adónemek szintén.

Mindezekről meg kell különböztetnünk azon egyéneket, kik a vajdának mint magánembernek s mint nagybirtokosnak voltak alávetve. S mivel a vajda hatalmas úr volt, s nagy kiterjedésű birtokokkal rendelkezett, ha gyakran nem is Erdélyben, de Magyarországon, pl. a Dunántúl (mint a Laczkfiak, Losoncziaiak) nagyon sok ilyen magánszolgálatában lévő embere volt. Azaz a magánbirtokon élő familiarisoknak legkülönbözőbb válfajait megtaláljuk a vajda udvarában és birtokain. Állandóan találkozunk a vajda famulusaival, familiarisaival; szó van igen korán a magánbirtokon lévő familiarisok előkelőbbjeiről, így a vajda *dapiſeré*-ről,¹⁾ a vajdai *aule juvenis*-ről,²⁾ igen sok officialisról ugyanoly hatáskörökben, minőkben az előzőkben láttuk őket. A kérdés a következő: megvolt-e a határvonal a vajdai közigazgatást végző egyének és a vajda familiarisai közt, azaz nem végezték-e a közigazgatást teljesítő egyének, mondhatjuk, az államhivatalnokok a vajda magánügyeit, s viszont nem funkcionáltak-e a familiarisok, mint a vajdai közigazgatás szervei. Ugyanezen kérdés állítható fel a székely ispánságot illetőleg is.

A vajdai hivatalnokoknak a vajda magánügyeiben tett szolgálatait illetőleg eléggé meggyőző példáink vannak. Losoncz László vajdának protonotariususa, Gál mester, *pro domino suo* és az egész Losoncz-család képviselőjében jelent meg 1380-ban a nádor előtt oly perben, mely tisztán a Losoncz-családot érintelte. Ugyanezen Gál mester, vajdai protonotarius mint Losoncz

¹⁾ 1308 körül: *magister Petrus dapiſer domini wayvode*, Zichy-Okmt. I, 122.

²⁾ 1324. vajdai ember *Ladislaus de Pech, juvenis aule nostre*, Székely Oklt. I, 39.

Mihály procuratora áll 1382-ben a nádor előtt.¹⁾ A *pro domino suo* kifejezés, valamint a család és családtagok ügyeiben való eljárás arra mutat, hogy itt a Losonczi-család egyik tagjának familiarisával van dolgunk, s miután ezen családtag erdélyi vajda lett, familiarisát nevezte ki a vajda mellett lévő protonotariusi állásra; ez azonban továbbra is megmaradt az urához való személyes viszonyban.

Ezen adat rámutat a további kutatás útjára: meg kell vizsgálnunk a vajdai hivatalos és magánhatalom közti tényleges összefüggést. Kevés adat áll természetesen rendelkezésünkre, egyes sporadikus jelenségeket mégis felismerhetünk. Úgy látszik, már a XIII. század második felében nem volt a vajdai hatalom a magánhatalomtól elkülönítve: az egyik vajda sürgős ügyben tanácskozássra hívja magához más nemesekkel együtt *proximusa*it, tehát vele személyes viszonyban lévő egyéneket.²⁾ László vajda korában hasonlóképpen lehetetlen a magán- és közhatalmat egymástól elválasztani. Az ő udvarbírája (*judex curie*) halaszt el egy pert a vajdának Erdélybe való visszaérkezéséig, a mikor majd ez ügyben négy megnevezett ember, s köztük a vajda *dapifere* fog itélkezni.³⁾ Már az előzőekben láttuk, hogy a *judex curie* és a *dapifer* a földesúri familia tagjai voltak, ez esetben tehát familiarisok gyakorolják a vajdai közhatalom bíraskodási functióit. 1319-ben Losonczi Tamás székely ispán ügyvédjével találkozunk, a ki az ő birtokán várnagy s e mellett a telegdi székelyek felett vicejudex, — máskor egyszerűen *officialis magistri Thome comitis Siculorum* néven fordul elő.⁴⁾ Hasonló személyes összeköttetésre mutatnak a következő fordulatok: a vajda medgyesi hivatalnokáról 1349-ben így ír: *nostrum hominem officialem de Medgyes*,⁵⁾

¹⁾ *Varjú*: Bánffy cs. tört. I, 367, 369, 514, 520., ugyanez képviseli 1399-ben László vajda fiát Jánost.

²⁾ c. 1277. Miklós vajda *proximis suis carissimis*. *Cum nos in vestra proximitate confidenciam et spem geramus specialem et nunc tempus assit et advenierit, quo vestre proximitatis indicia nobis possitis demonstrare*, mondja a közhatalom viselője, *Wenzel* 12, 207.

³⁾ *Zichy-Okmt.* I, 122.

⁴⁾ *Varjú* id. m. I, 47, 263. (*pro domino suo*).

⁵⁾ *Fejér* 91, 734. után felhasználta *Rud. Theil*: *Geschichte der zwei Stühle Mediasch u. Schelk bis z. Mitte d. 15. Jhs.* (*Arch. d. Vereins f. sieb. Ldkunde* N. F. 21, 231.)

— a székely ispán aranyosi hivatalnokát így nevezik: *Renoldum comitem officialem suum de Siculis de iuxta Aranyas*,¹⁾ — ugyanezen aranyosi officialis képviseli a hiteleshely előtt urát, a székely ispánt és ennek testvéreit egy birtok perükben.²⁾ Tamás vajda kükküllővári várnagya, tehát a vajda hivatalos hatalmának functionarius a tőle Erdélybe hozott és ott gazdaggá tett Pogány István, a ki neki egyúttal rokona is volt.³⁾ A király maga is említi, hogy a székely comes medgyesi officialisa ennek egyúttal serviense is.⁴⁾ Ugyanezen familiaris viszonyra mutat az is, hogy a főhivatalnok alárendeltjét sajátjának nevezi, így a vajda ispánjait,⁵⁾ valamint minden bíraskodó functionariusát.⁶⁾ Nagyon jellemző mindezen tisztségek magánjogi jellegére, hogy Laczkfi Dénes vajdának *specialis notarius* egy gyánti nemes, Simon. Gyánt tolnamegyei község ugyanis a Laczkfiak kezén volt, különben is az ő törzsbirtokaik közelében feküdt s így felvehető, hogy Simon még a Dunántúl került a Laczkfiak szolgálatába, s velük jött Erdélybe, azaz hogy a vajdák az alattuk álló köztisztségeket családi birtokaikról magukkal hozott, hozzájuk személyes viszonyban lévő emberekkel is betölthették.⁷⁾

A vajdai tisztség alá tartozó várakat kezelő várnagyok is a vajda kinevezésétől függtek, ilyenek a XIV. században Csicsó, Bálványos, Léta, Kükküllővár, Újvár, Déva.⁸⁾ Ezen kezelési ágban igen világosan szemlélhető a vajdától függő hierarchia. A várnagy, alvárnagy, különböző officialisok a vajdától vagy az

1) 1319: *Fejér* 8², 237.

2) 1319: Székely Oklt. 1, 36.

3) 1332: Történelmi Tár 1889., 531. A hátszegi várnagy Stibor vajdának rokona 1398., u. itt 735.

4) 1340: *Ladislavus crispus serviens et officialis magistri Ladislai comitis Siculorum de Medyes*, Történelmi Tár 1888., 85., v. ö. u. itt 82.

5) *Pl. comiti nostro de Zonuk exteriori*, rendes kifejezés, *Fejér* 8⁴, 664.

6) 1342: *communes iudices nostri, scilicet officiales et castellani*, *Barabás*: Teleki-Okmt. 1, 69. Megfordítva a vajdai hivatalnokok nevezik uroknak (*dominus suus*) a vajdát, *pl. Varjú* id. m. 1, 274.

7) 1363: *Fejér* 9³, 358., v. ö. u. itt 201. és *Csánki*: Magyarország történelmi földrajza 3, 409. A Laczkfiaknak családi birtokain, ép Tolnamegyében nagy számmal élő familiarisairól l. *Fejér* 9⁴, 361.

8) 1359: *Zimmermann-Werner* 2, 164.; 1357. *castellani suis de Dewa, de Kukulleu, de Wywar et de Kuholm*, u. itt 133, 164.

alvajdától neveztettek ki, máskor a közvetlen felebbvalótól. Ez utóbbi esetben a várnagytól kinevezett alvárnagyok az előbbinek familiarisai, azaz a királyi vár és ehhez kötött bevételek és jogok kezelői egymással személyes, magánjogi viszonyban vannak. Jellemző erre, mikor a királynak egy, a várnépet illető parancsát a hiteleshely emberei át akarták adni a bálványosi alvárnagynak, de ez nem fogadta el, mivel ő a várnagy távollétében, *absque domino suo respondere non valeret*.¹⁾ A töröcsvári alvárnagy hasonlóként várnagyának volt embere, ez utóbbi pedig mint székely alispán a székely ispántól neveztetett ki.²⁾ Hasonló lehetett a viszony a görgényi alvárnagyok, a várnagy, s egyúttal maroszéki alispán és a székely ispán között is.³⁾

Ezen elszórt adatok élesebb világításba helyezésére legyen szabad még pár általánosabb vonatkozású esetet felhozni. Az egyik az aranyosszéki ispán kinevezése 1469-ben. A kinevezésről Monoszlai Csupor Miklós vajda és székely ispán következőkép értesíti Aranyosszéket: *Quia nos nobilem Johannem Fejes pro suis serviciis in medio vestri, quo ad partem scilicet nostram in vestrum comitem eligavimus et deputavimus*, — engedelmeskedjenek neki, mint az ispán saját személyének, a bevételeket és bírságokat neki, *aut homini suo per ipsum ad id deputato* rendesen szolgáltatassák be.⁴⁾ Rédei János alvajda írja egy hónap mulva szintén Aranyosszékhez, hogy mivel a vajda, *dominus scilicet noster graciosus scribit nobis, ut sua magnificencia honorem comitatus sedis predictae, durante suo beneplacito, nobili Johanni Fejes, familiari suo dedisset et contulisset, ipseque Johannes Fejes in persona sua hunc Ambrosium familiarem suum presentium scilicet ostensorem vestri in medium deputavit*, ezen Ambrusnak is engedelmeskedjenek. S végül a királynak egy perhalasztó leveléből megtudjuk, hogy hetényi Fejes János urának, a vajdának csapa-

¹⁾ 1370: Zimmermann-Werner 2, 352.

²⁾ 1458: Székely Oklt. 3, 69, — familiarisai útján érintkezik pl. Szebennel, u. itt 89.

³⁾ 1470: Székely Oklt. 3, 89. az alvárnagyok alispáni parancsra végeznek bíraskodási functiókat. — A *provisor curie* valószínűleg a várnagy embere volt, gyakran nemes, pl. a csicsói 1483: Barabás id. m. 2, 157.

⁴⁾ Székely Oklt. 1, 211.

tában harczol a csehek ellen.¹⁾ A vajda tehát a vajdai területen lévő egyik közigazgatási hivatalra familiarisát nevezi ki, a ki e kinevezés folytán élvezi a hivatallal járó jogokat és jövedelmeket, de továbbra is megmarad a vajda familiaritásában és mivel ép a vajdának, mint magánembernek tett szolgálata akadályozza hivatali dolgainak személyes elvégzésében, ezeket saját familiarisára bízza, a kit hivatali kötelességeit és jogait illetőleg teljhatalommal ruház fel. Ha még ehhez vesszük, hogy az alvajda is urának, *dominus*-nak hívja a vajdát, tehát tőle van kinevezve, látható, hogy Aranyosszék nem a király, hanem a vajda és ennek emberei joghatósága alatt áll, s hogy a közigazgatás itt nagyon csekély mértékben állami, de annál inkább magánjelleggel bír.²⁾

S nincs okunk feltenni, hogy Aranyosszék kivételes helyzetben lett volna. A közhatalomnak Erdély területén lévő *functionariusait* illetőleg a vajdai kinevezési jog általános érvényére is vannak adatok. Zsigmond király is, II. Ulászló is maguk írják, hogy az alvajdák és többi hivatalnokok kinevezése egyedül a vajdának hatáskörébe tartozik,³⁾ még pedig mind a két király olyan mellékesen említi e reánk nézve igen fontos tényt, hogy világosan látható, mennyire régi és általánosan elismert gyakorlatról van itt szó. Ezek után, konstatálván, hogy a vajda (és székely ispán) egész hivatali területén lévő tisztviselők a vajdától nevezettek ki, könnyen megállapítható a familiaris viszonynak a középkori erdélyi közigazgatással való szoros összefüggése. A vajda, természetszerűleg, legmegbízhatóbb embereivel töltötte be ezen állásokat, a kik így nem a távollévő királynak voltak hűségre kötelezve, hanem egyedül uroknak, a vajdának, a kitől

¹⁾ U. itt. 212, 214.

²⁾ Connert id. h. igen helyesen fogta fel a kérdést, — természetesen a familiaris viszony ismerete nélkül az összefüggést nem tudta megmagyarázni.

³⁾ Zsigmond 1397: *Stiboris wayvode parcium nostrarum Transsilvanarum vel vicewayvode ejusdem partibus in eisdem per ipsum constituto*. Kiadta és igen helyesen magyarázta gr. Kemény József, *Kurz*: Magazin 2, 471. — II. Ulászló 1510. értesíti a székelyeket Szapolyay Jánosnak vajdává és székely ispánná való kinevezéséről, s felszólítja őket, *cum tamquam wayvodom et comitem nostrum illarum partium, consequenterque vicewayvoda et officiales suos, quos istic in persona sua constituerit, audire et attendere*, Székely Okt. 3, 176.

kinevezettek. Az ilyen megbízható emberek pedig legkönnyebben a vajda familiarisai közt voltak találhatók, a kiket úgysis szoros személyi kapcsolatok fűztek urokhöz.¹⁾ Ily módon az egyes functionariusoktól gyakorolt közhatalmat szinte lehetetlen azon hatalomtól elválasztani, melyet mint a vajda magánemberei, vele szerződési viszonyban lévő szolgák, familiarisok gyakoroltak. Ilyen hatásköre volt pl. az alvajda szentimrei officialisának, a kinek az alvajda *felesége* ad utasítást, hogy bírói ítélet folytán az alvajdára mint bíraskodási közegre szállott javakat foglalja le.²⁾ Azt hisszük, hogy a hivatalos hatalomnak patrimonialis jellegét illetőleg kiáltóbb példára nincs szükség.

Ilyen körülmények között a vajda kezében központosított hatalmat igen tekintélyesnek kell tartanunk. A mint már a magánbirtokos is a birtoka körül lakó kisebb nemesekre nagy felszívó hatást gyakorolt, mennyivel nagyobbhatott a vajda familiaris viszonyban lévő közigazgatási hivatalnokaival a királytól távol fekvő, zárt országrészben. Kezében lévén a jogszolgáltatás, nyugodtan elvette annak birtokát, ki nem akart familiarisa lenni és neki szolgálni.³⁾ Viszont familiarisait kitűnően elláthatta saját és vajdai birtokain, együtt tarthatta őket és szükség esetén mint egyedül tőle függő és teljesen megbízható csapatot alkalmazhatta bárki ellen is.⁴⁾ Hogy a familiaris viszony mily nagy hatással volt a közigazgatásnak patrimonialis irányban való kifejtésére, ezzel együtt az állami hatalomnak háttérbe szorítására és bizonyos mértékig territorialis fejlődés létrehozására, minderre igen értékes adatokat szolgáltat a székelyek pa-

1) V. ö. még 1412. besztercei *judices ungaricales vel familiares comitis Siculorum*, Zimmermann-Werner 3, 535. — Tamási Henrik székely ispán halála után örökösei ennek egyik somogy megyei birtokát Emőkei Miklós volt székely alispánnak adományozták a Tamásiaknak tett szolgálataiért, 1446., Hazai Okmt. 4, 847., Székely Oklt. 1, 157. — A familiarisoknak is érdekükben volt egy-egy ilyen állami hivatal elnyerése a vele összekötött bevételek miatt, pl. a görgényi várnagyokat a szék bíróságán hozott ítéletekből a bírság egyik fele illette, Székely Oklt. 1, 211.

2) 1350 körül, Barabás id. m. 1, 93. és 99.

3) 1356: *pater suus ad plurimas suas requisiciones famulus suus esse... et munia servitorum suorum noluisse*, Anjou-kori Okmt. 6, 517.

4) A vajda parancsa 1391-ben *universis et singulis familiaribus nostris in parte Transsilvana constitutis* szól, Varjú id. m. 1, 436.

nasza 1493-ból Báthory István vajda ellen.¹⁾ A vajda familiarisai a kezére bízott királyi várakban voltak összpontosítva, a honnan az egész környék lakosságát állandó nyomás alatt tartották. A hol nem volt vár, ott újat épített a vajda, így Udvarhelyszéken is. A várhoz kötött állami jövedelmek beszedése a familiarisokra volt bízva, ugyancsak ők gyakorolták az állami jogszolgáltatást is. A vár körül lakó népek így teljesen a familiarisok kényének voltak kiszolgáltatva. Ezek kijárván a várból, raboltak, erőszakoskodtak, a népet a várban teljesítendő szolgálatra hajtották, a vajda személyében való joghatóságot önkényesen gyakorolták.²⁾ A székelyek egyetlen adóját, az ökörsütést is a vajda familiarisai hajtották be, természetesen nem sokat gondolván a király és az adózók érdekeivel.³⁾ Ha még hozzávesszük, — mit máshonnan tudunk, — hogy a székelyek három osztályának időnkinti felülvizsgálata és újra beosztása is a vajda, s így emberei hatáskörébe tartozott,⁴⁾ a kinek tehát ily módon a székelyek személyes szabadsága és anyagi jóléte is teljesen ki volt szolgáltatva, — egész közelfekvőnek találjuk, ha a vajda egymástól úgysis nehezen szétválasztható hivatalos és magánhatalmából egységes territorialis hatalmat próbált alkotni. Ezen törekvésében leg hatásosabb eszköze a familiaris viszony volt. Az által, hogy familiarisait a szabad székelyek közé telepítette, a szabad székely birtokot sajátmaga, mint *dominus* hatalma alá próbálta hozni. A vajda ezen tudatos törekvésére vonatkozik a székelyek azon panasza, hogy a férfiágon kiháló székely családok leányait a vajda még gyermekkorukban férjhez adta familiarisaihoz, *et hereditates Siculicas eorundem occupavit, et hoc praeterea, ut familiares suos in nostri medium moraturos condescendere faciat.*⁵⁾ Ily módon a vajda a központi hatalomhoz úgysis laza kapcsolatot

¹⁾ Bod Péter után kiadta Engel: *Gesch. des ungrischen Reichs u. seiner Nebenländer* 3, 41. és Székely Oktl. 1, 274.

²⁾ *Cum dominus wayvoda de Transsilvania egrediebatur, quidam familiares sui dicebant, quod paucos fures et latrones inter Siculos invenissent, qui respondit, quod postquam ingreditur, invenire sataget et gravius puniret.* Székely Oktl. 1, 277.

³⁾ A székelyek szerint úgy, hogy *plures distributiones famulis et dissipationes facere possit*, id. h.

⁴⁾ Mátyás rendelete 1473. decz. 9., id. m. 220.

⁵⁾ id. m. 1, 277.

még lazábbá tudta tenni. Ugyanezen módon, székelyek közül vett familiarisai közbevetésével, nehezítette meg a székely universitasnak, mint bizonyos fokig autonom testületnek a királlyal való érintkezését. A székelyek kénytelenek voltak kérni a királyt, hogy a nála a székely universitas küldötteiként megjelenő vajdai familiarisoknak (*ex pocioribus Siculorum*) ne adjon hitelt, mert ezek a vajda és nem a székelyek emberei. Mindezzel a vajdának végső célja a hivatalnak örökössé tétele volt: *dicit, quod wayvodatum Vra M^{as} in perpetuum sibi contulisset*, panaszzalják a székelyek. A cél tehát ugyanaz, mint a territorialis hatalomra törekvő német főhivatalnokoknál, s e cél elérésében a vajda fegyverül a familiaris viszonyt alkalmazza.

Ez a körülmény is mutatja, hogy a székelyek panaszleveléből nyerhető kép egyes vonásai nem tisztán visszaélések által jöttek létre. Előbb láttuk, hogy a familiaris viszony a XIV. század óta állandóan el volt ismervé a közhatalomtól, ennél fogva a familiarisokon alapuló közigazgatási szervezet sem lehetett pillanatnyi, hanem állandó jelleggel kellett bírnia. II. Ulászló 1499-ben a székelyek jogait összeírja és megerősíti; ezen úgynevezett székely törvényében a meglévő közigazgatási szervezetet is szentesíti, s ezzel a székelyek panaszait okozó viszonyokat továbbra is változatlanul hagyja. *Comites pro tempore constituti semper teneant homines et famulos ipsorum in singulis sedibus, pro habendis et exequendis juribus et proventibus birsagiorum et famulus comitis debeat residere in oppido seu villa sedis,*¹⁾ — azaz a királytól kinevezett székely ispán összes alantas tisztjei, a királyi bíraskodás és pénzügyi administratio összes közegei ezután is az ispántól neveztetnek ki, ezután is ennek famulusai, tehát vele familiaris viszonyban vannak. A székelyek tesznek ugyan később is kísérletet a vajdától függő patrimonialis közigazgatási szervezet megdöntésére, még pedig igen radikális módon: 1508-ban eltiltják bárkinek is, hogy a vajda familiarisai sorába lépjen, birtokvesztés és földönfutóvá válás terhe alatt.²⁾ Az érvényben lévő közigazgatás megdöntésére irányuló ily reactio

¹⁾ Székely Oklt. 3, 142.

²⁾ *ne aliquis eorum ad servitia predicti wayvode nostri se conferret familiaris ejusdem wayvode nostri exstisset*, u. itt 1, 317.

azonban igen csekély sikerrel kecsegtetett, főként a Jagellók gyenge központi hatalma idején. Szapolyai János a vajdai székben ugyanolyan territorialis hatalommal rendelkezik, maga és emberei ugyanolyan »félig állami« functiókat végeznek, mint kétszáz év előtt László vajda, később Hunyadi János és Ujlaki, majd szentgyörgyi és bazini Péter gróf, a kinek vajdasága idején a görényi várnagyi és vele a székely alispáni hivatal a gróf lovászmesterének szolgál előhaladásul.¹⁾

Szapolyai János vajdával is hivatalos útjain együtt vonul egész fejedelmi udvara, melyben igen nehéz a vajdai hivatalos hatalom functionariusait a nagybirtokos udvarnépétől megkülönböztetnünk: vele jár a vajdai *protonotarius*,²⁾ a *notarius*, a *magister curie*, a *magister agazonum*, *procurator*, *janitor*, *secretarius*.³⁾ Anyja temetésén a koporsót a megholtnak három nemes úr tanácsosa, hatvan lovas *aulicus*-a és harmincz huszárja kíséri, a mi fejedelmileg is elég tekintélyes kíséret.⁴⁾ Mikor a vajda eleget akar tenni a királyi meghívó parancsának, hogy az országgyűlésen lehetőleg kevés emberrel jelenjék meg, *csak* kétszáz lovasát és más servitorait küldi oda.⁵⁾

A vajda tényleges hatalmára jellemző, hogy familiarisai előterjesztésére birtokadományokat is tesz, s az adományozó oklevélen ép úgy rajta áll *ad relationem*, mint a királynak a királyi tanács előterjesztésére kiadott diplomáin.⁶⁾

*

2. §. *Egyéb erdélyi hivatalok.* A szorosan vett Erdély területén is voltak egyes közigazgatási ágak, melyek nem a vajda kezelésé-

1) 1499: Siklósi Péter, id. m. 1, 291., a ki természetesen mint lovászmester a vajda familiájából való volt.

2) Quellen z. Gesch. d. Stadt Kronstadt 1, 443.

3) Quellen z. Gesch. Siebenbürgens aus sächsischen Archiven 1, 525, 529.; Székely Oklt. 1, 342.; 5, 49.

4) *Sperfogel* után *Bunyitay*: Mon. eccl. ref. 1, 34.

5) *Szabó Dezső*: A magyar országgyűlések története II. Lajos korában, 124. l.

6) *ad relationem egregii Petri Petrowyth*, *Barabás* id. m. 2, 394.; 1525-ben a vajda hivatali *sallariumának* egy részét a királyi udvarban *medio Petri Petrowyth servitoris sui* veszi fel, Magy. Tört. Tár 22, 124.

ben voltak. Az ilyenek leginkább a pénzügyi administratio köréből valók. Egyenes adók és illetékek, egyes regálék gyakran vagy magánosoknak voltak bérbeadva, vagy pedig külön, a vajdától független állásban lévő tisztviselőkre voltak bízva. Nagyon valószínű, hogy mikor ezen bevételek kezelése mégis a vajdára volt bízva, a kezelési mód a most megismert közigazgatási rendszerrel összhangzásban lehetett. Így a dica rendesen a kincstárnoktól kezeltetett, — egy XVI. századi adatunk szerint, mikor a vajda kezelte, ezt is familiarisaival vettette ki és szedette be.¹⁾ Ugyanígy a vajda kezelésében lehettek kezdetben az erdélyi sóbányák is, — bár a rendelkezésünkre álló csekély számú adatból nem tudjuk a kérdést világosan látni. Legalább a XIII. században a sóbánya- és bányajog adományozásánál a királyok rendesen kifejezik, hogy az illető eladományozott bánya felmentetik a vajda és *ennek* officialisai, avagy *ennek* szolnoki ispánjának hatósága alól.²⁾

Lehetséges, hogy a nagy jövedelmű sóbányáknak a vajdai hatalom alól kivétele is az Anjouk műve, a kik ezen rendszabály segélyével is a vajda túlságos nagy hatalmát törekedtek kisebbiteni. A XIV. század elején még László vajda kezén voltak a sóbányák. A XIV. század óta azonban az erdélyi sóbányák élén rendesen külön, a vajdától független főtisztviselőt találunk, a kire a sóbányák mellett néha más, Erdély határain kívül lévő hivatal kezelése is rá van bízva. Így gyakran a pénzverés és ércz-beváltás lebonyolítására berendezett királyi kamarák, a mint pl. Nagy Lajos alatt a lippai kamara és az erdélyi sóbányák vannak ugyanazon főhivatalnok kezén.³⁾ A kezelő személyzet helyzete azonban, — a mi most minket érdekel, — ugyanaz volt, mint a mit előbb, az erdélyi vajdától függő hivatalokat illetőleg megismertünk. A sóbányák tisztjei, kezelői nem a királytól, hanem

¹⁾ 1538: *dicatores magnifici domini wayvode Emerici Balassa familiares*, Quellen z. Gesch. d. Stadt Kronstadt 2, 577.

²⁾ 1269: *Teutsch-Firnhaber* 91. (*Zimmermann-Werner* 1, 104.); — 1278: *Zimmermann-Werner* 1, 134.; — 1290: *Wenzel* 4, 351. (*Zimmermann-Werner* 1, 166.) *ab omni jurisdictione et potestate vaivode Transsilvani et comitis de Zonuk aut officialium comitum camere pro tempore constitutorum.*

³⁾ 1357: *comes camerarum nostrarum salium parcium Transsilvanarum et monetarum de Lyppa* (a ki egyúttal a titkos kancellária jegyzője is volt!), Anjou-kori Okmt. 6, 535, 580.

az említett főtisztviselőtől nyerték kinevezésüket, vele szolgálati viszonyban állottak, így látjuk, hogy Nagy Lajos idején a désaknai sóbánya vicecomesa az ottani comesnek officialisa.¹⁾ Az ilyen szolgálati viszonyban álló sótisztok helyzetét illetőleg pár Zsigmond-korabeli adat igen szerencsés helyzetbe juttatott bennünket. A királyi sókamarák grófja ekkor a temesi ispán, Ozorai Pipo volt, a ki a különböző sókamarásoknak és vicecomeseknek mint saját embereinek szokott írni.²⁾ Az egyes sóbányákban és sólerakodó helyeken lévő sókamarák tisztjeit, az úgynevezett vicecomeseket vagy kamarásokat ő maga nevezte ki; viszont a vicecomesek alatt álló vicecamerariusokat és még alantasabb tiszteket a vicecomesek nevezték ki a saját embereik, kifejezetten: familiarisaik közül.³⁾ Adataink Mátyás korát illetőleg is azt mutatják, hogy a sókamaragrófok alatt álló egész kezelő személyzet ezek familiarisaiból állt.⁴⁾ Ehhez képest az egész XV. században a kamaragrófokhoz intézett királyi rendeletek ezekhez és ezek embereihez, az alkamarásokhoz szólnak.⁵⁾ A XVI. század elején Szalkai László mint erdélyi sókamarás idején a vizaknai sókamarát ennek egy »dolgosá« kezelte.⁶⁾ A hivatali hatáskörnek a magánhatalommal való ily összekeverését még inkább elő-

1) 1366: Zimmermann-Werner 2, 247.

2) 1406: *vobis camerariis nostris in dictis Zathmar, Tokay et Porozlo constitutis*, Zimmermann-Werner 3, 414. — Az erdélyi sókamarák kezelésére egész csomó familiarist tartott Erdélyben: *familiaribus nostris in partibus Transsilvanis* ír a vizaknai sókamara dolgában, Barabás id. m. 1, 437.

3) 1412: az Ozorai Pipótól kinevezett szatmári kamarásnak, Kapy Andrásnak familiarisai az alatta álló vicecamerariusok, Zimmermann-Werner 3, 537. V. ö. Fejér 10⁵, 112, 412.

4) Mátyás rendelete a sócsempészet megakadályozására: *camerariis nostris eorundemque hominibus et familiaribus ad hoc deputatis*, a Mátyás-korabeli formulariumból, Kovachich: *Formulae solennes styli* 459. l.

5) Igy V. László: *comitibus camerarum salium nostrorum de Zeek et Dees ac eorum camerariis et vicecamerariis*, Székely Oklt. 3, 63, 64.; — Mátyás: *comitibus universarum camerarum salium nostrorum ac eorum vicecomitibus et camerariis*, Teleki: Hunyadyak kora 10, 613; 1487: Tarczay Márton kamarás familiarisa, Székely Oklt. 3, 112.; — II. Ulászló: *comitibus et camerariis camerarum salium nostrorum Transsilvanensium ipsorumque factoribus et officialibus*, Tört. Tár 1907., 442.; II. Lajos hasonlóképp, Székely Oklt. 3, 214.

6) 1510: Károlyi cs. oklt. 3, 71.

segítette az a körülmény, hogy a sókamarák gyakran nem *in officio* ¹⁾ adattak kezelésbe, hanem vagy zálogba, vagy bérbe, ez utóbbi főként a középkor végén, II. Ulászló és II. Lajos alatt. ²⁾ Nagyon természetes, hogy ilyen esetekben az államhatalom kezéből az érvényben lévő közigazgatási szervezet szinte egyetlen correctivuma is kiesett: az állami vagy udvari közegek által időnkint, esetről-esetre gyakorolt ellenőrzés. ³⁾

Nagy ritkán mégis előfordul még a XV. században is, hogy a sóbányák közvetlenül a vajda vagy székely ispán hatásköre alá tartoztak, ilyen esetekben szintén ezektől neveztetett ki az egész személyzet. Így írja Zsigmond a székely ispánnak mint sókamara-grófnak: *comiti, necnon ipsius camerariis ac vicecamerariis, in eisdem cameris salium nostrorum constitutis*. Egyúttal ekkor kivételesen megengedte, hogy az alkamarások a só évenkénti szétküldésénél ne várják be az ispán parancsát, a miből látszik, hogy rendes körülmények közt mily csekély fokú rendelkezési joguk volt az alkamarásoknak, azaz a kamarák tulajdonképeni technikai vezetőinek, — másrészt, hogy mily szoros szolgálati viszonyban voltak urukhoz, a ki kinevezte őket. ⁴⁾ A familiarisok közül kikerült egyéb vajdai hivatalnokok alárendelt helyzetére és magánjellegű functióira világot vet a vajdaktól kiadott exemtiókban azon megjegyzés, hogy a vajda az illetőket egyedül a saját vagy legfőlebb alvajdáinak joghatósága alá rendeli, s felmenti minden más officialisa vagy várnagya alól. ⁵⁾ Hasonlókép királyi exem-

¹⁾ Beatrix a kassai sókamarat adja így két familiarisának, *Iványi* id. m. 1, 3288. sz.

²⁾ Tört. Tár 1903., 126. ; Károlyi cs. oklt. 3, 90. — Később a Fuggerok bérelték az erdélyi sóbányákat, s factoraikkal kezeltették; itt a Nyugateurópában használatos kifejezés teljesen födi a hazait. — *Iványi Béla*: Két középkori sóbányastatutum (Századok 1911., 20.) is említi, hogy a sókamaraispár alá »közvetlenül» volt rendelve annak kamarása vagy viczeispánja.

³⁾ Ilyen ellenőrzésre küldetik ki 1525-ben egy királyi cubicularius, Magy. Tört. Tár 22, 219.

⁴⁾ 1433: *Fejér* 10⁷, 481.

⁵⁾ Tamás vajda a tordai gyűlésen 1342: *si nobiles homines extra sedem nostram iudiciariam pro aliquibus delictis captivari contingat, communes iudices nostri, scilicet officiales et castellani nequaquam possint iudicare, nisi nostro iudicio vel viceoyvode nostri adducantur*, *Barabás* id. m. 1, 69. ; Zimmermann-Werner 1, 523.

tióknál is kifejeztetik, hogy az illetők egyedül a vajda, s nem pedig a vajda helyettesei joghatósága alatt állanak.¹⁾ A király tehát egész világosan látta, hogy egyedül a vajda képviseli a királyi hatalmat, a többi alantas bíraskodási közeg már nem a királytól függ, s így végzett functiója nem oly állami jellegű, mint a vajdáié.

A sóbányákon és valószínűleg az érczbányákon kívül a pénzverés, valamint egyes adók kezelése is ki volt véve a vajdák kezéből. A XV. század végén az adók kezelése teljesen a királyi kincstartó kezén volt, a ki azt familiarisaival végezte, a rendelkezésünkre álló számadástöredékek tanúsága szerint. A Márton-napi adót is rendszeren a királynak külön e célra kiküldött emberei veszik át, a székelv ökörsütést ismét a thesaurarius familiarisai végzik.²⁾ Szapolyai János vajdasága idején Fogaras vára és uradalma Bornemissza János budai várnagyra volt bízva, a ki azt familiarisával, Tomori Pállal és más servitoraival kezeltette, s felettük a vajdai szék megkerülésével gyakorolt joghatóságot.³⁾

Mindezen kezelési ágaknak a vajdai hatalom alól kivévése csak egy részét képezhette azon rendszabályoknak, melyekkel az Anjou-királyok a vajdáknak territorialissá válható hatalma kibővítésére törekedtek. Hasonló célzt szolgálhatott az Anjouknak igen gyakori személyes megjelenése is Erdélyben. Főként Nagy Lajos járt sokszor ott, s ilyenkor minden alkalmat felhasznált az igazságszolgáltatás állami volta kidomborítására. Ezen rendszabályok mellett feltűnő, hogy az Anjouk politikájának megszilárdulása óta a vajdák és székelv ispánok csaknem állandóan a Laczkfi-családból kerülnek ki, a mely család hatalmas birtokos volt ugyan, de nem Erdélyben, hanem a Dunántúl. A család Erdélyben szolgáló tagjai sok birtokadományt kaptak ugyan Károlytól és Nagy Lajostól, de — a mennyire a rendelkezésünkre álló adatokból látható — soha sem erdélyi birtokot. Így az Erdélytől távol fekvő nagybirtokon lévő familiaris köteléknek sokkal

1) 1266. V. István: *vicejudex tamen woyvode in nullo casu ipsos hospites nostros poterit judicare*, Barabás id. m. 1, 7.; — szintén V. István: *ut nullus officialis alicujus wayvode presumat eos judicare seu molestare*, Székely Oklt. 3, 3. Természetesen a vajda magánhatalma teljes kifejlődésével az ilyen exemtiók illusoriussá váltak.

2) 1501 Székely Oklt. 3, 151.

3) U. itt 5, 43.

kisebb hatása lehetett az erdélyi közigazgatásra, mintha a vajdák nagy családi birtokai is Erdélyben terültek volna el. Természetes, ezen utóbbi rendszabály nem sokat használt a fenyegetett királyságnak: előbb láttunk példákat, hogyan hozták a vajdák magukkal familiarisaikat magyarországi birtokaikról Erdélybe és viszont, hogyan szerepeltek vajdai hivatalnokok urok magánügyeiben Magyarországon. Mint már a familiarisoknak a bandériumokban való alkalmazását illetőleg megfigyelhettük, az Anjouk szabad teret engedtek a familiaris viszonyoknak az állami életben való érvényesülésének, — a vajdákkal szemben is inkább arra törekedtek, hogy a vajdát, azaz magát a *dominust* fűzzék magukhoz minél erősebb kötelékekkel, semhogy a vajdának és szolgálóinak egymáshoz való viszonyába s ezzel együtt a vajda alatt álló közigazgatási apparatus berendezésébe beavatkoztak volna. A fő az volt, hogy a vajda a királyi hatalmat respektálja, ezért küldtek az Anjouk gyakran ellenőrző közegeket Erdélybe, ennek kedvéért tartottak fenn maguknak egyes fontos ügyeket, a melyek elintézésére a vajda megkerülésével szintén külön királyi embereket jelöltek ki.¹⁾

Mindezek összefoglalásaként konstatálható, hogy az erdélyi kormányzás központi szerveiben, le az egész közigazgatáson át, a legszélső értelemben vett patrimonialis elv uralkodott. Az egyes közigazgatási ágak élén álló legfőbb hivatalnokok a királytól neveztettek ki, egyedül tőle függtek és neki tartoztak felelősséggel, de hűbéri viszony nem állt fenn köztük és a király között. Helyzetük teljesen precarius volt; a királytól való függés és ezzel az állami közigazgatás rendes menetének biztosítása tisztán hatalmi kérdés megoldásán nyugodott. Viszont minden egyéb alattuk álló hivatalnok egyedül tőlük nyerte kinevezését, s ezek legnagyobb részének helyzete ép oly precarius volt, mint urok

¹⁾ Ez utóbbit már *Schuller* id. m. 2, 163. is észrevette; adatai az azóta kiadott okleveles anyagból könnyen kiegészíthetők és rendszerbe foglalhatók. — Egyes regalék kezeléséről a főtisztviselők, úgy látszik, írásbeli számadással tartoztak a királynak; v. ö. a két székely ispán levelét Beszterczéhez 1441. az ottani jövedelmekről: *cum regestris vestris et litteris nostris ad nos transmittatis, ut cum registro vestro et litteris nostris concordare valeamus, quid rationem domino nostro regi nobis superinde exhibere oportet*, Székely Oklt. 1, 144.

helyzete a királylyal szemben. Az alantas hivatalnoki kar legnagyobb részének mégis meg voltak állapítva jogaik és kötelességeik, a mennyiben t. i. familiarisai voltak a főtisztviselőnek.

Eddig szemügyre vett adataink talán megengednék ez eredmények általánosítását. A felismert rendszer ugyanis nem valami külön erdélyi sajátságon, hanem a nagybirtok patrimonialis be rendezésén nyugvó familiaris viszonyon alapult, a mi pedig — mint láttuk — legkevésbé sem volt erdélyi különlegesség. Nagyon valószínű tehát, hogy a kormányzás és közigazgatás többi ágaiban is ugyanezen elv uralkodását ismernénk fel, ha a kiadatlan okleveles anyagban ezen kérdésekre részletkutatásokat végezhetnénk. Ilyen monographikus vizsgálatot igényelnének első sorban az igazságszolgáltatás központi szervei: a nádori, országbírói, személynöki, tárnokmesteri hivatalok, valamint a pénzügyigazgatás szervei: a királyi kamarák és a királyi kincstartói hivatal. A rendelkezésünkre álló kiadott anyag mindezeket illetőleg alig számbavehető útmutatást tartalmaz, mégis legyen szabad a következőkben egyes dolgokra a figyelmet felhívunk.

*

3. §. Pénzügyigazgatás, igazságszolgáltatás és egyéb szervek.

A középkori pénzügyigazgatás a királyi kamarákban volt decentralizálva, melyek az egész országban szétszórva feküdtek s melyeknek szervezetét — úgy látszik — az első Anjou-király újította meg.¹⁾ Mint ismeretes, a királyi kamarák és ezekkel együtt általában a pénzben befolyó jövedelmek kezelése már az Árpádok korában is rendesen bérbe volt adva.²⁾ I. Károly megmaradt ezen bérbeadási rendszernél: uralkodása első feléből is tudomásunk van arról, hogy a pénzverési kamarákat öt egyénnek bérbe adta,³⁾ a tulajdonképeni rendezést azonban a pénzverési reformmal és az aranyvaluta behozásával kapcsolatban uralkodása

¹⁾ V. ö. *Thallóczy Lajos*: A kamara haszna (lucrum camerae) története, 35. sk. ll.

²⁾ V. ö. *Eckhart Ferencz*: A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig, 1908.

³⁾ 1323: Anjou-kori Okmt. I, 59. (*Fejér* 87, 153.)

végén, 1335—42 között hajtotta végre.¹⁾ Ezen rendezés értelmében az egyes kamarák bérlői, a kamaragrófok előre megállapított évi bérösszeget fizettek a királynak, s ennek fejében a pénzverés és érczbeváltás volt kezükre bízva. Ezek mellett még adószedést és vámkezelést is végeztek, nem elég világosan látható méretekben. Mindezen munkakörökben alkalmazott közlegeik azonban nem állami és nem is királyi hivatalnokok voltak. Megbízásukat ugyanis hivatali funkciójukra nem a királytól, hanem az illető bérlőtől, a kamaragróftól kapták. Közelebbről megnézve: a kamaragrófnak officialisai és serviensei voltak. Az Anjouk tehát a pénzügyigazgatás terén ugyanazon álláspontot foglalták el, mint a melyet a hadügyet és az erdélyi közigazgatást illetőleg láttunk. Megelégedtek azzal, hogy az igazgatási szerv élén álló hivatalnokot tartsák kezükben, a kamaragrófot, a kinek szerződése rendszeren csak egy évre terjedt, s így könnyen rá volt szorítható a hivatali kötelezettségek végzésére. Minden más functionariusról lemondtak, s kiszolgáltatták azokat az illető főtisztviselőnek. Ez pedig, a kamaragróf, kezelő személyzetét a már ismert familiaris viszony segítségével kapcsolta magához. Az egész viszonyt megszilárdította Nagy Lajos azon engedélyével, hogy a kamaragróf maga bíraskodjék serviensei, officialisai és monetariusai felett,²⁾ a kiket tehát kivett a rendes állami bíróságok hatásköre alól, s mint a földesúri familia többi tagját az úr jogköre alá helyezett. A király tehát kézhez vévén a bérösszeget, a hivatali menetre semmi befolyással sem rendelkezett. A hivatalnokok kiválasztása és szolgálatuk ellenőrzése a kamaragrófnak, mint az officialisok és serviensek dominusának volt joga. Egyetlen ellenőrzési módozatot tartott fenn magának a király, de ezt sem maga gyakorolta, hanem az esztergomi érsek és a tárnokmester, illetőleg ezek emberei által. Ehhez képest úgy az érsek, mint a tárnokmester saját servienseiket és familiarisaikat bízták meg az ellenőrzéssel.³⁾

¹⁾ Az erre vonatkozó okleveleket *Knauz Nándor* másolatai után kiadtam Tört. Tár 1911., 1.

²⁾ Egy konkrét esetre nézve kiadta 1343-ban, id. h.

³⁾ Az esztergomi érsek és tárnokmester emberei a pénzverésnél voltak ellenőrző egyének; a kamara más teendőinél, így a kamara haszna beszédésénél, mit a kamaragróf embere végzett, helyileg más és más volt

A kamarákkal gyakran össze volt kötve a harminczad kezelése, néha azonban csakis a főhivatalnok személye volt az összekötő kapocs. Így tudomásunk van egy erdélyi kamaragrófról, a ki ezenkívül magyarországi főharminczados is volt, s ezen minőségében saját familiarisait bízta meg az egyes harminczadhivatalok kezelésével. Ezek azután a rájuk bízott hatáskör kiterjedéséhez képest officialis, nagyobb hivatalokban vicetricesimator nevet viseltek.¹⁾

Az egész berendezés nem szorítkozott a pénzügyigazgatásnak bérbeadott ágaira,²⁾ s nagyon valószínű, hogy az Anjouktól — ha nem is megalapított, de elismert formában megmaradt az egész középkoron át. Zsigmond pl. kiemeli a monetariusok adómentességét, s egyúttal eximálja őket az állami bíróságok hatásköre alól, s a kamaragróf alá helyezi őket, a mint már Nagy Lajosnak hasonló rendelkezését előbb láttuk.³⁾ I. Mátyás egyik törvényében⁴⁾ a pénzügyigazgatásnak két módját különbözteti meg: az egyik *in arendam*, a másik *administrative*. Az első, a bérbeadást, illetőleg a familiaris viszony érvényesülését az Anjouk korától kezdve ép most láttuk. A másik, az administratívának nevezett kezelési forma alig lehetett egyéb, mint a királytól kinevezett és rendes fizetéssel ellátott főhivatalnokok által való kezelés, a mely formánál a kezelő személyzet kiválasztását illetőleg a familiaris viszony hatása ép úgy felismerhető, mint a bérbeadási formánál. Így a székely ispán brassói vámszedői, harminczadosai, tehát állami hivatal közegei ép úgy az ispán saját emberei (*homines sui*), mint eperjesi vámszedői, akkor, mikor az eperjesi vám véletlenül a székely ispán mint magánember kezén van.⁵⁾ A komáromi vámot familiarisok és serviensek kezelik,⁶⁾

az ellenőrzés, így alkalmaztattak Szatmármegyében az erdélyi vajda és a csanádi püspök emberei, 1339. Anjou-kori Okmt. 3, 595.

¹⁾ 1365: Fejér 93, 489. V. ö. 1382: Fejér 97, 451, — a tőle Sopron- és Vas megyékbe kinevezett officialisok említve 1385. id. m. 101, 208.

²⁾ Az esztergomi érsek pisetumszedője is ennek familiarisa, Iványi id. m. 1, 217. sz.

³⁾ 1401: Fejér 104, 799.

⁴⁾ 1458: VII. t.-cz. Kovachich: Vestigia 302.

⁵⁾ 1395: Székely Oklt. 1, 90. (Zimmermann-Werner 3, 142.); — 1402: Iványi id. m. 1, 42. sz.

⁶⁾ 1366: Bakonybéli apátság története 1, 345, 347. — Az állami

— a szebeni huszad egész kezelő személyzete familiarisokból áll.¹⁾ Hasonlóképen a Czobor Imre királyi kamarás kezén lévő győri vásárvámost ennek familiarisai szedik be.²⁾ Az ilyen adatokból nyerhető vonásokat egységesíti II. Lajos rendelete,³⁾ melyben értesíti Bártfa városát, hogy új kincstárnokot nevezett ki, a kire rábízta a harminczadok és más adók beszedését: *a modo deinceps homines prefati... thesaurarii nostri, per eum ad id deputatos pro tricesimatoribus nostris tenere et recognoscere... debeatis.* Az újonnan kinevezett főhivatalnok tehát saját embereivel tölti be az összes alája rendelt közigazgatási állásokat, s a király ezeket, a főhivatalnoktól magánjogi függésben lévő egyéneket elismeri saját, tehát állami hivatalnokainak. II. Lajos ezen rendelete már a XV. század második fele óta állandóan szervezett királyi kincstartói állásra vonatkozik, a melynek betöltője kezében volt centralisálva az egész pénzügyigazgatás. Ezen nagy hatáskörhöz képest a királyi kincstartó familiarisaival a pénzügyigazgatás minden ágában találkozunk: az erdélyi szászok rendes adóját az alkincstárnok familiarisa veszi át,⁴⁾ — a kincstárnok servitora a határvárakban tartott királyi katonaság felett mustramesteri teendőket végez, ő viszi nekik fizetésüket és a szükséges hadi szereket; ⁵⁾ a kincstárnok servitora küldetik ki a szolnoki sókamara kezelési menetének felülvizsgálására,⁶⁾ egy másik servitora a felsőmagyarországi bányákat és az ottani kamarák állapotát vizsgálja meg; ⁷⁾ a Habsburgok alatt a királyi kamarától függő fizetőmester hatásköre is a Jagellók korában a kincstárnok familiarisaira van bízva.⁸⁾ Megtörténik, hogy az ilyen állami

vámoknak kezdettől fogva magánjogi vonatkozásaira jellemző a soproni ispán adománya a borsmonostrai apátságnak: *quandiu comes Supruniensis ero, medietatem tributi in Fertow cum pertinentiis suis dicto loco confero*, 1237, Wenzel 11, 294.

1) 1500: Quellen z. Gesch. Siebenbürgens 1, 302, 310. stb.

2) 1500: A pannonhalmi főapátság története 3, 556.

3) 1523: Schmitth és Katona után Bunyitay: Mon. eccl. 1, 99.

4) 1506: Quellen z. Gesch. Sieb. 1, 427, 437.

5) 1525: Magy. Tört. Tár 22, 158.

6) 1526: Engel: Monumenta Ungrica 232.

7) U. itt 220: *pro perlustrandis et revidendis statibus earundem camera-rum ac requirendo cupro dissipato atque abscondito.*

8) U. itt 204.

főhivatalnoktól kinevezett familiaris hivatalnokok nem tudják a rájuk bízott feladatot elvégezni, ilyen esetben kisegítőül egyes magánemberek, közel lakó hatalmas urak familiarisai alkalmaztatnak.¹⁾

Legyen szabad ezek után még pár adatot közölnünk, melyek a familiarisoknak a polgári igazgatás egyéb ágaiban való szerepléséről tanuskodnak. A tárnokmesteri hivatal a XV. század közepén, teljes kifejlődésében is ugyanoly berendezést mutat, mint a minőt a szorosán vett pénzügyigazgatási szervezetben ép most megfigyeltünk. A királyi kinevezéstől függő tárnokmester alatt az altárnokmester az előbbinek familiarisa és hivatali hatalmát egyedül ura személyében gyakorolhatja.²⁾ A nádori hivatalt illetőleg egy XIV. századbéli adatunk arra utal, hogy a nádor alatt álló tisztviselők ép úgy az ő szolgálói voltak és mint ilyenek, uruk magánügyeiben is alkalmaztattak, a mint ezt az erdélyi vajda embereinél közelebből láttuk. A nádori protonotarius bíróság előtt képviseli urát, ennek egy birtokügyében.³⁾ Hasonlóképen az országbíró is saját hivatali notarius képviseli.⁴⁾ II. Ulászlónak egyik törvénye úgy tünteti fel a familiaris viszonyt, mint az ország összes központi bíraskodási hatóságaiban elterjedt intézményt. Kimondja ugyanis, hogy ha valamely bírónak saját ügyét tárgyalják, ez ne legyen jelen a székben, *vel si fuerit iudex ordi-*

1) 1494. az egy forintos adó beszédésénél, *familiaribus domini Blasii de Raska, qui ad birsagiandum propter non solutionem aliquorum nobilium propter negligentiam veri comitis iverant.* Engel: Gesch. des ungr. Reichs u. seiner Nebenländer, 1, 33. — Az a körülmény, hogy a bányák művelői is gyakran famulusoknak neveztettek, s a kamarástól gyakran természetbeni ellátást nyertek, arra mutat, hogy ezek sem tisztán bérmunkások voltak, hanem a terménygazdasági viszonyoknak inkább megfelelően olyan vagy hasonló viszonyban lehettek a kamaráshoz, mint a földesúri familia legalsóbbrendű tagjai a dominushoz. Előfordul *famulus domesticus* név is. V. ö. 1518. bácsi decr. XIII. t.-cz.; 1519: VIII. t.-cz. Kovachich: Suppl. 2, 453.

2) 1465. a tárnokmester értesíti Bártfát, hogy ő elküldetvén a pápához követségbe, *necessarium nobis habeatur egregium Demetrium de Kowachy vicemagistrum thavarnicorum regalium familiarem et vicegerentem nostrum specialem hic Bude nostra in persona pro executione honoris nostri magistri thavarnicatus relinquero*; ez igen értékes adat Iványi id. m. 1, 1578. sz.

3) 1322: Anjou-kori Okmt. 2, 5.

4) 1322. id. m. 2, 28.

narius, cum magistro protonotario, vicesgerenteque suis, reliqua etiam familia, ceteri vero cum eorum comitiva et similiter familia menjenek ki (1500 : VIII.), — a miből úgy látszik, hogy a királytól kinevezett rendes bírák összes alkalmazottjaikat, köztük helyettesüket, protonotariusukat is saját embereik közül maguk nevezték ki, s ezek hivatali állásuk mellett is ép úgy uruk familiájához, comitivájához tartoztak, a mint ezt a nagybirtokokon élő familiarisoknál láttuk.

Sőt még az autonom közigazgatási szervek és helyi hatóságok sem tudtak meglenni a familiaris viszony felhasználása nélkül. Köztudomású, hogy a vármegyék alispánjai egész a XVI. század közepéig a főispánoktól nevezettek ki, minden valószínűség és analogia szerint a főispán földesúri familiájának tagjai közül. Már a XIII. század végén, a mikor a familiaris viszony teljes kifejlődésre jut, az alispán mint a főispán officialisa szerepel.¹⁾ A főispánok kinevezési jogukkal teljes mértékben élhettek. Érdeklükben volt minél inkább tőlük függő, kezükben tartható egyént nevezni ki alispánnak, s így földesúri familiájuk alantasabb rétegeiből is választhatták alispánjukat. Ezen gyakorlat ellen való reactióra mutat az 1486 : LX. t.-cz., mely a főispánok kötelességévé teszi, hogy az illető vármegyéből való, tekintélyes embert tegyenek alispánná. Ezen czikk, ha megtartatott, lehetetlenné tette, hogy más vármegyékben fekvő birtokaikról hozzák familiarisaikat az alispáni székbe.²⁾ Kinevezési joguk azonban és vele a familiaris viszony befolyása a vármegyék igazgatására egész az 1548 : LXX. t.-czikkig semmi komolyabb akadályra nem talált.³⁾

A városi jövedelmek kezelésénél és a városi közrendészetben szintén nagy szerepük volt a familiarisoknak, a mint ez pl. az erdélyi szász városok számadáskönyveinek jóformán minden lapjáról konstatálható. Tanulságosan látható itt a familiaris

¹⁾ circa 1290. a baranyai ispán és *officialis suus vicecomes de Barana*, Wenzel 10, 434.

²⁾ A familiarisok közigazgatási szerepének felismerése ily módon a törvénynek szélesebb interpretációját engedi meg, mint ezt újabb jogtörténetünk, teszi. V. ö. a főispánok kinevezési jogáról az Anjou-korban Gábor Gyula idézett munkáját, s az idézett tv.-cikkről *Ferdinandy* id. m. 56. l.

³⁾ Hogy e törvényt jó ideig nem hajtották végre, bizonyítják az egész XVI. században lépten-nyomon előjövő familiaris alispánok.

viszonynak a XVI. század óta kezdődő modernebb közigazgatással való összefüggése, mivel évi pénzfizetéssel ellátott hivatalnok nagyobb mértékben először a városi kezelésnél alkalmaztatnak. Az erdélyi szász városok költségvetésébe évről-évre be volt állítva bizonyos számú hivatalnok fizetése. Ezek azonban nemcsak saját szolgálataikért kaptak fizetést: egyesek neve mellett megjegyezték, hogy hány lóra vagy hány személyre kaptak fizetést. Ezek azután maguk fogadták fel embereiket, a kik a hivatali functiók tulajdonképeni végzői voltak ugyan, de nem a várostól, hanem uroktól, a főhivatalnoktól függték ép úgy, mint pl. az állami sótisztek a sókamarástól. A városok vidéki birtokainak kezelése is ily módon történt. A földesúri jogok gyakorlására egy a várostól vagy universitástól kinevezett tisztviselő küldetett ki, s ez a maga hatáskörében fogadott fel bizonyos számú embert, annyit, a mennyire ő maga fizetést kapott.¹⁾ Mivel az ilyen tisztviselők városi polgárok voltak, kiknek nem állott saját földesúri familia rendelkezésükre, ezért rendesen esetről-esetre kénytelenek voltak ilyen szolgálkat felfogadni, a mi által a városi életbe is bevonult bizonyos patrimonialis jelleg és a polgárság vagyoni és társadalmi egyenlőtlensége még szembetűnőbbé vált. Különbösen érdekes példája annak is, hogyan nagyobbodik kiterjedésben a familiaris viszony alkalmazása tisztán közigazgatási szükséglet folytán, valamint hogy magyar intézménynek hatása alatt hogyan nyer az erdélyi szász városi élet olyan tulajdonságokat, mely ezt a németországi városoktól megkülönbözteti.

Megemlíthetjük még, hogy a hiteleshelyek is gyakran hites embereikként familiarisaikat küldik ki,²⁾ az is előfordul, hogy a hites ügyvéd egyszerűen familiarisát küldi fele képviselésében a bíróság elé.³⁾ Mindezen esetek olyan felfogás folytán jöhetnek létre, mintha az urával familiaris viszonyban lévő egyén a legalkalmasabb volna arra, hogy ura személyét jogilag képviselje,

¹⁾ V. ö. a nagyszebeni városi és szász egyetemi levéltár gyönyörű VII. RHR sorozatát. A rendes formula a XVI. században: *emisso ad hispanum cum 8 famulis; emisso in superiores sedes ad ispanatum cum 18 equis.*

²⁾ pl. 1350—51. a leleszi konvent testimoniuma Balázs familiaris, Károlyi cs. oklt. 1, 185, 190.

³⁾ 1348. beiktatásnál *Andreas filius Lanch, famulus magistri Petri procuratoris*, Hazai Okmt. 1, 201.

azaz a familiaris egyénisége teljesen összefolynék ura egyéniségével. A magánbirtok kezébe jutott állami functiókat illetőleg ugyanezt a felfogást fejezi ki Beriszló János rácz despota, a mint a nándorfejevári kapitánynak írja, hogy a várhoz tartozó jobbágyok birtokállományának rectificálására nem az asszonyok, (feleségét érti), hanem a familiarisok valók.¹⁾

*

4. §. *Befejezés. A Hármaskönyv felfogása.* Nem szándékunk ezen adatok alapján a hazai közigazgatás középkori fejlődéséről képet alkotni magunknak. Jól tudjuk, hogy adataink legközelebbi célunk elérésére sem nyújtanak elég biztos adatot: annak kimutatására, milyen mértékben talált a familiaris viszony a közigazgatásban alkalmazást. Annyi valószínű, hogy a familiaris viszony további részletesebb kutatása a középkori közigazgatásnak nem egy sajátos tulajdonságát is megvilágítaná. Egészen véve azonban, általánosabb érvényű nézetek alkotásához a hazai közigazgatás egyes szerveinek pontosabb, monographikus tanulmányon alapuló ismerete volna kívánatos.

És első sorban, kiinduló pontunkhoz visszatérve: magát a familiaris viszonyt is pontosabban kellene ismernünk, mint a hogy azt vázlatos tanulmányunk alapján látjuk. Külön kutatást érdemelne a nagybirtok kifejlődése a törzsszerkezetből s a nemzeti birtokból, s ezzel együtt a familiaris viszonyoknak birtokjogi vonatkozása. Külön kutatás volna szükséges a familiaris viszonyoknak a déli vidékeken, Horvát- és Dalmátországokban, Boszniában élt alakjairól. Ez utóbbiak valószínűleg közelebbi olasz hatást mutathatnak fel, mint a tulajdonképeni magyar intézmény, melynek a német ministerialitáshoz hasonló eredete az olasz hatást csak külsőségekben eresztette be. Külön kutatandó volna a magyar familiaris viszony hatása a magyar kulturától függő területekre, első sorban és talán legkönnyebben a moldvai vajdaságra.²⁾ Végül, a mit

¹⁾ 1505: *Thallóczy-Aldássy* id. m. 321. *Nos bene habuimus familiares nostros, qui ad talia negotia providenda fuerunt commissi.*

²⁾ A XV. században a moldvai vajda erdélyi nagybirtokos volt, s így közelfekvő, hogy a magyar nagybirtokon kifejlődött képződmények moldvai udvarában is létrejöttek. István moldvai vajdát csicsói birtokügyében egy bojárja és familiarisa képviseli, 1502., Károlyi cs. oklt. 3, 52.

fontosságánál fogva először kellett volna említenünk: megvizsgálendő volna a familiaris viszony további élete a XVI. és XVII. században. Ezen korok óriási aktatömege, s főként magánvonatkozású iratai igen értékes és alapvető következtetésekkel kecsegtetnek a középkori állapotokra vonatkozólag is, a mely utóbbiak rajzánál gyakran csak sovány adatokra vagyunk utalva.¹⁾

S mindezen, a familiaris viszonyt, tehát aránylag csekély érdekű kérdést illető kutatások mégsem volnának minden hatás nélkül a középkori alkotmányunkról és közigazgatásunkról a hazai tudománytól eddig alkotott kép egyes vonásaira. Valószínű, hogy néhány vonást meg kellene azon változtatni, ha a familiaris viszonyt és vele összefüggő kérdéseket egész terjedelmükben ismernénk. Itt legyen szabad két következtetésre utalni, melyre eddigi vizsgálatunk feljogosít bennünket. Az egyik a nagybirtoknak most szemügyre vett nagyfokú hatásából vonható le. Talán abban formulázható, hogy az autonóm hatóságok (vármegyék, városok, egyetemek, kerületek) kifejlődése előtt és mellettük is az állami közigazgatás bizonyos magánjogi, s ennek keretében patrimonialis jelleget mutat. Ezen patrimonialis jelleget közvetlenül a familiaris viszony hozta létre, a mely pedig a nagybirtoknak terménygazdasági, patrimonialis, *még nem* hűbéri alapjaiból fejlődött ki. Az egész állapot tehát a német hűbériséget megelőző, vagy talán annak kezdetleges fokainak megfelelő viszonyokat tüntet fel. Mint tudjuk, a német közigazgatás a ministerialitástól kezdve a hűbériség különböző változatain keresztül ment mindaddig, míg a XVI. században a monarchikus hatalom lerakhatta a modern közigazgatás alapjait. Ettől eltérőleg a hazai közigazgatás nem ment keresztül a teljes hűbéri fejlődésen. A familiarisoktól hordozott patrimonialis formánál megállt, s részben innen, a fejlődésbeli nagy ugrás folytán származtak azon nehézségek, melyek az országnak Habsburg-uralom alá jutása után nyugati mintára, collegialisan szervezett központi hatóságok

1) A XVI. és XVII. századi familiarisokról már a legközelebbi jövőben teljes képet várhatunk *dr. Takáts Sándor* tollából. — Igen hasznos volna, ha a naponkint szaporodó családtörténetek írói az illető hatalmas családtól függő familiarisokra és ezek birtokviszonyaira is kiterjesztenék figyelmüket. Az ilyen vizsgálat a család tényleges hatalmi körére is nagyobb világosságot deríthetne.

felállításával jártak. A közigazgatás patrimonialis formájától lehetetlen volt egyszerre azon fejlett állapotba jutni, a melynek létesítésével I. Miksa császár a rendi Németországban is kudarcot vallott, s melyet I. Ferdinánd Alsó-Ausztriában is csak a legenergikusabb rendszabályok segítségével hozhatott létre. A hazai fejlődés a XVI. századtól kezdve lassan tovább ment a rendi igazgatás felé, a mely nálunk a patrimonialis korszakra közvetlenül következett, s a mely a hivatalnok-államokban kifejlődött modernebb közigazgatás berendezését sokáig sikerrel megakadályozta.

A vizsgálatunkból nyerhető másik következtetés annak felismerése, hogy aránylag mily nagy erővel rendelkezett a magyar monarchikus hatalom még akkor is, mikor már nem állt rendelkezésre az Árpádok patrimonialis és absolutistikus ereje. Az Anjoukon át mindvégig, még a leggyengébb király idején is elég erős volt a központi hatalom arra, hogy egyrészt az összes főhivatalnokokat saját kezében, saját kinevezésétől függőleg megtartsa (még a legszorosabb értelemben vett udvari hivatalok sem váltak nálunk örökösekké), — másrészt hogy a nagybirtokhoz kötött familiaris viszonyt továbbra is szerződéses, személyhez kötött formájában tartsa fenn és ne engedje családokban örökössé válni. Az Árpádok terménygazdasági alapon nyugvó absolutistikus monarchiájának megsemmisülése után a központi hatalom hatásbeli intenzitása természetesen igen sokban az uralkodó személyétől és az uralkodó rendelkezésére álló anyagi eszközöktől függött. A Hunyadi-család magánhatalma segélyével könnyebb volt kormányozni, mint a Jagellók szegénységével, s az Anjouk politikai tehetsége is sok akadályt legyőzött. Egészben véve azonban az a körülmény, hogy még a leggyengébb király is szó nélkül megfoszthatja székétől olyan nagy hatalmú főhivatalnokát is, minő az erdélyi vajda volt, arra mutat, hogy a királyságnak nálunk sokkal több gyökere maradt meg a patrimonialis monarchiából, mint ez pl. a német területen látható. Véleményünk szerint ez a kettő a legszembevetőbb különbség a hazai és nyugati fejlődés között: egyrészt a nagybirtok patrimonialis volta, a mely kezdetleges terménygazdasági alapokon nyugodván, nem jutott el territoriummá való kifejlődésig; a másik az igen erős központi hatalom, mely a középkori állam egységét mindvégig megtartotta.

Köztudomású jelenség, hogy a nagybirtok és királyság ezen egyensúlyozódásába a középkor második felében új elemként a vármegyékbe tömörült nemesi rend szól bele. A XVI. századtól kezdve e harmadik elem akárhányszor erősebbnek mutatkozott, mint a másik kettő. A tárgyunkat tévő familiaris viszony további sorsát illetőleg elsőrangú fontosságú azt megismernünk, mily álláspontot foglal el a köznemesség mint közjogi osztály a familiarisokkal szemben. A kérdés megoldása jelenlegi tárgyunkon kívül esik, gyökerei azonban lenyúlnak a középkorba, s így egyes dolgokat eddigi kutatásunkból kifolyólag is konstatálhatunk. Ha az eredményből következtetnünk szabad: a köznemesség a familiaris viszony továbbfejlődését nem segítette elő. A familiaris viszony a nagybirtokon, s így a köznemesség mint rend befolyásától függetlenül virágzott ugyan, mégis volt egy tér, hol a köznemesei rend szabályokat szabhatott a familiarisok alkalmazását illetőleg. Ez a tér volt a vármegye, a köznemesség rendiségének, közjogi szereplésének alapja. A köznemességnek létérdeke volt, hogy a nagybirtok mint rend ne jöhessen létre, valamint hogy a vármegye érintetlenül maradjon a nagybirtok társadalmi hatásától, a melyet ez leginkább a familiaris viszony által gyakorolhatott. Ez érdek kívánta, hogy minél kevesebb birtokos, vármegyében szerepet vivő nemes jusson nagybirtokos familiájába, valamint hogy a nagybirtokos familiarisainak lehetőleg kevés beleszólásuk legyen a vármegyei életbe. Már 1435-ben keresztül vitte a köznemesség, hogy szolgabíróvá ne lehessen ezután magánemberrel familiaris viszonyban lévő egyén, ezen kizárásba értvén még a királyi embereket is.¹⁾ Hasonló czélt szolgált a fegyveres familiarisoknak és jobbágyoknak a vármegyei sedrián való megjelenéstől való eltiltása (1486: LXV. t.-cz.), valamint a főispántól gyakorolt alispán-kinevezési jog korlátozása.²⁾ A familiarisoknak a közjogi szerepléstől való végleges eltávolítását azonban a Hármaskönyv vitte keresztül, még pedig két indirekt módon: az egyik volt a fő-

1) 1435. decr. majus II. t.-cz. *officiolatus et honores regios, reginales, prelatorum, baronum vel aliorum tenentibus, vel stipendia ratione exercituum habentibus vel aliis rationabilibus ex causis, in ipso comitatu continuam residentiam non facientibus...*

2) V. ö. föntebb 108. l.

nemesség rendiségének tagadása, azaz a főneméseknek legalább papíron a nemesi rendbe való leszállítása, a másik pedig a familiarisok különleges jogi helyzetének egyszerű elhallgatása. Verbőczynek ezen állásfoglalásáról szándékozunk itt befejezésül röviden szólni.¹⁾

Verbőczy családjában nem volt ismeretlen fogalom a familiaris viszony. A szegény köznemes család tagjai nem egyszer álltak hatalmasabb urak, nagybirtokosok mint magánemberek szolgáltatában. Verbőczy nagybátyja, János diák, Báthory István országbíró és erdélyi vajda szolgálja volt,²⁾ nagyatyja pedig Zsigmond király udvarában a királyi asztalnokok vicemestere volt, tehát a főasztalnokmestertől nyervén kinevezését, ennek szolgálatában állott. Magának Verbőczynek emelkedésére sem lehetett elégséges jogászai tehetsége,³⁾ pályája kezdetén őt is magánember szolgálá-

¹⁾ A következőkben, quoad biographica, *Fraknói Vilmos* Verbőczy életrajzára támaszkodunk. A hazai irodalom újabb egyoldalú fejlődési irányára mutat, hogy a Fraknóitól elkészített alapról tudósaink eltávolodván, Verbőczyről panegyriseket írnak (legutóbb *Komáromy András*: Verbőczy István és fia, Századok, 1910., 193. sk. II. és *Illés József*: Bevezetés a magyar jog történetébe, 1910., 87. sk. II.) és a kritika terét átengedik a magyar viszonyokkal szemben épen nem objectiv állásponton lévő és a hazai irodalmat nem eléggé ismerő idegeneknek (a milyenként legutóbb jelentkezett *Harald Steinacker*, Mitth. d. Inst. f. öst. Geschichtsforschung, 28, 305. sk. II.). — A Hármaskönyvnek Verbőczyre nem mindig kedvező kritikájához ugyancsak jó magyarok és a populus Verbőczianus tagjai mutatták meg az utat, így beszél Verbőczy »hallucinatioiról« *Kelemen*: Historia juris Hungarici privati, 1818., 491. *Hajnik Imre* rövid cikkében (*Beöthy*: Képes magy. irod. tört. I. 187.) nem terjeszkedik ki a minket érdeklő kérdésre, kivéve ezen túlságosan általános megjegyzését: »Tiszta magyar jogot nyújt ő; itt-ott ugyan hézagosan, de úgyszólván sohasem tévesen.« *Grosschmid Bévinek*, Magánjogi előadások, Jogszabálytan, Budapest, 1905, 543. l. hosszú előadása a Hármaskönyvről történeti szempontból teljesen használhatatlan. Kritikáját jellemzi: »Mert Verbőczy, mint jurista, de talán egyébképen is, legalább is egyik-másik szempontból, melyeket még érinteni fogok, úgyszólván mindent meghalad, a mit azóta Magyarországon ezen a téren, s illetőleg szellemi téren láttunk.« (Id. m. 545. l.) Még ő is elismeri azonban Verbőczynél a nemesség egyenlőjogúságának »igenis éles kiépítését« (id. m. 563. l.).

²⁾ *Fraknói* id. m. 13.; regesta Tört. Tár 1897., 507.

³⁾ Általában kissé anachronistikusnak tűnik fel *Illés József* (id. m. 87. sk. II.) vizsgálódása a Verbőczy-családban öröklődő jogászai tehetség

tában találjuk. Szobi Mihálynak, a szlapon bán fiának volt notarius, Fraknoi szerint: mintegy titkára, jogtanácsosa, — legnagyobb valószínűség szerint azonban familiarisa, mivel láttuk, hogy magánember udvarában tisztség viselése rendesen a familiaris viszony keretében történt. Ezen személyes szolgálataiért Szoboy Mihálytól nagy birtokadományozásokban részesült, a minő adományokra a familiaris viszony vizsgálata közt példákat láttunk.¹⁾ Később, a szentgyörgyi és bazini Péter gróf országbíróhoz (és egy ideig vajdához), valamint Szapolyay Jánoshoz való viszonya nem eléggé világos előttünk. Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy erdélyi vajdai protonotarius volt (*noster vojvodalis protonotarius*, írja Szapolyay 1515-ben), s a mennyire az erdélyi administratio e korbeli berendezését ép most megismertük, — a vajdától nyerte kinevezését, s vele szolgálati viszonyban volt. 1516-ban lemondott vajdai protonotariusi állásáról (azaz urától elbocsáttatott), hogy a királyi személynök előkelő állására jusson. Jellemző a hivatali életre, hogy a vajdától felebbezett ügyeket az 1514: LV. t.-cz. a királyi személynök elé küldette, úgy hogy az erdélyi vajdától a királyi személynökhöz

konstatálására. Szolgabíróság viselése, bíró és hiteleshely előtt való képviselés még egy valóban »ügyvéd« nagybátya mellett sem szükségképpen jogi képzettség jelei a XV. században.

¹⁾ A királyi jogszolgáltatásban alkalmazott egyéneknek tett magánadományok igen gyakoriak; — hogy azonban az ily »jogi tanácsok fejében nyert jutalmazások számos esetei« (*Illés* id. m. 108.) nem olyan ártatlan dolgok, mint ma egy ügyvédi tanács pénzzel megfizetése, erre mutat, hogy egyrészt az ily adományozás gyakran magának a bírónak és gyakran az ítélelhozatal előtt, szól (1511. Dóczy Ferencz donatiójánál feltétel, hogy a bíró az adományozó kedve szerint ítéljen, Hazai Oklt. 452.), s hogy másrészt az ily jutalmazás nem egyszer magával vonta a nemesi birtokjog kisebbedését. Így a Bellyéni Albert kir. személynöki protonotariusnak a Gúti Országoktól adott birtok fiágon öröklődik és a fiág kihaltával az adományozóra száll vissza. (1517., Hazai Okmt. 2, 404.) Ilyen feltételekkel való donatio eseteit a familiaris viszony is létrehozta, mint erre föntebb példákat láttunk. A familiaris viszony alapján való magádonatio tipikus esete Szoboy Mihály adománya 1498. a sági konvent előtt: *consideratis preclare fidelitatis obsequiis pergratis serviliorum meritis nobilis magistri Stephani de Werbeutz curie regie et sui ipsius notarii*, a birtok az adományozott ágának kihalása után Szoboyra száll vissza, *Horvát István*: Verbótzai emlékezete 2, 124.

felebbezett ügyekben most olyan bíró ítélkezett véglegesen, a ki eddig a vajdának személyesen alárendelt hivatalnok volt.¹⁾ Verbőczy tehát még pályája derekán is szolgálati viszonyban volt; neki magának is voltak famulusai és familiarisai,²⁾ — maga tényleg jogászember volt, s így feltételezhetnénk, hogy a familiarisok helyzetéről a Hármaskönyvben a tényleges viszonyoknak megfelelő képet nyújtott.

A familiarisokról nagyon különböző alkalmakkal nyilatkozik a Hármaskönyv. *Famuli et jobagiones, familiares vel jobagiones, jobagio vel famulus* arra mutatnának, hogy a familiarisok mindnyájan jobbágysorban voltak (part. 2. tit. 82). Másutt azonban kifejezetten nemtelen familiarisok fordulnak elő: *jobbagonum et rusticorum ac etiam familiarium suorum ignobilium; rustici vel ignobiles famuli; jobbagonum vel famulorum ignobilium* (p. 3. tit. 25.); *rustici vel familiaris ignobilis* (p. 3. tit. 26.). Ezen kifejezések használatából viszont következik, hogy a Hármaskönyv írója is elismerte nemes familiarisok létezését. A nemes familiarisok helyzetéről azonban nagyon szűkszavú felvilágosítást, s ezt is egész mellékesen nyújt. A mint megkülönbözteti, hogy a jobbágysorban és nem nemes familiarisok statuáltak, s a nemesek evocáltak, szükségesnek látja kiemelni, hogy a birtokos és nemes familiarisokat nem szabad statuálni, hanem ők is az evocálás jogát élvezik (p. 2. tit. 23.). Ha visszaemlékezünk azon esetekre, mikor a familiarisokért (nemességre való tekintet nélkül) a dominus volt felelős, Verbőczy ezen megjegyzése úgy tűnik fel, mintha a meglévő hibás gyakorlaton akarna javítani és nézete szerint helyesebb gyakorlatot bevezetni. Ezen helyesebb gyakorlat által a jövőben a nemes familiarisok nemességüknek megfelelő elbánásban részesülnének, a mi eddig nem mindig így történt. A nemes familiarisok azonban valóságban épen nem élveztek minden, a primae nonusban összefoglalt jogot, mint ezt előzőleg láttuk. Egy esetben Verbőczy maga is elismeri, hogy a személyes szabadságra a familiaris viszony kisebbitő hatással

¹⁾ Az 1550: VI. t.-cz. szerint az erdélyi vajdai széktől felebbezett ügyekre (1514-ig?) az országbírói hivatal volt felebbviteli hatóság. E törvény még homályosabbá teszi Verbőczy bírói pályáját, a ki egy időben volt országbírói és vajdai protonotarius.

²⁾ 1515: Károlyi cs. oklt. 3, 93.

volt. Az egyházi személyzet officialisaitól elkövetett károkat ezek bírói ítéletre a rájuk bizott officialatusból fizessék meg, uraik azonban ezt megvehetik rajtuk, *etiam cum detentione personarum suarum* (hivatkozván II. Ulászló törvényére, p. 2. tit. 48.). Hogy mennyire érezhette Verbőczy az officialisoknak alárendelt helyzetét, jellemző, hogy ezen esetben is, de máskor is szükségesnek találja kiemelni, hogy az officialisok valódi nemesek. A jobbágyok statuáltatásánál is kivételként megjegyzi: *demptis officialibus dominorum prelatorum et baronum, ac aliorum regni nobilium in personis eorum officia in vicinitatibus tenentibus, qui juxta antiquorum consuetudinem, in hac parte pro personis nobilibus reputantur* (p. 2. tit. 27.). Ha az officialisok helyzetét illetőleg egyedül a Hármaskönyvre volnánk utalva, ezen pontból megtanulhatnánk, hogy az officialisok nem nemesek ugyan, de ezen esetben, evocatio dolgában, nemeseknek számíttatnak. Előbb persze, a tőlük elkövetett károk megtérítéséről szólva arra oktatott bennünket, hogy az officialisok valódi nemesek ugyan, de mégis uroktól, ítélet nélkül, elfoghatók és fogságban tarthatók. Még zavarosabbá teszi a képet a p. 2. tit. 82. megkülönböztetése a hatalmaskodásra vonatkozó formulák közt: az egyik: *assumptis secum familiaribus ac jobagionibus suis*, a másik: *missis et destinatis hominibus suis*. S utána: *Missio vero et destinatio presentiam exigit, ut presens sit ille, qui mittit et mittitur. Licet ista missio etiam de longinquo fieri possit, ad familiares referendo, sed non ad jobagiones, qui in propinquo resident, nisi forte medio famulorum jobagiones mitterentur*. A miből viszont az látszik, hogy a familiarisok mégis mások, mint a jobbágyok, a különbség pedig az volna, hogy a jobbágyok az úr közelében laknak, a familiarisok távol. Előző vizsgálatunkban konstatáltuk, hogy ép megfordítva áll a dolog, a familiarisok laknak az úr udvarában. Igaz, hogy Verbőczy a mondat végén is ellentmond magának: elismeri, hogy a famulusok még közelebb vannak az úrhoz, mint a jobbágyok.

Egyes esetekben indirekt módon emlékezik meg a familiarisokról. Így a zálogbaadásnál kivételek olyan fiúk, kik *in servitiis superiorum* vannak távol (p. 1. tit. 82.), a tutorság alól való kivonást is megengedi, ha az illetők, *si fuerint milites*, állandóan harczban vannak, vagy pedig *propter servitium reipublice et expeditionem negotiorum principum, prout sunt cancellarii, oratores extra reg-*

num delegati, magistri protonotarii, provisores curiarum, administratores proventuum, dispensatores rerum et pecuniarum et alia consimilia officia gerentes (p. 1. tit. 122.). Ezen mondat második fele tisztán familiarisokra, magánszolgálatban lévő officialisokra vonatkozik, s mindenesetre értékes adalékot nyújt a familiaris viszony magánjogi vonatkozásaihoz. Verbőczy azonban ezeket és még más, még alantasabb officiumok viselőit a királyi kanczellárok és követek synonymáiként hozza fel, s így egyszerű mondatkötési pontatlanság útján a familiarisok különleges helyzetét elmosódottá teszi. Persze ez nem mindenütt sikerül neki. Megemlítvén, hogy ha az egytelkes nemes nem tud fizetési kötelezettségének eleget tenni, a bíró által a felperes kezébe adatik, *attamen detentus ille, tamquam unus ex familia actoris, eidem servire tenebitur* (p. 2. tit. 68.). Hogy micsoda ez a familia, melyben nemesek is szolgálnak, erre adós marad a felelettel.

Ha egyedül a Verbőczitől szolgáltatott adatok állanának a familiaris kérdést illetőleg rendelkezésünkre, az egész középkoron át Verbőczyi idejéig uralkodott viszonyokról ilyen módon igen hiányos és a valóságnak meg nem felelő képet nyernénk. Tárgyalásunk folyamán láttuk, hogy a familiaritás segítségével nagyszámú nemes került hatalmasabb nemesek magánjogköre alá, a familiaris viszony által a nemesi jogok — közjogi tényezők: király, országgyűlés elismerése mellett — kisebbedtek és megcsorbultak. E tényleges viszonyok rajza helyett Verbőczyi igen színesen festi meg a nemesi rend képét, a mely magában teljesen zárt és beléje tartoznak a főnemesek, az ország bárói is. Szerinte egyik nemesnek sincs több kiváltsága, mint a másiknak; külön főnemesi rend nincs, a főnemesek megkülönböztetése csak pongyola nyelvhasználaton és nem a jogok nagyobb voltán alapszik. Szerinte minden kiváltság a nemeseknél van és minden egyes nemesnél minden kiváltság. Már szent István korában sok nemesre vél találni, a kik *conditionaria tamen quadam servitute collectarumque ex parte colonorum suorum solutione regibus ipsis obnoxii erant*, míg az aranybulla ez alól is fel nem szabadította őket (p. 2. tit. 14.). Az ily módon minden joggal felruházott nemesség mellett nincs más, mint a jogtalan jobbágytság. Az egytelkes nemesek kisebb jogairól alkalmilag emlékezik meg. Az egyházi nemesek különleges állását, világosan magánjogi függését

teljesen elhanyagolja. A familiarisok különleges helyzetéről nem szól, s egy részüket a nemesek közé emeli, másokat a jobbágyok közé szorít le.¹⁾

Verbőczy a magyar társadalomnak szélesen kifejtett és egy-másba folyó osztályait két skatulyába: a nemességbe és jobbágy-ságba gyömöszölte. Eljárását megértjük, ha emlékezetünkbe idézzük, hogy az ősi magyar földközösség intézményéről és a vele összefüggő birtok- és örökösödési jogról sem adott a valóságnak megfelelő képet munkájában. Ezt a kérdést felvetette és véglegesen elintézte *Tagányi Károly*, a kinek felfogását szabad legyen itt szó szerint segítségünkre hívni: ²⁾

»A nemzetségek és ágak szerinti osztozkodás tehát világosan nemesi előjoggá vált a fejenkint osztozó földközösséggel szemben. Ez az új birtokjogi felfogás aztán a római jog (a szokásjogok kiirtója!) invasiójának hatása alatt a magyar birtokjognak és örökösödésnek vetette meg alapját. És mint Angliában sikerült a római jog commentatorainak az angol-szász jogot ősi mivoltából kiforgatni, ugyanez történt a mi jogunkkal is, az Anjou-királyok által behozott szellem befolyása alatt, a míg azt végre Verbőczy

1) Verbőczy ezen előadásával kiáltó ellentétben van a pápai követ, Burgio jelentése 1525 apr. 13-áról, melynek ide vonatkozó részét legyen szabad közölni: »*Vostra Signoria fazi intendere a Sua Santità che in mano di la nobilità sta tutto lo regno, et che questa nobilità è divisa in tre parti. La una parte è gente militare che si exercita a la militia di li confini, a li stipendii di li Signori, et questa è una bona parte et la più audace; ma questa depende di li Signori; nè fano, nè sono per far altro che quello che li patroni suoi ci comandano. L'altra parte è di nobili che stano in le ville sue a fare o le loro mercantie o agriculture; che mai venino a la cità, nè a le diete, ma dano la lor voce a certi ambaxatori che li contati eligino, et mandano a le congregationi. L'altra parte è di nobili honorati et ricchi, et che desiderano lo ben comune del regno, et veramente il volino, ma che è poi; et fra queste saran octo o X. che sono di capi li tutti loro, come Stephano Verbezi, Joanne Paxi, Paulo Artandi, Grigorio Pastien et altri li quali tutti sono comitissimi et dipendono dalli Signori* (kiadva *Fraknoi*: Mon. Vatic. II. sorozat, I. köt. 163. l.). Az elfogulatlan idegen a familiarisokban a nemesség külön osztályát látta, a melybe igen sokan és a legbátrabb harcosok tartoznak, a kik azonban »patronusaiktól« függenek. Érdekes annak kiemelése, hogy a vármegyei gyűléseken a második és harmadik osztály, azaz nem a familiarisok vesznek részt.

2) *Falu- és földközösség* czikk a Közgazdasági Lexikonban I, 616.

végleges rendszerbe foglalta és általánosította.« — »Kétségtelen, hogy a Verbőczyi codifikálta jog az élőjogtól sok tételére nézve eltért, s azokat a jogszokásokat még az ő törvénye sem tudta a gyakorlatból kiirtani, ámde codifikációja azokat mégis örökre megakasztotta fejlődésükben, megfosztván jogi jellegüktől, csakis a magángazdasági tevékenység körére szorította.« — »Igy történt ez különösen a földközösséggel, melyről Verbőczy egyetlen szóval sem emlékezik meg, természetesen, mert a római jogtól inspirált rendszerével homlokegyenest ellenkezett. Azok a tételei: hogy a földesurak birtokaikat valóságos s kétségtelen tulajdonjoggal bírják, s viszont a parasztot csak munkájának bére és jutalma illethetik meg stb. jórészt csak rendszerének logikai folyományai, s pl. éppen Erdélyben, a hol a Hármaskönyv valósággal országos törvény erejére emelkedett, az élő joggal e téren a legkiáltóbb ellentétben állottak.«

Ezen sorok, melyek a Hármaskönyv és az egész okleveles anyag, mint az élő jog valódi forrása legpontosabb összehasonlításán alapulnak, megértetik velünk Verbőczyi eljárását a familiaris viszonyokkal szemben is. Az egész tényleg élő familiaris intézményről hallgatott, mivel ez nem volt »rendszerének logikai folyománya«, a minek előadása kedvéért vette kezébe a tollat. Miután másrészt a familiaris intézmény a főnemesség hatalmi gyarapodását szolgálta, a napi politikai törekvések érdekében is szükséges volt a nemesi rend egyöntetű zártságának és kizárólagosságának kiemelése. A Szapolyai-párt politikai törekvéseire a legnagyobb csapás lett volna, ha a főnemesség mint külön rend szervezkedhetik és a nemességgel egyenlő értékű közjogi tényezővé válik. A párt egész ereje a köznemességnek politikailag iskolázatlan és könnyen vezethető tömegén nyugodott és nekik az kellett, hogy egy Ujlaki vagy Báthory is csak annyit érjen közjogilag, mint a legutolsó és legszegényebb nemes. Ezért kellett a Hármaskönyvben a nemesek egy és ugyanazon szabadságát a magyar állam alapjaként declarálni.¹⁾ Ezért kellett elhallgatni azt, hogy

¹⁾ V. ö. *Fraknoi Vilmos*: Werbőczy István a mohácsi vész előtt, Századok 1876., 454.: »Valószínű és természetes, hogy politikai iránya nem maradt hatás nélkül munkájára. Ez az alsó nemességre nézve nagy mértékben előnyös, közjogi állásának és politikai súlyának megszilárdí-

a nemességnek nagy tömegei vannak a főurak szolgálatában, s mint ilyenek, servitorok és familiarisok, a nemesi jogok egy részét nem élvezik. *Kollár Adám* csodálatraméltó világossággal összegezte egykor a jobbágy (kezdetben = minister!) szónak régi jelentését: *Jobbago olim apud Ungaros significavisse hominem ingenuum ac liberum, servitutis tamen quadam conditione alieno dominio obnoxium.*²⁾ A meghatározás a XIV. és XV. századi familiarisokra is mindenben illik. Az a tény, hogy szabad születésű ember szolgálatba adhatja magát, képezi a kérdés gerinczét. Elismerése vagy említése ellenkezett volna Verbőczy politikai meggyőződésének *una eademque libertas* alaptörvényével. Így kaptuk a Hármaskönyvben a familiarisokról az előbb részletezett hiányos képet.

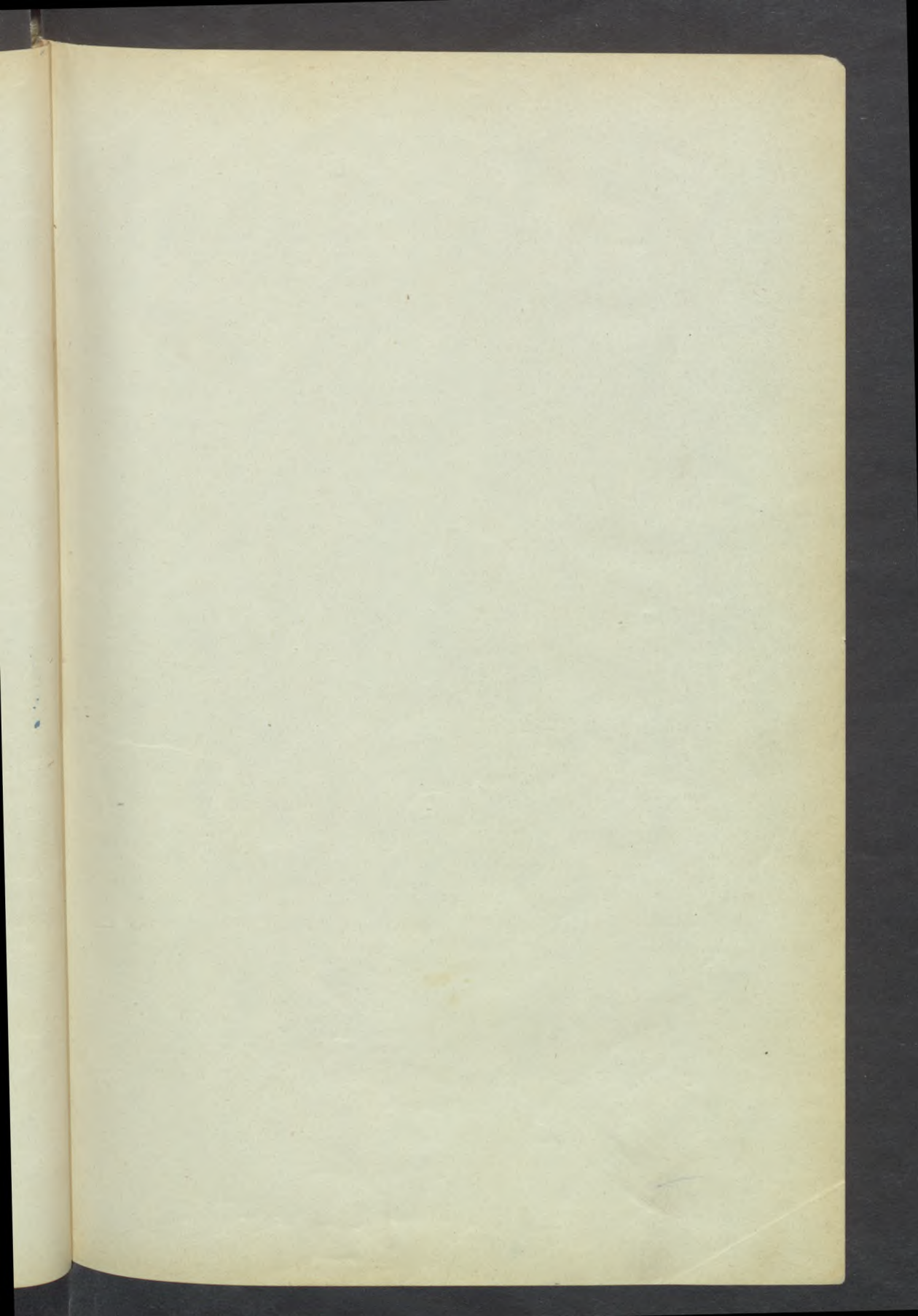
A Verbőczytól könyvében megvont határvonalak az életben megvalósultak. A XVI. században teljesen kialakult rendiségben már csak a nemességgel és jobbágysággal találkozunk. A kettő között álló osztályok lassankint elsenyvedtek. A familiaris intézményt, — hogy az idézett szavakhoz újra visszatérjünk, — »még Verbőczy törvénye sem tudta a gyakorlatból kiirtani, ámde codifikációja mégis örökre megakasztotta fejlődésében, megfosztván jogi jellegétől, csakis a magángazdasági tevékenység körére szorította«. A familiarisok tovább éltek ugyan a nagybirtokosok váraiban és földjein, igen előkelő hadi szerepet töltöttek be ott, de közjogi jelentőségre nem emelkedtek, és uraiknak, a főuraknak sem tudták megadni azt a hatalmat, a melyet a XV. századi fejlődés nekik kilátásba helyezett. Közjogi érvényesülés a familiarisoknak csak mint nemeseknek állt rendelkezésükre, a hogyan ezt könyvében, mint a következő századok közjogi programjában Verbőczy megjósolta. Mindamellet — a magángazdaság és a királyi udvartartás körében — találkozunk velük a rendi Magyarország egész fennállása idején, urokhoz való viszonyuk a

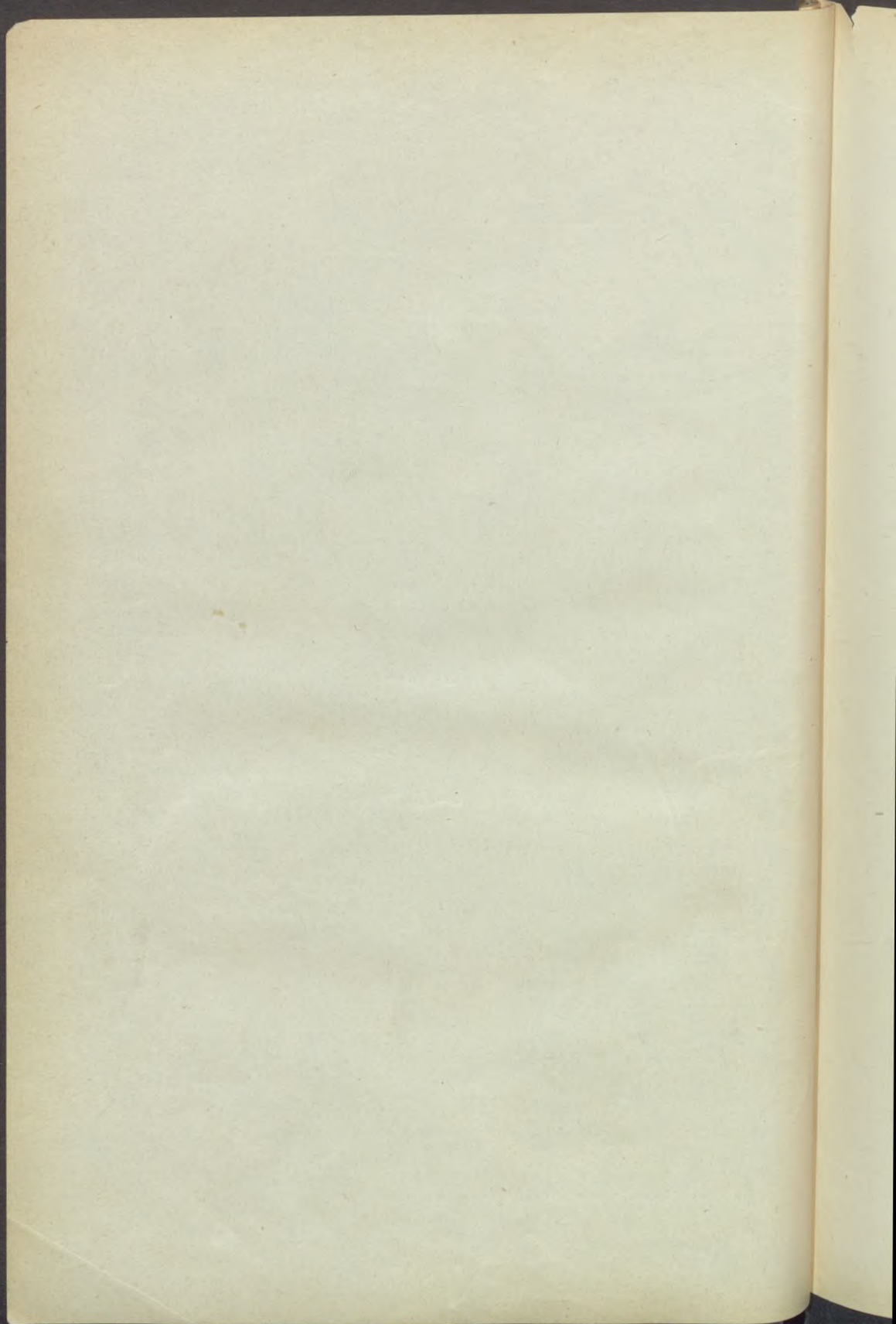
tására igen alkalmas volt; igényeinek kiküzdésére hatalmas fegyvert nyújtott kezébe.« — A Hármaskönyv azon érdeme, hogy a társadalmi különféleségnek két osztályra való redukálásával előkészítette a későbbi állampolgári jogegyenlőséget, nem függ össze Verbőczy személyes törekvéseivel.

²⁾ *Kollár id. m. 2, 74.*

későbbi századokban magyar különlegességgént szerepel, a mely nem illeszthető bele a nyugati hivatalnokállamba.¹⁾ Valóban így is volt: a familiarisok a magyar társadalom patrimonialis korszakának voltak maradványai és a familiaris viszony alapja kezdetől fogva magyar föld, a magyar nagybirtok volt.

¹⁾ 1776. a kalocsai érsek kottingbrunni birtokán lévő emberekről: Die herrschaftlichen Beamten, wie Verwalter, Gärtner, Diener gehörten zur *Famille* der Herrschaft, ob dieselbe abwesend oder anwesend sei. Sie seien ein *Membrum* dieser *Famille* und werden *ex natura* von dieser erhalten. Az osztrák kamarai procurator ezt a felfogást mint érthetlent megtámadja. Idézve *Friedr. Tezner*: Die landesfürstliche Verwaltungspflege in Österreich vom Ausgang des 15. bis z. Ausgang des 18. Jahrhunderts, 2, 168.

ÉRTEKEZÉSEK
A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL
A II. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

PAUER IMRE

OSZTÁLYTITKÁR

XXIII. KÖTET. 3. SZÁM

SERVIENSEK
ÉS FAMILIARISOK

VÁZLAT A KÖZÉPKORI MAGYAR ALKOTMÁNY- ÉS KÖZ-
IGAZGATÁSTÖRTÉNET KÖRÉBŐL

IRTA :

SZEKFŰ GYULA

(FELOLVASTATOTT A M. TUD. AKADÉMIA 1911. JUNIUS 12-IKI
OSZTÁLYÜLÉSÉN)

Ára 2 kor. 50 fillér.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1912

ÉRTEKEZÉSEK

A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

Első kötet. (1867—1870.) I—XII. 6 kor. 40 fill. — **Második kötet.** (1871—1872.) I—X. 3 kor. 60 fill. — **Harmadik kötet.** (1873—1874.) I—X. 4 kor. — **Negyedik kötet.** (1874—1875.) I—VI. 6 kor. 40 fill. — **Ötödik kötet.** (1875—1876.) I—V. 7 kor. 10 fill. — **Hatodik kötet.** (1876—1877.) I—X. 6 kor. 10 fill. — **Hetedik kötet.** (1877—1878.) I—X. 6 kor. — **Nyolczadik kötet.** (1878—1880.) I—X. 6 kor. — **Kilenczedik kötet.** (1880—1883.) I—XII. 10 kor. 60 fill.

Tizedik kötet. I. Bethlen Gábor és a svéd diplomácia. *Szilágyi Sándortól.* 40 fill. — II. Az 1609-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez. *Zsilinszky Mihálytól.* 60 fill. — III. Forgách Ádám és Báthory Sófia ékszereinek történetéből. *Majláth Bélától.* 40 fill. — IV. A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében. *Wenzel Gusztávtól.* 80 fill. — V. A jászskúnok nyelve és nemzetisége. *Gyárfás Istvántól.* 1 kor. — VI. Mythologiai elemek a székely népköltészet- és népeletben. *Kozma Ferencztől.* 60 fill. — VII. A Hajduk kibékítési kísérlete Inánchon 1607-ben. *Majláth Bélától.* 40 fill. — VIII. A Petrarka Codex kún nyelve. *Gyárfás Istvántól.* 1 kor. 20 fill. — IX. I. Rákóczy György első összeköttetései a svédekkel. *Szilágyi Sándortól.* 20 fill. — X. Franciaország magatartása II. József császárnak II. Frigyes porosz királlyal történt találkozásai-val szemben. *Wertheimer Edétől.* 40 fill.

Tizenegyedik kötet. I. Masolino olasz képiró művei. *Irta Vaisz Ignác.* 20 fill. — II. Az 1681-ki soproni országgyűlés történetéhez. *Zsilinszky Mihálytól.* 1 kor. — III. A magyar alkotmány felfüggesztése 1673-ban. *Dr. Károlyi Árpádtól.* 80 fill. — IV. Az 1683-ki táborozás történetéhez. *Thaly Kálmántól.* 60 fill. — V. Kritikai tanulmányok a Frangepán család történetéhez. *Wenzel Gusztávtól.* 80 fill. — VI. Bethlen Gábor fehérvári siremléke és alapítványai. *Szilágyi Sándortól.* Ára 20 fill. — VII. Egy állítólagos római mediterrán-út Pannoniában. *Dr. Ortway Tivadartól.* 1 kor. — VIII. A keszthelydobogó sirmező. *Lipp Vilmostól.* 20 fill. — IX. Gróf Pálffy Miklós főkanclerár iratai Magyarország kormányzásáról. *Marczali Henriktől.* 80 fill. — X. Erdély katonai védeje átalakulása a XVIII. században. *Jakab Elektől.* 1 kor. 20 fill.

Tizenkettedik kötet. I. Adalék Pannónia történetéhez Antonius Pius korában. *Hampel Józseftől.* 40 fill. — II. Szabolcs vármegye alakulása. *Kandra Kabostól.* 60 fill. — III. Az 1637/38-iki pozsonyi országgyűlés történetéhez. *Zsilinszky Mihálytól.* 60 fill. — IV. Mabillon János a diplomatika megállapítója. *Horvát Árpádtól.* 60 fill. — V. Az 1642-ik évi szőnyi békekötés története. *Majláth Bélától.* 14 fill. — VI. A mai Nagyvárad megalapítása. *Bunyitay Vinczétől.* 40 fill. — VII. Összehasonlító vizsgálatok a hazai és észak-európai praehistorikus kőeszközök eredete és régisége körül. Első fele. *Ortway Tivadartól.* 80 fill. — VIII. Ugyanaz. Második fele. 1 kor. 20 fill. — IX. Az 1646-ki tokaji tanácskozmány. *Zsilinszky Mihálytól.* 80 fill. — X. A becskereki vár. *Szentkláray Jenőtől.* 60 fill.

Tizenharmadik kötet. I. Lónyai Zsigmond és a nagyszombati béketanácskozmány 1644—45-ben. *Zsilinszky Mihálytól.* 80 fill. — II. A Praehistorikus kőeszközök régiségi jellegeiről. *Ortway Tivadartól.* 60 fill. — III. A kolozsvári ötves-legények strikeja 1573-ban és 1676-ban. *Deák Farkastól.* 80 fill. — IV. Törös János szerepe a linezi békekötésben. 1645. *Zsilinszky Mihálytól.* — V. Rövid észrevételek Kemény János önéletrajzáról. *Deák Farkastól.* — VI. Szilágymegye középkori műemlékei. *Bunyitay Vinczétől.* 60 fill. — VII. Az eperjesi tanácskozmány 1647/48-ban. *Zsilinszky Mihálytól.* 80 fill. —

VIII. Rosztizlaw galicziai herceg IV. Béla magyar királynak veje. *Wenzel Gusztáv*tól. 20 fill. — IX. A Székelyek származásáról és intézményeiről. *Orbán Balázs*tól. 40 fill. — X. Az örökös főispánság a magyar alkotmánytörténetben. *Hajnik Imrétől*. 1 kor. 20 fill. — XI. 1708-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez. *Zsilinszky Mihály*tól. 1 kor. 20 fill. — XII. Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetéseiből. *Óváry Lipó*tól. 1 kor.

Tizennegyedik kötet. I. Tanulmányok a népvándorlás korának emlékeiről. *Pulszky Ferenc*től. 40 fill. — II. *Duka Tivadar* Kőrösi Csoma Sándorról. *Jakab Elektől*. 80 fill. — III. A magyar jobbágynépesség száma a mohácsi vész után. *Acsády Ignác*tól. 60 fill. — IV. Carvajal János bibornok magyarországi követségei 1448—1461-ben. *Fraenói Vilmostól*. 1 kor. — V. Tanulmányok a népvándorlás korának emlékeiről. *Pulszky Ferenc*től. 80 fill. — VI. Tanulmányok a rómaiak dáciai aranybányászatáról. *Téglás Gábor*tól. 80 fill. — VII. A czehek történetéről Magyarországon. *Szádeczky Lajos*tól. 2 kor. 80 fill. — VIII. A pécsi egyházmegye alapítása és első határai. *Ortway Tivadar*tól. 1 kor. 60 fill. — IX. A magyar nemesség és birtokviszonyai a Mohácsi vész után. *Acsády Ignác*tól. 1 kor. 60 fill. — X. A magyar pogány irleletek. *Pulszky Ferenc*től. 40 fill.

Tizenötödik kötet. I. Tanulmányok a rómaiak dáciai aranybányászatáról. *Téglás Gábor*tól. 1 kor. 80 fill. — II. Oláhok költöztetése Délmagyarországon a múlt században. *Szentkláray Jenőtől*. 40 fill. — III. A szepesi jog. *Demkő Kálmántól*. 80 fill. — IV. A király bírósági személyes jelenléte és ennek helytartója a vegyesházakbeli királyok korszakában. *Hajnik Imrétől*. 40 fill. — V. Kálmán király oklevelei. *Fejérpataky Lászlótól*. 1 kor. 80 fill. — VI. Bihar vármegye oláhjai s a vallásunió. *Bunyitay Vinczétől*. 1 kor. 50 fill. — VII. Szerémi György élete és emlékirata. *Szádeczky Lajos*tól. 1 kor. 50 fill. — VIII. Szerémi emlékirata kiadásának hiányai. *Szádeczky Lajos*tól. 90 fill. — IX. Nagy Lajos magyar király viszonya Giannino di Guccio francia trónkövetelőhöz. *Pór Antaltól*. 60 fill. — X. A Pécz nemzetség örökösödési pere 1425—1433. *Nagy Imrétől*. 30 fill. — XI. Péro lázadása. *Márki Sándortól*. 1 kor. 80 fill. — XII. Körös megye a XV. században. *Csánki Dezsőtől*. Ára 4 kor.

Tizenhatodik kötet. I. A magyar Anjouk eredete. *Óváry Lipó*tól. 60 fill. — II. A megye és a várispánság. *Balássy Ferenc*től. 60 fill. — III. Régi magyar birtokviszonyok. *Acsády Ignác*tól. 1 kor. 20 fill. — IV. Oklevelek II. István király korából. *Fejérpataky Lászlótól*. 1 kor. 60 fill. — V. Taine Hippolyt Adolf mint történetírő. *Zsilinszky Mihály*tól. 80 fill. — VI. Ujabb tanulmányok a rézkorról. *Hampel Józseftől*. 1 kor. 20 fill. — VII. Ugocsa vármegye keletkezése. *Komáromy András*tól. 90 fill. — VIII. A jobbágy-adózás 1577—97-ben. *Acsády Ignác*tól. 2 kor. 40 fill. — IX. Lengyelországi adalékok hazánk s főleg Erdély XVI—XVIII. századi történetéhez. *Veress Endrétől*. 90 fill. — X. Történeti egyezések és tévedések. *Mátyás Flóriántól*. 60 fill. — XI. A ciszterciek középkori iskolázása Párisban. *Békefi Remigtől*. 1 kor. 60 fill. — XII. A romanismus Illyricumban. *Réthy Lászlótól*. 50 fill.

Tizenhetedik kötet. I. A pusztaszeri monostor kegyurai. Székfoglaló. *Karácsonyi Jánostól*. 1 kor. 50 fill. — II. Pogány szokások őseinknél. *Mátyás Flóriántól*. 60 fill. — III. Tanulmányok a bosnyák-djakovári püspökség történetéből. Dr. *Hodinka Antaltól*. 2 kor. 40 fill. — IV. Nápolyi László trónkövetelésének külföldi vonatkozásai. Székfoglaló *Schönherr Gyulától*. 60 fill. — V. Az Árpádok és Dalmácia. *Marczali Henriktől*. 2 kor. — VI. A szabad hajduk történetére vonatkozó levéltári kutatások. *Komáromy András*tól. 1 kor. 60 fill. — VII. Karai László budai prépost, a könyvnyomtatás meghonosítója Magyarországon. *Fraenói Vilmostól*. 60 fill. — VIII. Egy honfoglalás előtti magyar hadjáratról Németországban és I. Endre, Kálmán királyaink halála évéről. *Mátyás*

Flóriántól. 60 fill. — IX. A magyarok első hadjáratai Európában. Székfoglaló *Mátyás Flóriántól.* 60 fill. — X. Böles Leó császárnak »A hadi taktikáról« szóló munkája. *Dr. Vári Reszától.* 1 kor. 60 fill.

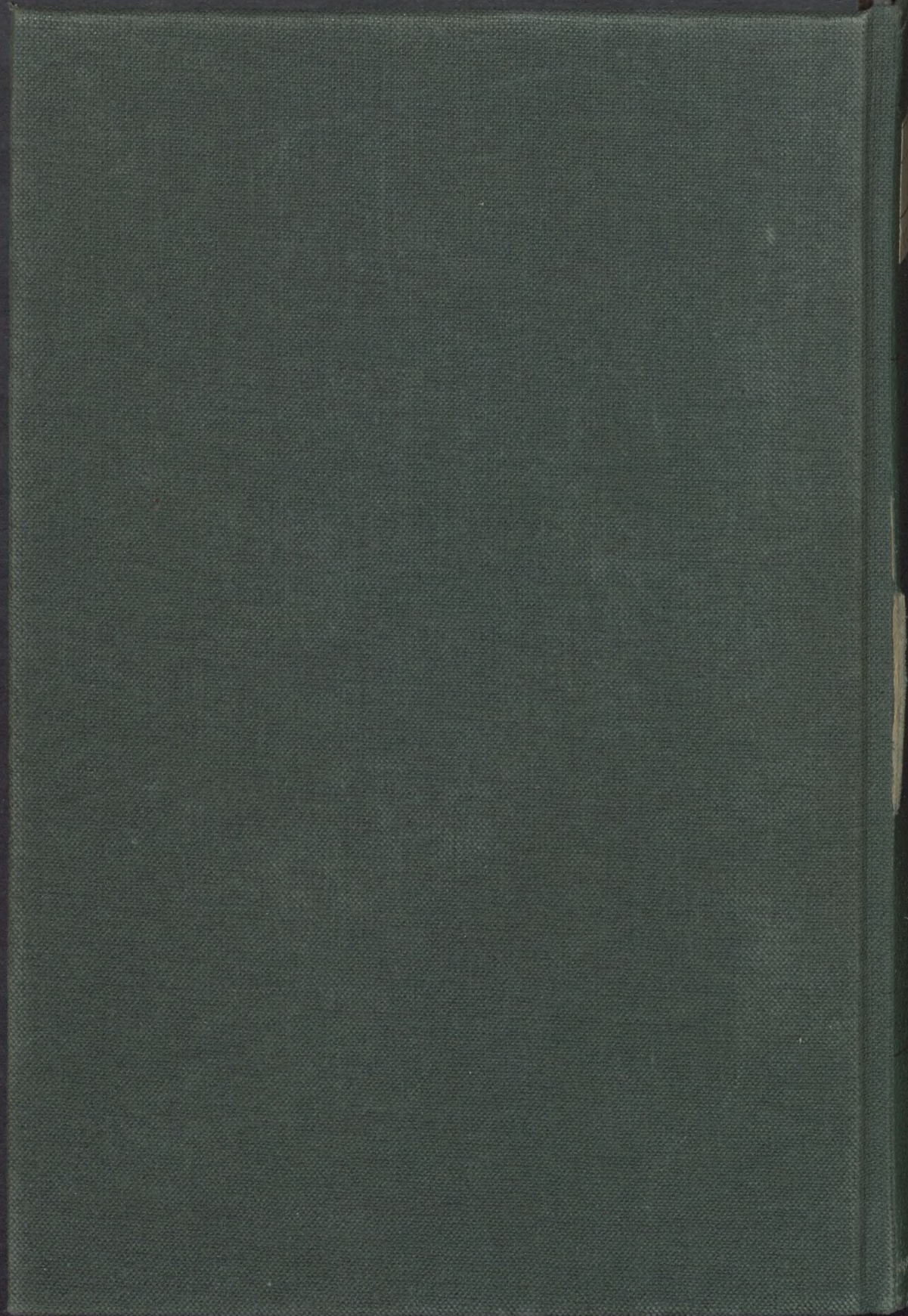
Tizennyolczadik kötet. I. Herodotos Daciára vonatkozó földrajzi adalékainak kritikai méltatása. *Téglás Gábortól.* 2 kor. — II. Erdély fejedelmi interregnuma. 1551—56. *Veress Endrétől.* 2 kor. — III. A sárospataki ev. ref. főiskola 1621-iki törvényei. *Békefi Remigtől.* 1 kor. 50 fill. — IV. A karloviczi béke története. 1699. *Acsády Ignácztól.* 1 kor. 50 fill. — V. Chronologiai megállapítások hazánk XI. és XII. századi történeteire. *Mátyás Flóriántól.* 90 fill. — VI. Megyei önkormányzatunk keletkezése. Székfoglaló. *Tagányi Károlytól.* Ára 40 fill. — VII. Az aranybulla keletkezése és első sorsa. *Karácsonyi Jánostól.* Ára 60 fillér. — VIII. A marosvásárhelyi ev. ref. főiskola XVII. sz. törvényei. *Békefi Remigtől.* Ára 1 kor. — IX. II. Ramses, az exodus faraója. *Mahler Edétől.* Ára 75 fillér. — X. A nagylaki uradalom története. Székfoglaló *Borovszky Samutól.* Ára 80 fill.

Tizenkilencedik kötet. I. Sz. László és Imre királyok végnapjai és II. Endre életévei, fogsága és temetése. *Mátyás Flóriántól.* 80 fill. — II. Petrarca és Nagy Lajos. *Fraknoi Vilmostól.* 30 fill. — III. A nemzetségi czimerek tanulmánya. Székfoglaló. *Csoma Józseftől.* 60 fill. — IV. A rabslolgaság Magyarországon az Árpádok alatt. *Békefi Remigtől.* 80 fill. — V. Tanulmányok Dacia délkeleti hadi szervezetéről. *Téglás Gábortól.* 1 kor. 20 fill. — VI. Egy alajbég telepítései. Adatok az Alföld XVII. századi történetéhez. *Borovszky Samutól.* 40 fill. — VII. A bolognai jogi egyetem XIV. és XV. századi statútumai. *Békefi Remigtől.* 1 kor. 50 fill. — VIII. Szent László levele a montecassinói apáthoz. *Fraknoi Vilmostól.* 40 fill. — IX. Az őslakók hatása a bosnyák faj alakulására. *Asbóth Jánostól.* 30 fill. — X. Giskra. *Dr. Tóth-Szabó Páltól.* 1 kor. 20 fill.

Huszadik kötet. I. Az őskor mészbetétes díszítésű agyagművészége. *Wosinsky Mórtól.* 12 kor. — II. Az alföldi sánczok maros-dunaközi csoportjának helyrajza és technikai szerkezete. *Téglás Gábortól.* 60 fill. — III. A székelek eredete és Erdélybe való települése. *Karácsonyi Jánostól.* 1 kor. 20 fill. — IV. Mantovai követjárás Budán. *Thallóczy Lajostól.* 2 korona. — V. Tanulmányok a bosnyák bánság kezdetéről. *Thallóczy Lajostól.* 1 kor. 20 fill. — VI. A magyar adózás története 1598—1604-ben. *Acsády Ignácztól.* 2 korona.

Huszonegyedik kötet. I. A Nemzeti Múzeum legrégibb pannoni sirtáblái. *Hampel Józseftől.* 2 korona. — II. Limes-tanulmányok. *Téglás Gábortól.* 2 kor. 40 fill. — III. A tihanyi apátság kritikus oklevelei. Székfogl. érték. *Erdélyi Lászlótól.* 2 kor. 40 fill. — IV. I. Bákóczi György és a lengyel királyság. *Dr. Lukinich Imrétől.* 1 kor. 20 fill. — V. Az ősember táplálkozása. Székf. *Ortvay Tivadtól.* 3 korona. — VI. Hogyan lett szent István koronája a magyar szent korona felső részévé? *Karácsonyi Jánostól.* 1 korona.

Huszonkettedik kötet. I. A szerb monostoregyházak történeti emlékei Délmagyarországon. *Szentkláray Jenőtől.* 1 korona. — II. Szendrő vára. *Borovszky Samutól.* 1 korona. — III. A skythák. Székf. *Nagy Géztől.* 1 korona 40 fill. — IV. Mercy Claudius Florimund kormányzata a temesi bánságban. *Dr. Szentkláray Jenőtől.* 4 korona. — V. Zsigmond király viszonya Milanóhoz és Veleceéhez római útja idejében. Székf. *Áldásy Antaltól.* 3 korona 60 fillér. — VI. Hód-Mező-Vásárhely mostani lakossága eredetéről és szaporodásáról. Székf. *Szeremlei Samutól.* 60 fill. — VII. Franyó Remig felségárulási pere. Székf. *Sörös Pongrácztól.* 60 fill. — VIII. Az Akadémia és a Nemzeti Múzeum-Kollányi Ferencztől. 2 korona 40 fill. — IX. A mohácsi csata, elvesztésének okai és következményei. *Ortvay Tivadtól.* 2 korona. — X. János és az 1569:58. tezik. *Vécsey Tamástól.* 1 korona.

.....
13.628 OSZK
XXIII. 1-18

Értekezések
a
történelmi
tudományok
köréből

XXIII.